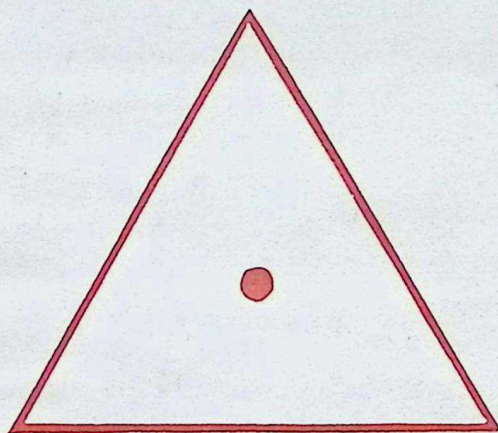

तन्त्र-सर्वस्व

प्रा० चूडानाथ भट्टराय

नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

तन्त्र-सर्वस्व

लेखक
देशिकाचार्य
प्रा० चूडानाथ भट्टराय

नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

प्रकाशक—

नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान
कमलादी, काठमाडौं ।

प्रथम संस्करण

वि० सं० २०४१

मूल्य— रु०

मुद्रक—

‘ प्रज्ञा-मुद्रण ’

ने० रा० प्र० प्र०

परमभट्टारिका ह्रींकारमन्त्रसर्वस्वा
श्री ललिताम्बा, कामेश्वरमहेश्वरीका
श्रीषाडुकामा
समर्पित

महाराष्ट्र शासन
राज्य शासक
महाराष्ट्र शासन
महाराष्ट्र शासन

राष्ट्रनायक श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेव
संरक्षक
नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

स्वर्गीय श्री ५ महेन्द्रबाट २०१४ साल आषाढ ६ गतेका दिन नेपाली साहित्य, कला र संस्कृतिको संरक्षण र संवर्द्धनको निम्ति प्रज्ञा-प्रतिष्ठानको स्थापना गरिबस्सेको हो ।

२०३१ साल वैशाख १ गतेका दिन राष्ट्रनायक श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्रवीरविक्रम शाहदेव सरकारको कृपापूर्ण संरक्षकत्व प्राप्त गरी नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानले नेपाली भाषा, साहित्य, कला, संस्कृति तथा ज्ञान-विज्ञानका क्षेत्रमा युगानुकूल विकास गर्ने सौभाग्य पाएको छ ।

नेपालको कला र संस्कृतिको गौरवमय इतिहास अत्यन्त प्राचीन, विशाल र आफ्नै किसिमको छ । आज राष्ट्रनायक श्री ५ महाराजाधिराज सरकारको वात्सल्यपूर्ण नेतृत्वमा जसरी बौद्धिक, आध्यात्मिक, आर्थिक र औद्योगिक विकासको ढोका उघ्न खोजेको छ उसरी सिर्जनात्मक उपासनामा लागेका हाम्रा प्रतिभाशाली लेखक, कवि, कलाकार र विद्वान्हरूले पनि आफ्नो देशका कला, साहित्य र संस्कृतिको गौरवमय इतिहासलाई संसारसमक्ष परिचय गराउन सक्ने खालका कृतिहरू सिर्जना गरी आफ्ना-आफ्ना क्षेत्रमा सहृदयपूर्ण योगदान गर्नेछन् भन्ने हामीलाई लागेको छ ।

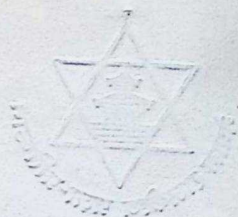
राष्ट्रको गौरव बढाउने र नेपालको सौरभ फिँजाउने जस्ता महत्त्वपूर्ण कार्यमा नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानले सबैबाट सहयोग पाउनेछ भन्ने आशा गर्दछौं ।

लैनसिंह बाबुदेल

वैशाख १ गते २०३६

कुलपति

नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

मन्तव्य

तन्त्र-विद्या र शक्तिबारे अनेक विश्वास, आशङ्का, भ्रम र जिज्ञासा नेपाली समाजमा पाइन्छन् । प्राचीन कालमा अलौकिक शक्ति एवं चमत्कार प्रदर्शन गर्न सक्ने ठूलूला तान्त्रिकहरू नेपाली समाजमा रहेको कुरा हामीले पढे-सुनेका छौं । तर अहिले आएर यो शक्ति-परम्परा प्रायः लुप्त अवस्थामा पुगिसकेको छ । तन्त्रविषयक गहन ज्ञान एवं साधना भएका सिद्ध पुरुष भेट्दाउनु पनि दुर्लभ भइसकेको छ भन्नु अत्युक्ति नहोला । यस्तो परिस्थितिमा तन्त्रलाई एक अगम्य रहस्यको विषय ठानेर सर्वसाधारणले पन्छाउनु कुनै आश्चर्यको कुरा होइन । अझ सर्वसाधारणका कुरा त परे छाडौं स्वयं लेखककै शब्दमा पनि बौद्ध आचार्य भएका र शाक्त आचार्य भएका पीठमा रहेका देवताका ध्यानका मन्त्र पनि कुनै पूजकलाई थाहा नभएको बुझिन्छ । यसरी अज्ञानको गहिरो खाडलमा प्रायः केही स्पष्ट नदेखिने र नबुझिने अवस्थामा पुगिसकेको विषयलाई गहन शोधकार्यको माध्यमद्वारा सिद्धान्ततः जुन प्रकाश पार्ने साहसपूर्ण प्रयास देशिकाचार्य प्रा० श्री चूडानाथ भट्टरायज्यूबाट भयो त्यो ठूलो सराहनाको काम भएको छ भन्नु अत्युक्ति नहोला । मलाई पूर्ण विश्वास छ तन्त्र-विद्याको खोजीनीतिमा लागेका र यसमा दिलचस्पी राख्ने सबै विद्वान् एवं जिज्ञासुहरूका तर्फबाट यस प्रकाशनको स्वागत हुने नै छ ।

प्रज्ञा-भवन

२५ जेठ २०४१

श्रमर चित्रकार

निमित्त उभ-कुलषति

नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

भूमिका

तन्त्रशास्त्रको विस्तृत रहस्यमय विषयमा केही प्रमुख आवश्यक कुरा कोट्याई त्यसबारेमा यहाँ केही अंश प्रामाणिकरूपले प्रस्तुत गर्ने चेष्टा-सम्म गरिएको छ । मजस्ता व्यक्तिले आगमार्णवमा पार पाउने सम्भव पनि छैन । तैपनि यति लेख्ने प्रेरणा मलाई जुन प्राप्त भयो त्यो मातृकुल र पितृकुलमा गरिएको शक्ति र भैरवको उपासनाको पूर्ण प्रभावद्वारा नै भन्ने ठानेको छु । बालककालमा परेको प्रभाव मेरो हृदयमा चिरस्थायी हुन जानु नीलो कुरो पनि भन्थान्दिनै ।

मलाई नित्या षोडशीकर्णवको व्याख्या सौभाग्यभाष्कर आदि अध्ययनपछि भास्कर रायको गहिरो प्रभाव पऱ्यो । मैले पहिले आफ्नो उपनासमा 'राई' को बदला 'राय' लेख्न थालेकोमा पुष्टि भयो भन् । तन्त्रालोक पढेपछि मैले अनि तन्त्रको केही उज्यालो मेरो हृदयमा आयो । शारदातिलक पढ्दा मैले यस प्रक्रियाको गोरेटो फेला पारें । यसअघि पुरश्चर्यार्णव, भैरवतन्त्र, शाक्त प्रमोद, मन्त्रमहोदधि, मन्त्रमहार्णव आदिका केही अध्ययन गरिएको थिएन भन्न सित्थेन । यिनका अतिरिक्त अरू तन्त्रका ग्रन्थ पनि पाएसम्म अध्ययन गर्ने जिज्ञासा थियो र त्यसैले पाइएका पुस्तक हातबाट गुम्न दिइने । जब यी ग्रन्थ अध्ययन गरें अनि आफूलाई कर्णधार नभएको पोतमा चढेको अनुभव भयो । मैले त्यस्तो गुरु पाइनेँ जसले मेरो अन्तर्दृष्टिलाई उन्मिलन गरिदेओस् । विद्वान् गुरुको अभावमा पनि मैले पराम्बामा पराभक्तिमयी श्रद्धेया गुरुमाबाट दीक्षा मन्त्र लिएँ र मैले दशमहाविद्यामा षोडशी त्रिपुरसुन्दरीको मन्त्रमा दीक्षित भएँ ।

नेपालमा मैले फेला पारेका तान्त्रिकहरूमा परम्परागत हत्यौडीको ज्ञान र गृह्य-प्रक्रियामा आएका विद्वत्लाई तदनुरूपले नै पूजा-आजा गर्ने परम्परा मात्र भेट्टाएँ। बौद्ध आचार्य भएका र शाक्त आचार्य भएका पीठमा रहेका देवताको ध्यानका मन्त्र पनि कुनै पूजकलाई थाहा नभएको देखेँ। हाम्रा देव-प्रतिमालाई केवल कलाको सूर्यमा किनने र आफ्नो गृह-सज्जामा उपयोगमा ल्याउने प्रवृत्ति लिएर विदेशीहरूले मूर्ति-तत्करीवृत्तिको नेपालमा विकास गराए। तर, हिन्दू सन्नाह् श्री ५ वीरेन्द्रबाट यसमा कडा सजाय गर्ने नियम-कानून बनाइबक्सो यसको प्रतिरोध गर्न सकेष्ट होइबक्स्यो। यसमा पूर्वजका अमूल्य निधि देवी-सम्पत्लाई भौतिक आर्थिक पक्षले मूल्याङ्कन गर्ने हाम्रो कमजोरीबाट विदेशी-मा साहुसको सञ्चार हुन गएको लाग्छ। धर्मको ह्रास भएको भान हुन्छ।

अज्ञानले हुने अनर्थलाई ज्ञानले नै हटाउन सक्तछ। कति हामीमा मिथ्या-ज्ञानले बचाएका भ्रम छन्। कति हामीमा अन्धानुकरण गर्ने प्रवृत्ति छन्। कति हामीमा अन्धविश्वासले गहिरो जरो हालेको छ र कति हामीमा आफ्नो कुरा नबुझेर अर्काको मुख ताक्ने प्रवृत्ति छ। यी सबै हामीले संबद्ध आफ्ना पुख्रिलि रचेका शास्त्र हेरी बुझ्ने र बुझाउनेतर्फ लाग्नुपर्छ। न बुझो न नजानी पण्डितम्भानी हुनहुन र आफूभन्दा जान्नेलाई आदर गर्ने बानी बसाल्नुपर्छ। यसो नगरी विद्या पढ्ने प्रवृत्तिको पुनर्जागरण हुँदैन। त्यसो भएन भने समाजमा अज्ञान बढ्दै गई परेको बेलासा समाज किर्तव्यविमूढ हुन्छ र अस्तित्वलोप हुने खतरा आइपर्छ।

मैले जाने बुझ्नेअनुसार तन्त्रका वारेमा पाँच पटलमा यो "तन्त्र सर्वस्व" लाई विभक्त पारें। यहाँ शास्त्रका सिद्धान्त मात्र छन्, प्रयोगपद्धति छैन। विनागुरु साधनामा लाग्नु आफ्नो कपाल खाने काम हुन्छ। वामाचारका उग्रसाधना त विघ्नबाहुल्यले अति नै दुष्कर कर्म हुन्छन् र गुरुविना त्यसमा सिद्धिप्राप्त हुँदैन। केही परम्परागत हत्यौडी बुझेका हाम्रा बौद्ध र शाक्त पीठका पूजकहरूले यो पुस्तक हेरिदिए उनीहरूलाई केही सिद्धान्त बोध हुनेछ। अरु विद्वान्हरूलाई पनि जिज्ञासा शान्त गर्न यसले केही सघाउ पुऱ्याउने ठान्छु। हाम्रा निगमागम संस्कृत भाषामा लेखिएका छन्। संस्कृत नपढी त्यसको साधारण ज्ञानसम्म कोर्न सकिन्छ कि भन्न पनि हुन्न त्यसो गर्दा अर्थको अनर्थ पनि हुन जान्छ। मैले कति श्लोकको यहाँ जानीजानी अर्थ गरेको छैन। किनभने पाठकले त्यही भरमा अर्को अनर्थ नगरिदेओस् भन्ने मेरो मनसाय हो। मलाई पनि अज्ञान,

विस्मृति र भ्रान्ति ले कहिं एक थोकको अर्को थोक पर्न गएको छु कि थाहा छैन । केही न्यून केही अधिक र विपरीत पर्न गए स उनै पराम्बासित क्षमा मागछु यसरी—

अज्ञानात् विस्मृते भ्रान्त्या यन्न्यूनमधिकंकृतम् ।

विपरीतं च यत् सर्व क्षमस्व परमेश्वरि ॥

यसमा रहेका कुनै पटल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानको प्रवचन क्रममा पढिएका र कुनै भने नयाँ लेखिएका छन् । यी लेखिंदा जुन ग्रन्थबाट मैले प्रमाण लिएँ ती ग्रन्थका आचार्यहरूप्रति सदा नतमस्तक भई अभिवादन चढाउँछु । यसलाई प्रकाशन गरिदिएकोमा राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठानका विद्वान् सदस्य, उपकुलपति तथा सम्माननीय कुलपतिप्रति आभार व्यक्त गर्दछु । यो पुस्तकले केही तन्त्रका मौलिक विषयमा नयाँ आलोक पाठकहरूलाई प्रदान गर्न सकेमा मेरो परिश्रम सफल भएको मान्नेछु । तन्त्रको अति गम्भीर अति विशाल, अति गोपनीय केही कुरा बाल-चापल्यले लेख्न खोजेकोमा पर्न गएको त्रुटिमा स क्षमा मागी यो मेरो भनाइ सिध्याउँछु, तथा पुकार्दछु फेरि पनि—

अन्यथा शरणं नास्ति त्वमेव शरणं मम ।

तस्मात्कारुण्यभावेन रक्ष मां परमेश्वरि ॥

२०३७ आश्विन ६

समतावनी, बालुवाटार

काठमाडौं

देशिकाचार्य प्रा० चूडानाथ भट्टराय

सूची

विषय	पृष्ठ
१) तन्त्रको प्रारम्भिक विषयवस्तु	१
२) तन्त्रमा दर्शन र दीक्षाको सम्बन्ध	२१
३) तान्त्रिक दीक्षा एक अध्ययन	४३
४) तान्त्रिक, एउटा सन्त्रबीजको गम्भीर विवेचना	६३
५) काम-कला रहस्यमाथि प्रकाश	८१

१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०	९१	९२	९३	९४	९५	९६	९७	९८	९९	१००
----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----

प्रथम पटल)

तन्त्रको प्रारम्भिक विषयवस्तु

वेदलाई निगम र तन्त्रलाई आगम भनिन्छ । आगमशास्त्र भगवान् शंकरको पञ्चमुखद्वारा उत्पन्न भएको हुँदा यिनलाई पञ्चागमनाय भनिन्छ । वेदप्रदत्त अधिकार सम्पन्न वर्ग र अन्य वर्गका लागि पनि तन्त्रले देवतार्चनाका प्रक्रियालाई प्रस्तुत गरेर मानवी संस्कृतिमा नयाँ आयाम थपेको छ । हुनत वेदविहीन यज्ञमा निषादस्थपतिलाई अधिकार प्रदान गरी पञ्चजनमा निषादलाई मान्यता दिएको छ यसरी द्विजातिदेखि अतिरिक्त जातिले पनि स्थान प्राप्त गरेको छ धार्मिक कृत्यमा अनुसन्धान गरेर हेर्दा । तर त्यसको व्यापकतालाई तन्त्रशास्त्रले नै विस्तार गरेको र त्यसद्वारा परवर्ती आचार्यहरू पनि प्रभावित भएको कुरामा संशय गर्ने ठाउँ छैन । तन्त्रले वैष्णव र बौद्धलाई पनि आफ्नो परिधिभित्र हालेर झार्निएको छ । शाक्ततन्त्र र बौद्धतन्त्रलाई हामी आज पनि नेपालमा समन्वय कायम गरी धार्मिक एकता प्रतिपादन गर्ने साधनको रूपमा लिन सक्तछौं ।

शाक्ततन्त्र, वास्तवमा प्रकृतिभूत कुरो हो र त्यसपछि अरू त्यसैबाट प्रभावित भएका विषयान्तरमा आएका सिद्धान्त हुन् । शाक्ततन्त्र ज्यादै विस्तृत छ । शाक्ततन्त्रमा निहित विषय अति गोपनीय र गुरुमुखकगम्य हुनाले त्यसबारेमा यहाँ धेरै प्रकाश पार्न सकिन्न । दीक्षा ग्रहण गराएर शिष्यलाई विधि-विधान समग्र दिने यसमा व्यवस्था छ । दीक्षाको अर्थ गर्दै तन्त्रलोकमा अभिनवगुप्ताचार्य लेख्छन्—

दीयते ज्ञानसद्भावः दीयते पशुबन्धना ।

दान-क्षण-संयुक्ता दीक्षा तेनेहकीर्तिता ॥

त. आ. जिल्ला १ पृ. ८३

दीक्षाद्वारा नै शिष्यको उद्धार हुन्छ भन्ने कुरामा मोक्षकारिकाले यसो भनेको पाइन्छ-

आचार्यसंस्थितो देवो दीक्षाशक्त्यैव मुञ्चति ।

स्वशक्तयोद्धृतान् पुंसो मन्त्रसाधनसाध्यया ॥

मा. का. ६६ ।

निगममा दीक्षा लिएर यज्ञमा रहेपछि “दीक्षितो नददाति न जुहोति” भनिन्छ । वेदमा पनि दीक्षित हुनुपर्छ । दीक्षाको लाभलाई तन्त्रमा आएर आचार्य अभिनवगुप्तले परमार्थसारकारिकामा यसरी स्पष्ट पारे ।

मोक्षस्य नैव किञ्चिद् धामास्ति न चापि गमनमन्यत्र ।

अज्ञानग्रन्थिभिदा स्वशक्त्यभिव्यक्तता मोक्षः ॥ का. ६१ ।

वास्तवमा यस मतमा स्वशक्तिको अभिव्यक्तता नै मोक्ष हो भनिन्छ ।

यसमा विभिन्न आम्नाय छन्- शिवको पूर्व मुखबाट भनिएको आम्नाय पूर्वाम्नाय हुन्छ । पूर्वाम्नाय सृष्टिरूप तथा मन्त्रयोग हो । दक्षिणमुखबाट दक्षिणाम्नायको उत्पत्ति भयो । त्यो स्थितिरूप औ भक्तियोगपरक छ । पश्चिममुखबाट उच्चारित पश्चिमाम्नायद्वारा संहार रूप र कर्मयोगको प्रवर्तन गरिएको छ । उत्तर मुखबाट उत्तराम्नायको उत्पत्ति हुन्छ र यसले अनुग्रहरूपको र ज्ञानयोगको समर्थन गर्छ । ऊर्ध्वाम्नाय ऊर्ध्वमुखबाट प्रकट भएको हो । यसलाई कौलहरूले कौलाचारमा ग्रहण गरेर बद्धता मान्यता दिइएको छ । अधोभाग नाभिबाट उक्त आम्नाय अधराम्नायको रूपमा ग्रहण गरिएको छ ।

यी आम्नायमा शैवदर्शनले प्रतिपादित सिद्धान्त अन्तर्निहित भएको पनि देखिन्छ । शिवमा सृष्टिस्थिति संहार अनुग्रह र निग्रह हुने कुरा प्रविदित छ तदनुसार आम्नाय पनि तदभिमुख देखिन्छन् । यी प्रत्येक आम्नायका परम्परा गुरुमुखैकगम्य छन् ।

“त्रिकोणरूपिणी शक्ति बिन्दुरूपधरः शिवः” भन्ने हात्रो परम्परा छ । यसैले भारतवर्षलाई त्रिकोणरूप दिएर काश्मीर, काञ्ची र कामाख्या यी त्रिकोणमा शक्तिको पूजा र यी त्रिकोणको मध्यविन्दु काशीमा शिवको महिमा

कायम भएको छ । काश्मीर र काञ्ची श्री विद्याको केन्द्र थिए भने कामाख्या पीठ कौलमतको मुख्य स्थल मानिएको छ । ती तीन स्थलमा हुने तान्त्रिक पूजाका विधानमा भिन्नता पाइन्छ । केरलमा दुग्ध, काश्मीरमा भावना र गौडमा अर्थात् बंगालको कामाख्यामा मद्यमांसद्वारा पूजाको प्रकार गरिएको छ ।

दुग्धेन केरले पूजा काश्मीरे भावना मता ।

गौडे प्रत्यक्ष दानं स्यात् त्रितयं कीर्तितं मया ॥ २०

शक्तिसंगमतन्त्र, काली खण्ड नवम पटल श्लोक २० ।

आगमको गुण, देश, काल, आम्नाय आदिको भिन्नताले अनेक भेद उपभेद खडा गरेको पाइन्छ । सात्त्विक आगमलाई 'तन्त्र', राजसलाई यामल र तामसलाई डामर भनिन्छ । यसका अतिरिक्त कौल, मिश्र तथा समय मार्गको पनि तन्त्रमा विशेष परिचय प्राप्त गरिन्छ । कौलमार्गका अनुसार महामाया शम्बर, ब्रह्मयामल, रुद्रयामल आदि तन्त्रको संख्या ६४ छन् । समय मार्गले समस्त तन्त्रलाई अवैदिक सिद्ध गरी यसो भनेको पाइन्छ—

एवं चतुःषष्ठितन्त्राणि परिज्ञातृणामपि वञ्चकानि । ऐहिकसिद्धिपरत्वा त् वैदिकमार्गद्वाराणि । भा. द. टिप्पणी ।

समयमतका मूलग्रन्थ “शुभागमपञ्चक” भनिन्छ । वशिष्ठ, सनक, शुक, सनन्दन र सनत्कुमारद्वारा रचिएको संहिता पञ्चक भएकोले यसलाई शुभागमपञ्चक भनिएको हो ।

मिश्रमार्गमा कौल र समय दुवै मत मिसिएको हुन्छ । मिश्र तन्त्र आठ प्रकारका छन् । ती कुलार्णव कुलेश्वरी कलानिधि भुवनेश्वरी आदि हुन् । तन्त्रविद्या, विशाल, व्यापक र महत्त्वपूर्ण छ । शाक्ततन्त्रको संख्या हजारौं छन् । प्रकाशित अंश पनि प्रशस्त छन् ।

यस परिप्रेक्ष्यमा आगम-निगम दुवैतिर गहिरेर अनुशीलन गर्दा हामी निम्न लिखित उद्देश्यमा आफ्ना साफल्यता कायम गरी अघि बढेर धारा-बाह्यिक रूपले संस्कृति रहेको पाउँछौं । वास्तवमा अधिका आर्यले जीवनका अवस्था, समाजको संगठन र पुरुषार्थलाई चार विभागमा बाँडेका छन् । चार अवस्था आयुको विभाजनले गर्दा विद्याध्ययनका लागि, गार्हस्थ्यको निम्ति, मुनिवृत्ति लिन र योग र सन्यासका खातिर गरे । कुनै बुद्धिजीवी कुनै बाहुजीवी, कुनै ऊरुजीवी र कुनै पादजीवी भनी विद्या बुद्धि विवेक आदि कसैको

जिम्मामा कसैले बल पराक्रममा आफू समर्पित हुनु पर्ने, कसैले कृषि-वाणिज्य-वार्तामा संलग्न रहनु पर्ने र कसैलाई श्रमजीवी पारेर वर्ण व्यवस्था बाँधेर यी सबैको उद्देश्य थियो धर्म अर्थ काम र मोक्ष । धर्म र मोक्षको अर्थ र कामको साहचर्य जस्तो देखिए तापनि ज्ञानबाट धन, धनबाट धर्म हुने भन्ने पक्षलाई पनि बढ्ता मान्यता थियो र “धनाद् धर्मस्ततः सुखम्” भन्ने सिद्धान्त कायम भयो ।

सबै शास्त्रलाई चतुर्वर्गपरक मानेकालै तन्त्र शास्त्र यसको अपवादमा आउँदैन । झन् तन्त्रले यसलाई बढ्ता प्रमुखता दिएर भनेको छ—

धर्मार्थकाममोक्षाणां प्राप्तेः प्रथमकारणम् ॥

हाम्रो परम्परामा श्रोतालाई पहिले त्यसको प्रयोजन भन्नुपर्छ, सिद्धार्थ र सिद्ध सम्बन्धको पनि व्याख्या गरिदिनुपर्छ, ग्रन्थ प्रस्तुत गर्नुअघि यो बुझ्ने भने आजको हाम्रा विद्वान् झैं पढेर निराश हुने परिस्थिति आइपर्छ । यो पढ्नाले यति लाभ हुन्छ भन्ने नजानी जब परीक्षोत्तीर्ण हुन्छ अनि ऊ किर्कतव्यविमूढ हुन्छ ।

त्यसैले—

सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते ।

शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥ भनिएको हो ।

यसो भएपछि तन्त्रशास्त्रले हामीलाई राम्ररी त्यस मार्गमा हिंडेर बाटो नचुके धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष प्रदान गर्छ । यो स्पष्ट पारिदिनु हाम्रो इमान्दारी हो ।

तन्त्रको वास्तविक कुरा गर्दा शब्दार्थ सृष्टि, ऋषि, छन्द, देवता, विनियोग, विधि, यन्त्र र मन्त्रलाई राम्ररी हामीले जान्नुपर्छ । आजकल मात्र होइन, पहिले पनि जुन कुरालाई जसले पत्ता लगायो, त्यसको नाम जान्नु पर्ने भन्ने बढी आवश्यकताको अनुभव गरिएको थियो । गुरुपरम्परामा आश्रित हाम्रो विद्यमाना शास्त्र त गुरालाई सम्झौटोको निम्ति मात्र निर्मित भएको छ । तन्त्रका प्रवर्तक महेश्वर भएकाले महेश्वर शिवको मुखारविन्दबाट जानेर गुराले जुन मन्त्र तपस्या गरी साधन गर्छन् पहिले तिनै त्यस मन्त्रको ऋषि कहिन्छन् । मन्त्रद्रष्टालाई ऋषि भनिन्छ वेदमा पनि । जुन ऋषिले जुन देखे जसले त्यसबाट सिद्धि प्राप्त गरे, त्यस मन्त्र अनि त्यही ऋषिको नामले प्रसिद्धि

प्राप्त गर्छ । यस कुरालाइ तलका दुई श्लोकले स्पष्ट पार्छ ।

गौतम—

महेश्वरमुखात् ज्ञात्वा गुर्यस्तपसा मनुम् ।

संसाधयति शुद्धात्मा पूर्वं स ऋषिरीरितः ॥

अर्को ठाउँमा

येन यदृषिणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता च येन वै ।

मन्त्रेण तस्य तत्प्रोक्तमृषेभविस्तदार्पकम् ॥

फेरि अन्यत्रः— ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः ।

यस उसले हामी कृतज्ञ भएर हरेक मन्त्र जप्दा मन्त्रको ऋषि, छन्द देवता भनी त्यस मन्त्रको कुन कार्यमा विनियोजन गरिने हो त्यो उल्लेख गर्छौं ।

आज काव्यको पद्यफाँट छन्दोमञ्जु गर्ने एक अभियान प्रारम्भ भयो भनी कविहरू भन्दछन् । हामी भने एकाक्षरी बीज मन्त्रको पनि छन्दस्तय प्रतिपादन गर्छौं । श्वाट्ट सुन्दा यो अनौठो कुरो जस्तो लाग्छ । तर वास्तविकता बुझेमा यसमा भ्रम पर्न जाँदैन । आजका कविमानिले कवितामा छन्द छाडेका छैनन्, कविताका निम्ति केही परिगणित मात्रिक र वार्षिक छन्दको नियम ज्ञानको दुरुहताले त्यो छाडेका मात्र हुन् । जति दीडेपनि पाङ्गाले जमीन छाडेको हुँदैन । वस्त्रले देहलाई छादन गरे झैं शब्दलाई छादन गर्छ छन्दले । छन्दको निरुक्ति नै “छादनात् छन्दः” भन्ने छ । एउटा लय, एउटा रिदम एउटा नाद, एउटा स्वर नभएको अक्षर हुन्छ भनी कसरी मान्न सकिन्छ र । पछि विस्तार भएका इन्द्रवज्रा उपेन्द्रवज्रा शालिनी, मालिनी स्रग्धरा र मन्दाक्रान्ता छन्दको भङ्ग गरेको रूप पाइन्छ । तर गायत्री त्रिष्टुप् जगति पङ्क्ति आदि छन्द मन्त्रमा पर्न आउँछन् । ॐ एक अक्षरको गायत्री छन्द परमात्मा देवता भन्ने परम्परा जप विधिको प्राणायामको विनियोगमा गर्ने अक्ष लुप्त भइसकेका छैनन् । यसो गर्नाको कारण हो—

छादनाच्छन्द उद्दिष्टं सर्वं छन्दोभिरावृतम् ॥ भन्ने सिद्धान्त हुनुपर्छ । वेदले “मन्त्रमय्यो देवताः” भनेर देवतालाई मन्त्र स्वरूप मान्ने परम्परामा अर्को नयाँ मौलिकता थपी तत् तत् मन्त्रोद्दिष्ट देवता स्वीकारेर तन्त्र शास्त्रले आफ्नो देवत्वको व्याख्या यसरी गरेको पाइन्छ—

यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा देवता तु या ।

तदाकारं भवेत्तस्य देवत्वं देवतोच्यते ॥

अर्थात् जुन जुन मन्त्रको जुन देवता उद्दिष्ट छन्, तिनको तदाकार देवत्व हुनेछ र त्यही देवता कहिन्छ । मन्त्र र देवतामा यसरी तादात्म्य कायम गरिएको पाइन्छ ।

कुन मन्त्रलाई पूर्वाचार्यले कुन कर्म अर्थात् धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष-मध्ये कुनमा शास्त्रीय रूपमा लगाएका छन् तिनलाई त्यही कार्यमा योजन गर्नु विनियोग हो । एउटा मन्त्रलाई अर्को काममा लगाएर सिद्धि हुन्छ । यसैले शास्त्रको आवश्यकता पर्छ । भनेको पनि छ ।

पुरा कल्पे समुत्पन्नमन्त्राः कर्मार्थमेव च ।

अनेन चेदं कर्तव्यं विनियोगः स उच्यते ॥

आगममा छन्द ऋषि देवता ज्ञानविना भन्न साफल्य हुँदैन, मन्त्रको साफल्यताको लागि छन्द ऋषि देवताको ज्ञान आवश्यक हुन्छ । यो कुरा आगम-निगम दुवैमा एक रूपले स्वीकारेको पाइन्छ । आगम-निगम दुवैको वास्तविकता यहाँ आएर एकरूपता लिन्छ, ब्राह्मण ग्रन्थमा यही यसरी स्पष्ट पारेको पाइन्छ ।

“यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्वो दैवते ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वा ध्यापयति वा स्थाणु वच्छति गतं वा पद्यति प्रवामीयते पापीयान् भवति यातयामाविन्यस्य छन्दांसि भवन्ति । अथ यो मन्त्रं वेद सर्वमायुरेति श्रेयान् भवति अयातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यादूषीणां संस्थानो भवति ब्रह्मणः स्वर्गे लोके महीयते स्मरन्वा जायते पुनः ।”

कात्यायनले पनि यही कुरा भनेका छन् यसरी—

एतान्यविदित्वा योऽधीतेऽनूब्रूते जपति जुहोति यजते याजयति वा तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं यातयाम् भवति । अनुविज्ञायेतानि, योऽधीते वीर्यवत्तरं, यो यथार्थवित्तस्य वीर्यवत्तमं भवति जपित्वा हृत्वेष्ट्वा फलं प्राप्नोति ।”

आज हाम्रो कर्मकाण्डद्वारा विहित श्रौत स्मार्त कर्म र तन्त्रद्वारा विहित तान्त्रिक जपपाठपूजा आदि प्रायः निर्वीर्य र यातयाम भएका छन् । किन भने नजानी नजानी गरिने अध्ययन जप होम यागको फल हुँदैन ।

जानेर गर्दा वीर्यवत्तर हुन्छ भने यथार्थ ज्ञान गरेर गरेको जप, हवन, याग नै वीर्यवत्तम भई सफल हुन्छ भनिएको छ । आज हात्ता गुरुपुरोहित यथार्थ-विद् छैनन् अनि अल्पफल लाग्छ गरेका कर्मको ।

यन्त्रवारे विचार गर्दा हामीले प्रतिष्ठितकुम्भ-शिला प्रतिमा गुलिका आदिसँग सम्बद्ध राखेको देख्छौं । धातु स्फटिकका पनि यन्त्र हुन्छन् । व्यापक परमात्मतत्त्वलाई ध्यान गर्ने प्रतीकको रूपमा यन्त्रको आविष्करण भएको देखिन्छ । महर्षि पतञ्जलिले चित्तवृत्तिनिरोधरूप योगमा मनलाई एकाकार वृत्ति गर्ने ध्यानको प्रयोजन अनुभव गरेर प्रतीकलाई अधि सार्दा उनले साधकलाई भने “यथाभिमतध्यानाद्वा” अर्थात् आफूलाई जुन मन पर्छ त्यसको ध्यान गरे पनि हुन्छ । साधकले त्रिशक्तिको नवकोटि भूतिको प्रस्तार गरी ध्यान-अर्चनाको परिकल्पना तयार पारे । वैदिक कालका तैत्तिरीय देवताहरू पनि पौराणिक कालमा आएर तैत्तिरीयकोटि देवता भएका न हुन् । विकासक्रम देवतावादमा पनि संलग्न भएको अध्ययन गर्दा देखिन्छ । यो प्रतीक ता देवताको स्थूल रूपलाई लिएर नै प्रतिपादित गरिएको मानिन्छ ।

सूक्ष्म रूपले विचार गर्ने हो भने स्वात्मा नै देवता भनिएको पाइन्छ । यो कर्ममयी अर्चनापद्धति भएको तन्त्रशास्त्रमा देवतालाई स्वात्मपरक मान्दा दार्शनिक सविद्भय परादेवताको सिद्धान्त समाहित हुन्छ । त्यस स्थितिमा विश्वरूप देवता स्वात्मा हुन्छ, स्वात्मा नै देवतामय भएकाले त्यसकै देह-कल्पना न्यास बन्छ, रास्त्री तन्मयतारूप भावना नै जप मानिन्छ, चञ्चलत्व रहे पनि तन्मयतामा अप्रमाद रहोस् भनी गरिने अर्चना पूजा हुन्छ, विश्व-विकल्पना जति छन् तिनलाई आत्मामा लय गर्नु होम हुन्छ, यिनको परस्परको संमेलन चाहिँ तर्पण सम्मिन्छ, आत्माको स्वाश्रयताको महत्तालाई अभिषेक ठानिन्छ, उपाधिहरूका हेतुलाई आत्मामा विसर्जन गर्नु या समाप्त पार्नु चाहिँ यसका प्रयोग मानिन्छन् र मोह अज्ञान आदि दुःखहरू दृढ रूपमा आत्मामा अस्त पारी आदि मध्य अन्तरहित स्वात्माको विचार गर्नु नै भजन ठानिएको छ ।

यस अन्तर्दृष्टिबाट विचार गर्दा देवता, न्यास, जप, पूजा, होम, तर्पण, अभिषेक, प्रयोग र भजनको सूक्ष्मता आत्मज्ञानपरक देखिन्छ । यी माथिका कुरालाई प्रमाणित गर्ने मैले तलका श्लोक उद्धरण गर्नु आवश्यक हुन आउँछ ।

स्वात्मैव देवता प्रोक्ता मनोज्ञा विश्वविग्रहा ।
 न्यासस्तु देवतात्मत्वात् स्वात्मनो देहकल्पना ॥
 जपस्तन्मयतारूपभावनं सम्यगोरितम् ।
 पूजा तु चञ्चलत्वेऽपि तन्मयत्वाप्रमत्तता ।
 होमो विश्वविकल्पानामात्मन्यस्तमयोमतः ।
 एवामन्योऽन्यसंमेल भावनं तर्पणं स्मृतम् ।
 अभिषेकस्तु विद्या स्यादात्मैव स्वाश्रयोमहान् ।
 प्रयोगास्यरूपाधीनां हेतोःस्वात्मविमर्शनम् ॥
 सन्ध्यासु भजनं तासामादिमध्यान्तवर्जनम्
 मोहजानादि दुःखानामात्मन्यस्तमयो दृढम् ।

यो श्लोकहरू पदार्थादर्श नामक टीकासा श्री राघव भट्टले यदाहुः भनी ग्रन्थ र नाम उल्लेख नगरी उद्धृत गरेको छ ।

शब्दार्थ सृष्टिको बारेमा भन्नुपर्ने कुरा नभने त यस विषयको मुख्य कुरा छुट हुन जान्छ । यसअघि शब्द-ब्रह्मबारेमा भनिसकिएकोले त्यति अंशको यहाँ विशद व्याख्या नगरी आनुपूर्वी मिलाउन त्यस सन्दर्भको पनि छोटकरीमा उल्लेख गर्नु आवश्यक भएको लाग्छ ।

आर्यहरूले आफ्ना आगम र निगममा पूर्णता कायम राख्न सृष्टि स्थिति र संहार प्रक्रियाका व्याख्या गर्ने आवश्यकता अनुभव गरेको देखिन्छ । अनन्त ब्रह्माण्डलाई यस अनन्त आकाशमा देखेपछि आश्चर्य परेर कुतःइयं विसृष्टिः अर्थात् यो सृष्टि कताबाट ? भन्ने प्रश्न पहिले सस्तिष्कमा खेत्यो ऋषिहरूको । त्यसको दार्शनिक आधारमा आरम्भवाद, परिणामवाद, र विवर्तवाद खडा भए । त्यसकै परिधिभित्र दर्शनका सिद्धान्त समाविष्ट भएका छन् । नास्तिक र आस्तिकवाद यही घेरामा फस्का मार्छन् ।

आरम्भवादले असद्बाट सद्को उत्पत्ति मान्छ । अर्थात् मृत्पिण्डमा घट थिएन त्यसबाट घट हुन्छ । माटोको डल्लोमा असद् गायो पछि सद् भएर खडा भयो किनभने हामीले मृत्पिण्डमा घटेको आरम्भ गर्छौं । न्याय वैशेषिक बौद्ध आदि आरम्भवादी दार्शनिक हुन् । यिनीहरू असद् वस्तुको उत्पत्ति हुन्छ भन्छन् ।

परिणामवाद ठीक यसको उल्टो कुरो गर्छ ऊ सद्बाट सद् हुन्छ

भन्छ । पहिले जुनकुरा त्यसमा छैन । यसलाई पछि त्यहाँबाट आविर्भाव गर्न सकिन्न भन्ने परिणामवादको सिद्धान्त छ । तिलभिन्न तेल थियो पेलनाले त्यो तेल आविर्भाव भएको मात्र हो । बालुवा पेलेर तेल आउँदैन । किनभने बालुवा-भिन्न स्नेह पदार्थ छैन । त्यसैले असत्बाट सत् पदार्थ हुन सक्तैन । सत्बाट सत्को प्रादुर्भाव गर्न कारणहरू अपेक्षित छन् । तिरोभाव थियो दूधमा घिउ मथनाले आविर्भाव भयो । सांख्ययोग आदि यही वादका पक्षपाती छन् ।

विवर्तवाद अर्को नौलो रूप प्रस्तुत गर्छ यो असद्बाट सत् भएको पनि भन्दैन । सद्बाट सद्को उत्पत्ति पनि मान्दैन । यो अद्वैतवादमा विश्वास गर्छ । जगत् विवर्त हो आत्मा प्रकल्पित वस्तु विवर्त भनेको समुद्रमा पर्न गएका आवर्त अर्थात् भुमरी, तरङ्ग बुद्बुद यी जलमा देखापर्ने विकार जलदेखि फरक पनि होइनन् र जलदेखि फरक भएर भान पनि भएका छन् । समुद्रमा उठ्ने छाल, भुमरी त्यहीं उठ्ने गर्छन् । त्यहीं मिल्ने गर्छन् । वास्तविक जल-देखि तिनको भेद छैन । आरम्भ भएको कुरो विनष्ट हुँदा तत्क्षणमै पूर्व रूपमा आउँदैन । धू विनष्ट भएर दूध हुन्न परिणाम भएर । तर, आवर्त तरङ्ग, तरङ्ग बुद्बुद हुन्छ । फेरि बुद्बुद आवर्त हुन पनि सक्तछ वायुको कम्पनको विशेषताले । त्यसैले यो जगत् सबै विवर्त हो सविद् तत्त्वको भनी अद्वैत वेदान्तले मानेको छ ।

तन्त्रको सृष्टि प्रक्रियाको अनुसन्धान गरेर अध्ययन गर्दा यहाँ शैव मतको कुनै प्रभाव स्पष्ट परेको देखिन्छ, कुनै सांख्यको सिद्धान्तलाई समावेश गरेको पाइन्छ भने कुनैमा आफ्नो पन बेग्लै शक्तितत्त्वको प्राधान्यताद्वारा प्रतिपादित पनि भएको देखिन्छ । यहाँ यति मात्रै संकेत गर्नु उचित ठान्छु । तुलनात्मक अध्ययन नगर्नेलाई कहाँ कसरी यो भयो भनेर सम्झाउन खोज्नु पनि दुर्लभ र बुझ्ने कार्य हुन्छ । नेपालीमा धेरै दर्शन अब उपलब्ध भइसकेका छन् । जिज्ञासुहरूले अध्ययन गरेमा यी कुरा ज्ञात हुन्छन् ।

तन्त्रमा लेखिएको सृष्टि देखाउन उपोद्घातमा यति भन्नुपरेको छ । सतातन नित्य शिव, निर्गुण र सगुण छन् । निर्गुण शिव प्रकृतिको सम्बन्धबाट रहित छन् । त्यसैले ती सूक्ष्म छन् । नित्य, व्यापक, सूक्ष्म, सदानन्द, निरामय, विकाररहित र साक्षी निर्गुण शिव मानिएका छन् । यही कुरा प्रयोगसारमा भनिएको वचन यहाँ उद्धृत गर्छु ।

नित्यः सर्वगतः सूक्ष्मः सदानन्दो निरामयः ।

विकारहितः साक्षी शिवो ज्ञेयः सनातनः ॥

अझ यसलाई स्पष्ट थप व्याख्या गरेको छु नारायणीयमा ।

निष्कृत्यं निर्गुणं शान्तमानन्दमजमव्ययम् ।

अजरामरमव्यक्तमज्ञेयमचलन्ध्रुवम् ॥

ज्ञानात्मकं परं ब्रह्म स्वसंवेद्यं हृदि स्थितम् ।

सत्यं बुद्धेः परं नित्यं निर्मलं निष्कलं स्मृतम् ।

यसदेखि अर्का शिव सगुण या सकल भनिन्छन् । साख्यले सत्त्व, रज र तमको साम्यावस्थालाई प्रकृति भन्छ, यी तीन गुणले शबलित शिवलाई सगुण भनिएको हो । शिवतन्त्रमा प्रकृतिभन्दा धेरै तहमाथि एक कला तत्त्व मानिएको छ । त्यस कलाले युक्त शिवलाई सकल शिव भनिन्छ । सांख्यले प्रकृति भन्छ भने, वेदान्तले अविद्या भन्छ । हामी त्यसलाई शक्ति भन्छौं । त्यो सकल शिवको स्वरूप र कार्यको व्याख्या यसरी गरेको पाइन्छ ग्रन्थमा ।

तच्छक्तिभूतः सर्वेशो भिन्नो ब्रह्मादिमूर्तिभिः ।

कर्ता भोक्ता च संहर्ता सकलः स जगन्मयः ॥

यिनै सच्चिद् आनन्दविभव भएका सकल परमेश्वरबाट शक्ति प्रादुर्भाव भयो । त्यहाँबाट नाद र नादबाट विन्दुको समुद्भव हुन्छ । शक्तिमय शिवबाट विन्दु, नाद र बीजको भेद पैदा हुन्छ । विन्दु शिवात्मक, बीज शक्तिमय र दुवैको सभवाय चाहिँ नाद भनिन्छ । विन्दुबाट वर्णादिविशेषरहित अखण्ड नाद उत्पन्न मानिएकोले त्यसलाई शब्द ब्रह्म भनेर मानियो । यस स्फोटवादमा; जो वैयाकरण-सिद्धान्तले स्वीकारेको छ । त्यस मतमा शब्द र शब्दार्थको साथै शब्दब्रह्मत्व सिद्धि हुँदैन किनभने यिनले कायम गरेको मतले त्यसको जडत्वलाई स्वीकारेको देखिन्छ भनी श्री लक्ष्मण देशिकेन्द्रले आफ्नो मत यसदेखि फरक गरी सर्वभूतहरूको चैतन्य नै शब्दब्रह्म हो भनी शारदातिलकमा यसरी प्रतिपादन गरेका छन्—

शब्दब्रह्मेति शब्दार्थ शब्दमित्यपरे जगुः ॥

न हि तेषां तयोः सिद्धिर्जडत्वादुभयोरपि ।

चैतन्यं सर्वभूतानां शब्दब्रह्मेति मे मतिः ॥

शब्द ब्रह्मवादले मन्त्रशक्तिको जुन महत्ता कायम गरेर बीज मन्त्रलाई महत्ता दिएको छ तन्त्रमा त्यसबारे योभन्दा पहिले लेखिसकिएकोले त्यही प्रकरण

यहाँ दोह-याएर विज्ञ पाठकलाई पुनरुक्ति गरी सम्झाइरहने वृथा चेष्टा गरिएको छैन ।

परा, पश्यन्ती, मध्यमा र वैखरी रूपमा शब्दसृष्टिलाई व्याकृत गरेर प्राणीको देहको मध्यमा रहेको कुण्डलिनीस्वरूप चैतन्य वर्णात्मना आविर्भाव हुन्छ । यसपछि अर्थ सृष्टिका प्रसंगलाई लिएर लक्ष्मण देशिकेन्द्रले भने—

अथ विन्द्वात्मनः शम्भोः कालबन्धोः कलात्मनः ।

अजायत जगत्साक्षी सर्वव्यापी सदाशिवः ॥

यस पद्यमा शम्भुको विशेषणमा कालबन्धो र कलात्मनः भन्ने दुइ विशेषण दिएको छ । काल शब्दले महाकालको पनि ग्रहण हुन्छ । जो उत्पत्ति स्थिति लयको सामान्यकारण पनि छ जसलाई हामी अनादि भगवान्को रूपमा मान्छौं जो तन्त्रमा आएर महाकालको स्वरूपको व्याख्या हुन्छ र कालीको ध्यान विशेषमा महाकालसँग विपरीत रतासक्त भनी उल्लेख गरिएको पनि पाइन्छ । यहाँ काललाई—

अनादिर्भगवान्कालो नान्तोऽस्य द्विज विद्यते ।

अव्युच्छिन्नास्ततस्त्वेते सर्गस्थित्यन्तसंयमाः ॥

भनिएको पाइन्छ । यहाँ कालबन्धु भनेर हेतुहेतुमद्भाव संबन्धले कालात्मा भनेको हुनुपर्छ । अथवा बन्धु भनेर कालका पनि निमित्त मानेको भन्ने अर्थ पनि गरेको हुन सक्तछ ।

कसैले कालबन्धु शब्दको अर्थ ज्ञानात्मा भन्ने गरे । तिनले कश्च लश्च भनेर कादि लान्त व्यञ्जन र अ बीचमा समावेश गरेर अश्च पनि थपेर स्वरलाई पनि ग्रहण गरेर वर्णमय काल शब्दलाई परिणत पारी व्याख्या गरेको देखिन्छ । क, ल्, ई, र म्लाई संयुक्त गरी क्ली यस काम बीजबाट अजायत जगत् सर्वम् भन्ने अर्थ गर्नेहरू पनि छन् । “कश्च लश्च आत्मा दीर्घकारः ।” “काल शब्देनार्क स्तेन मः । यद्वा का शब्देन महाकालो मकारस्य रुद्रमूर्ति गृहीता । तेन मकारः । एवं कामबीजमुद्धृतम् ।”

यसरी साथै राघवभट्टले पदार्थादर्श टीकामा काल शब्दबाट कामबीज प्रतिपादित गर्नेको मतलाई पनि संक्षिप्त रूपमा प्रस्तुत पारेका छन् । कसैले यसबाट मायाबीज ह्रीं को उत्पत्ति मानेका छन् । यो आधार ग्रन्थबाट बुझ्नु उपयुक्त ठानेर यहाँ यस विषय यहाँ टुङ्ग्याउँछु । कलात्मनको बारेमा अन्यत्र

भनिसकेकाले त्यो पनि यहाँ व्याख्या गरी लम्ब्याउन चाहन्न ।

यसरी सर्वव्यापी सदाशिवबाट ईशका प्रादुर्भाव हुन्छ । ईशबाट रुद्रको आविर्भाव हुन्छ । तीबाट विष्णु अनि ब्रह्मा । यो तान्त्रिक क्रममा रुद्रलाई विष्णु र ब्रह्माभन्दा पहिलो स्थान दिइएको छ । पुराणको क्रममा विष्णुबाट ब्रह्मा र ब्रह्माबाट रुद्रको उत्पत्ति मानेको छ । यसमा भेद के भयो भने सृष्टिलाई प्रारम्भ गर्ने पक्ष पौराणिक परम्पराको आधार भयो । लय अवस्थामा नित्य हो र विकृति हो, सृष्टि भन्ने सिद्धान्त भएकोले रुद्र पूर्व अवस्थामा रहे मुख्य प्रकृतिको आधारमा देवताले भन्ने तात्पर्य हो ।

तत्त्व सृष्टिको प्रकरणमा सर्वसृष्टिको मूल भएको परवस्तु अव्यक्तबाट अर्थात् बिन्दुबाट या शब्द ब्रह्मको विकृतदेखि महत्तत्त्वको प्रादुर्भाव हुन्छ । प्रकृतिबाट महत्तत्त्वको उत्पत्ति सांख्यमा र शैव मतमा एकै जस्तो देखिए तापनि शैव मतमा यसलाई बुद्धितत्त्व भन्ने संज्ञा दिइन्छ । त्यो महत्तत्त्व सत्त्वरजतमो गुणात्मक नै हो । मन, बुद्धि अहङ्कार, चित्तस्वरूप अन्तःकरण चतुष्टयात्मकता भनेको कारणत्त्वले कार्यमा कारणको उपचार भएको हो । तन्त्रशास्त्र शिव-प्रोक्त भन्ने त सर्वसाधारणलाई ज्ञान भएकै हुँदा शैवागमको दार्शनिक भूमिका-मै यो आधारित छ भनी बद्धता भनिरहनुपर्ने देखिन्छ । तै पनि यहाँ ईशान शिवले भनेको श्लोक दिएर मेरो कुराको पुष्टि गर्छु—

बोधव्या लक्षणा सैव प्रकृतिः शक्तिर्जुम्भिता ।

बुद्धितत्त्वम्भवेत् व्यक्तं सात्त्विकं गुणमाश्रिता ॥

सैव बुद्धिमहन्नाम तत्त्वं सांख्ये निगद्यते ।

अव्यक्त भनेको शब्दब्रह्म हो भनी बामकेश्वर तन्त्रले पुष्टि गरेको कुरा पनि यहाँ उल्लेख नगरी नहुने जस्तो देखिन्छ । जस्तै—

अव्यक्त विग्रहात् शब्दब्रह्मणः सर्वकारणम् ।

व्यक्तसत्त्वगुणं व्यक्तं बुद्धितत्त्वमजायत ।

सांख्यको मतमा सत्त्व, रज, तमहरूको साम्यावस्थारूप प्रकृतिलाई अव्यक्त भनिएको पाइन्छ । शब्द साम्य भएर दर्शनमा पर्न जाने ध्रुव हटोस् भन्ने खातिरले नै हामीले शब्दको परिभाषा गर्नुपर्छ ग्रन्थानुसार । नत्र भने कुरा आनका तान पर्न जान्छ । अब सृष्टि-क्रममा फेरि झरेर प्रसंगलाई जोड्नुपर्छ ।

अव्यक्तबाट महत्तत्त्व, महत्तत्त्वबाट अहंकार तीन किसिमका हुन्छन् वैकारिक, तैजस र भूतादि । वैकारिक सत्त्वगुणात्मक अहंकार भएकोले त्यसबाट

दश देवता प्रादुर्भाव हुन्छन् । ती हुन्—दिशा, वायु, अर्क, प्रचेता, अश्विनी-कुमार, अग्नि, इन्द्र, उपेन्द्र, मित्र र चन्द्र । यी इन्द्रियका अधिष्ठातृ देवता भए । तैजस अहंकारबाट इन्द्रियहरू र पञ्चतन्मात्रा प्रादुर्भाव हुन्छन् । श्रोत्र, त्वक् चक्षु, रसना र घ्राण पञ्च ज्ञानेन्द्रिय र वाक्, पाणि, पाद, पायु उपस्थ यी पाँच कर्मेन्द्रिय भान्छौं । शब्द, स्पर्श, रूप, रस र गन्ध यी पञ्च तन्मात्रा पनि हामीले मानेका छौं । शब्द तन्मात्राबाट आकाश, वायु स्पर्श तन्मात्राबाट, रूप, तन्मात्राबाट, तेज, जल रसतन्मात्राबाट र गन्ध तन्मात्राबाट पृथ्वीको उत्पत्ति मानिएको छ ।

यसलाई यसरी श्लोकबद्ध पारिएको पाइन्छ ।

शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च पञ्चमम् ।

तन्मात्रादेव विषया भूतादेरभवन् क्रमात् ॥

ततः समभवद् व्योमः शब्द तन्मात्ररूपकम् ।

स्पर्शात्मकस्ततो वायुस्तेजो रूपात्मकं ततः ॥

आपो रसात्मिकास्तस्मात्ताभ्यो गन्धात्मिका मही ।

ततः स्थूलानि भूतानि पञ्च तेभ्यो विराडिति ॥

पञ्चतन्मात्राबाट पञ्च महाभूत आकाश, वायु, तेज, जल र पृथ्वीको उत्पत्ति-क्रमलाई हामीले माथि प्रस्तुत गर्नुपर्छ । तन्त्र त अर्चनापक्षलाई बढी सीमांसा गर्ने भएकोले यसले आकाशादिको वर्णलाई पनि विवेचना गर्नु आवश्यक पर्थ । रूपरहितः स्पर्शवान् वायुः भन्ने दार्शनिक छन् र आकाशको त स्पर्श पनि हुँदैन भन्ने छन् । तिनीहरूको सामुमा आकाशको श्वेत रूप, वायुको कृष्ण रूप अग्नि (तेज) को रक्तवर्ण, जलको अभास्वर शुक्ल र पृथ्वीको पीत रूप हुन्छ भनी तन्त्रशास्त्र भान्छ ।

स्वच्छं वियत् मरुकृष्णो रक्तोऽग्निर्विशदं पयः ॥२१

पीता भूमिन्पञ्च भूतान्येकेका धारणो विदुः ॥

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा भूतगुणा स्मृताः । २२

शा. वि. १, २१, २२ ।

यसले पञ्चमहाभूतका वर्णका व्याख्या गरेको पाइन्छ ।

तन्त्रमा मन्त्र र यन्त्रको विशद विवेचना हुनुपर्छ । शब्दब्रह्मवादी भएको यस शास्त्रमा शब्दलाई मन्त्रबीज र अर्थको प्रतीकतालाई यन्त्रले व्याख्या गर्छ । आकाशको मण्डल वृत्ताकारको हुन्छ, वायुको मण्डल, वृत्तको समभागमा

वृत्त परिधिरेखामध्यमा छ ओटा विन्दु अङ्कित गरेको हुन्छ । स्वस्तिकाले युक्त ऊर्ध्व त्रिकोण अग्निको मण्डल मानिएको छ । स्वस्तिक भनेको परस्परमा सम्बन्ध विदिगत चतुर्वक्त्र रेखाद्वय हो । ऊर्ध्व त्रिकोण अग्नि र अधस्त्रिकोण शक्तिरूपी हुन्छ भनेको पनि छ, “ऊर्ध्व वह्निरधः शक्तिः” । अर्धचन्द्र लेखेर त्यसका दुई भागमा कमल राखिएमा त्यो जलको मण्डल बन्छ । चतुरस्रमा वज्र राखिएमा पृथ्वीमण्डल हुन्छ ।

अघि भनिसकिएको भूत कारण भएको विन्दु तत्त्वबाट विनिर्गत शक्ति, शक्तिपदबाट शान्तिपद, त्यसपछि विद्यापद, त्यसबाट प्रतिष्ठापद, प्रतिष्ठापदबाट निवृत्तिपद उत्पन्न हुन्छ । यी पञ्चपदबाट उद्दिष्ट सृष्ट्यन्तर अर्को छैन, यी पञ्च कलाले सबै विश्व व्याप्त छ । वायवीय संहिताले यो कुरालाई बताएकोले प्रमाणका लागि ती श्लोक यहाँ उद्धरण गर्नुपर्ने भो—

जस्तै— शक्तिः प्रथम संभूता शान्त्यतीतपदोत्तरा ।

शान्त्यतीतपदाच्छुक्तेस्ततः शान्तिपदं क्रमात् ॥

ततो विद्यापदं तस्मात्प्रतिष्ठापदसंग्रहः ।

निवृत्तिपदमुत्पन्नं प्रतिष्ठा पदतः परम् ॥

एवमुक्त्वा समासेन सृष्टिरीश्वरचोदिता ।

आनुलोम्यादथैतेषां प्रातिलोम्येन संहतिः ॥

अस्मात् पञ्चपदोद्दिष्टान्नसृष्ट्यन्तरमिष्यते ।

कलाभिः पञ्चमिव्याप्तं यस्माद्विश्वमिदं जगत् ॥

शान्त्यतीत अर्थात् शक्तिदेखि निवृत्तिपदसम्म यी कलाको विस्तार भएको भन्थान्नुपर्छ । यी नादरूपी देहबाटै उद्भव भएका भन्ने रहस्य बुझेमा मन्त्र शक्तिकोमहिमाबाट हुने परा तत्त्वको विवेचना हुन जान्छ । यहाँ नाद भनेको “हकार” हुन्छ । वायु प्राणतत्त्व भएकोले यहाँ धर्म धर्मको अभेद सम्बन्ध रहन्छ । अग्नितत्त्व ‘र’ सँग यसको सम्बन्ध भएकोले निगमले ॐ (प्रणवलाई) विश्वको उत्पत्तिक्रममा व्याख्या गरेको छ भने देवीप्रणव ह्रींलाई आगमले अक्ष वढी वैज्ञानिक रूपले यस विषयमा प्रमाणित गरेको छ । यो कुरा यसभन्दा अघिबाटै भनिसकिएको छ । यहाँ त्यसैले दोहर्न्याउने गर्दिन ।

यो चराचर पञ्चभूतात्मक छ । चर्न नसक्ने अचर हुन् अर्थात् स्यावर हिंड्न नसक्ने । यी पर्वत यी वृक्ष आदि अचरका भेदमा पर्छन् । चर तीन प्रकारका छन्— स्वेदज, अण्डज र जरायुज । स्वेद पसीना मान्छेको पसीना मात्र

हैन गुप्तेर निस्कने उज्ज्वावाट पनि स्वेद पैदा हुन्छ । तीनवाट जन्मनेलाई स्वेदज भनिन्छ । ती हुन्— क्रिमिकोट आदि । यी स्वेदज अयोनिज पनि हुन् । यिनको संख्या गर्दै भनेको छ प्रयोगसारमा—

किं तत्र स्वेदजा येतु ज्ञेयास्ते चाप्ययोनिजाः

स्थिरा विवायवो भिन्नाश्चत्वारिंशत्सहस्रधा ॥

स्वेदज संख्याको परिगणन ४० हजार भनी मानिएको छ । तर, २१ लाख संख्या स्वेदजको मानेर नै चौरासी लाख योनिको परिगणन भएको कुरा पनि यहाँ उल्लेख गर्नु आवश्यक पर्छ भैं लाग्छ ।

अण्डजमा पक्षी, सर्प, ग्राह, कछुवा आदि हुन् । यिनका उत्पत्ति-प्रकारमा शास्त्रकार भन्छन्—

अण्डजोवर्तुली भूताच्छुक्रशोणितसंयुतात् ।

कालेन भिन्नात् पूर्णात्मा निर्गच्छन् प्रक्रमिष्यति ॥

जरायुज सालमा रहेर जन्मने प्राणी मनुष्यादि हुन् । शुक्र-शोणितको संगम प्रक्रियाबाट यिनको उत्पत्ति हुन्छ । रज अधिक भए नारी, रेत अधिक भए पुरुष र रज र रेतको समतामा नपुंसक जन्मन्छ भन्ने आयुर्वेदको मत छ ।

मुख्य यो प्राणीको उत्पत्तिको प्रमुखकारणलाई दार्शनिक दृष्टिद्वारा प्रस्तुत गर्ने हो भने हामीले श्री लक्ष्मणदेशीकेन्द्रको उक्तिलाई प्रमाण-रूपमा मान्नुपर्छ ।

पूर्वकर्मानुरूपेण मोहपाशेन यन्त्रितः ।

कश्चिदात्मा तदा तस्मिन् जीवभावं प्रपद्यते ॥

अर्थ मात्राहुतै रत्नपानाद्यैः पोषितः क्रमात् ॥

शा. वि. १।३१, ३२ ।

हाम्रा आचार्यहरूले देहका उपादान कारणमा वात, पित्त, कफ, यो त्रिदोष र दूष्य भएका सप्त धातु छन्— । ती हुन्— त्वग्, असृग्, मांस, मेदस्, अस्थि मज्जा र शुक्र । पाँच ज्ञान गर्ने इन्द्रिय छन्— श्रोत्र, त्वग्, दृग्, जिह्वा र नासिका । कर्मेन्द्रिय चाहिँ हुन् वाक्, पाणी पाद, पायु र उपस्थ ज्ञानेन्द्रियको विषय शब्दादि हुन् भने कर्मेन्द्रियको विषय हुन्छन् वचनादि । मन बुद्धि, अहङ्कार र चित्त हाम्रा अन्तः करण ४ छन् ।

नशेन्द्रिय र मन तथा पञ्चभूत जम्मा १६ विकार हुन् । पञ्चतन्मात्रा, अहङ्कार, महत्तत्त्व र अव्यक्त यी प्रकृति हुन् । वास्तवमा प्रधान अव्यक्तबाट

बनेका पञ्चतन्मात्रा अहंकार र महत्त्वलाई पनि विकृति भन्नुपर्छ । यी सात प्रकृतिको विकृति र अरु सोह्रका प्रकृति हुन्छन् । यी अंश तन्त्रको सांख्य दर्शनको आधारमा अवलम्बित छ भन्ने कुरा स्पष्ट देखिन्छ ।

यहाँ जुन बिन्दु गर्भमा प्रवेश गर्छ र प्राणी हुन्छ भनेर “बिन्दुरेको भवेत् गर्भम्” भन्ने कुरालाई केलाएर त्यो गर्भमा पस्ने बिन्दु अग्निषोमात्मक छ भनी उभयाकार बिन्दुको रूप प्रतिपादन गरेर त्यस बिन्दुको दक्षिणांश सूर्य र वामांशलाई चन्द्र भनी माने । अनन्त नाडीले जेलिएको देहमा दश नाडी मानेको छ तीमध्ये पनि मुख्य नाडी तीन छन् । बायाँ अण्डकोषबाट उठेर धनु अंश बाङ्गेर बायाँ नाकसम्म जाने नाडी इडा नाडी छ । दायाँ अण्डकोषबाट उठेर धनु अंश बाङ्गेर दायाँ नाकसम्म जाने नाडी पिङ्गला नाडी हो । इडा नाडीबाट चन्द्रमाको संचार हुन्छ, पिङ्गलाबाट सूर्यको संचार रहन्छ । ती दुइको मझबाट गएर ब्रह्म-रन्ध्रसम्म जाने अग्निषोमात्मक, यी मध्ये पनि मुख्य नाडी सुषुम्णा नाडी छ । इडा नाडीको वर्ण शङ्खकुन्दको अंश छ । पिङ्गला नाडीको सितरक्ताभ वर्ण छ । सुषुम्णाको रङ्ग अग्निषोमात्मक भन्ने कुरा स्वतः बुझ्नुपर्ने कुरा हो ।

यी तीन नाडीका अतिरिक्त बाँकी सात नाडीका नाम हुन्— गान्धारी, हस्तिजिह्वा, सुषुषा, अलम्बुषा, यशस्विनी, शङ्खिनी र कुह ।

सुषुम्णाको पञ्चपर्व छ र तिनीहरू स्वाधिष्ठान, मणिपुर, अनाहत, विशुद्ध र आज्ञा भनी मानिएका छन् । ती पञ्चपर्वबाट अनन्त नाडीको उत्पत्ति हुन्छ । यस कुरालाई यसरी उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

पूर्वोक्ता या सुषुम्णा या मध्यस्था या सुलोचने ।

नाभिहृत्कण्ठतालुभ्रू मध्यपर्वसमुद्भव ॥

अधोमुखशिराःकाशित् काशिचूर्ध्वमुखास्तथा ।

परातिर्य, गतास्यावत् तत्र लक्षत्रयाधिकाः ॥

नाड्योऽर्ध्वलक्ष संख्याताः प्रधाना समुदीरिताः ।

मूलाधारमा निस्केको प्राणवायुले ती सबैलाई व्याप्त गरेर शरीर ढाकेको छ । ती पनि प्राण, अपान, उदान, समान, व्यान, नाग, कूर्म, धनञ्जय कृकल र देवदत्त यी दशवायुका रूपमा रहेका छन् । बुभुक्षा र पिपासा प्राणको मनको शोक र मोह, शरीरको जरा र मृत्यु, यी छ ऊर्मा अर्थात् आतिका उत्पादन हुन् । बाबुको शुक्रबाट स्नायु, अस्थि, मज्जा र आमाका शोणितबाट त्वक्, मांस रक्त हुने हुनाले शरीरलाई षाट्कौषिक भन्ने चलन छ ।

पूर्व जन्मको शुभाशुभ भोग्न गर्भमा जीवले वस्तुपछं । त्यहाँ बस्ता भोगेको बलेशले बडो अलाप बिलाप पर्नुपछं उसलाई । सर्वव्यापिनी, चैतन्यरूपा विषकालवाट अनवच्छिन्ना परापर विभागले रहेको शिवको सन्निधि पाएर नित्यानन्व गुणको उदय भएकीलाई पराशक्ति भनिन्छ ।

योगीको हृदयकमलमा नाच्ने, सर्वभूतहरूको आधारमा विद्युत्को आकृतिजस्तै भएर स्फुरण हुने ती शङ्खको आवर्तक्रमले सबैलाई ढाकेर कुण्डलीभूत सर्प शं भएर अर्थात् गुडुत्किएको सर्पको बान्कीले रहन्छिन्

सर्वदेवमयी देवी सर्वमन्त्रमयी शिवा ।

सर्वतत्त्वमयी साक्षात् सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरा विभुः ॥

त्रिधाम-जननी देवी शब्दब्रह्मस्वरूपिणी ।

द्विचत्वारिंशद्वर्णात्मा पञ्चाशद्वर्णरूपिणी ॥

भनेर यिनको व्याख्या गरेर वर्णन गरेको छ । यसबाट हामी सृष्टिक्रममा अघि भनिएको शब्दब्रह्मवादलाई यहाँ आएर उपसंहार गर्छौं । द्विचत्वारिंशत् वर्णमयी भनेको भूतलिपी, मन्त्रमयी भनेको र पञ्चाशद्वर्णमयी भनेको मातृकामयी भनेको हो ।

सूर्य सोम र अग्नि त्रिधामजननी देवी जब वर्णरूपी हुन्छिन् सर्वगात्रमा तिनलाई गुणित गरेर कुण्डली परदेवता भइरहन्छिन् । विश्वात्मना प्रबुद्ध भएपछि मन्त्रमय जगत्को सृष्टि गर्छिन् । एकद्वयादि विशेषाकारेण शब्द-सृष्टि हुँदा सबै विश्व जो शब्दार्थ रूपले प्रवर्तित हुन्छ । तदुत्पादिका शक्ति एकधा गुणित हुँदा वेदजीव प्रणव ॐ, श्री बीज श्री, शक्तिबीज ह्रीं, कामबीज क्लीं इत्यादि बीजहरू उत्पन्न गराइन्छन् ।

यही बीजका विभिन्नतामा मन्त्र र देवताका वैचित्र्य कायम गरिएको पाइन्छ । यस ब्रह्ममयी कुण्डलिनीबाट शक्ति जन्मन्छ त्यसबाट ध्वनि, त्यसबाट नाद, त्यसबाट बिन्दु, त्यसबाट परा अनि पश्यन्ती, मध्यमा र वैखरी रूपले शब्द जन्मन्छ । इच्छाज्ञानक्रियात्मा यिनै कुण्डलीबाट वर्णमालाको सृष्टि हुन्छ । यिनै वर्णदेखि कला रूद्रादिको पनि क्रमशः सृष्टि हुन्छ । यसको निचोड के भो भने-

ज्ञाता वर्षाः यतो बिन्दोः शिवशक्तिमयादतः ।

अग्निषोमात्मकास्ते स्युः शिवशक्तिमयाद्रवेः ।

येन संभवमापन्ना सोमसूर्याग्निरूपिणः ॥ ११७ शा. ति. प्र.प्र.

हामीले तन्त्रशास्त्रमा मन्त्रको रहस्यलाई नबुझी जुन आफ्नै तर्क र

मान्यता बनाएका छौं । त्यो आफ्नो शास्त्रको विषयवस्तुको अज्ञानजन्य भ्रान्ति मात्र साबित हुन थानेको फेला पर्छ ।

सुषुम्णाको रन्ध्रबाट निस्केको वायुले प्रेरित भएर कण्ठ, तालु, मूर्धा वन्त, ओष्ठ आदि कारणबाट क्रमैले वर्णको आविर्भाव हुन्छ । यीमध्ये स्वर अकारादि त्रिसर्गान्त वर्ण सौम्य वर्ण हुन् अर्थात् चन्द्रमाबाट निस्पन्न अक्षर हुन् । स्पर्श अर्थात् ककारदेखि मकारसम्मका वर्ण सौर हुन्, अर्थात् सूर्यबाट सम्पन्न हुने वर्ण हुन् र यदेखि क्षसम्मका वर्ण आग्नेय वर्ण मानिन्छन् । यसरी सोमसूर्य र अग्नि देवता भएका यी सबै वर्ण भए । स्वर सोह्र छन् । स्पर्शान्त पच्चीस छन् । क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त थ द ध न प फ ब भ यी चौबीस प्रकृत्यादि तत्त्वमय र म अक्षर पुरुष हो । मकारलाई 'अन्य आत्मा रविः स्मृतः' भनिएको छ । त्यसैले सबैले बोजमा बिन्दुरूप मकारको योग भएर पुरुषैक्य ती तत्त्वको हुन्छ भन्नुपर्छ । मकार बिन्दु रूपले रहन्छ र "विन्दुः पुमान् रविः प्रोक्तः" भनेर मानिएको पनि छ । यकारादि क्षकारान्त दूष्यमा रहने हुँदा यी व्यापक छन् । दूष्य भनेर हामीले सप्त धातुलाई अगावै भनिसकिएको छ । ह्रस्व स्वर-अ इ उ ऋ लृ ओ यी शिवमय पुरुषरूप र दीर्घ स्वर-आ ई ऊ ऋ लृ ऐ औ यी शक्तिमय स्त्रीरूप हुन् । विन्दु रवि र पुरुष हो विसर्गः चाहिँ शक्ति र सोम मानिन्छ । ह्रस्व-अ इ उ ऋ लृ पिङ्गला नाडीमा रहन्छन् । इडामा दीर्घ-आ ई ऊ ऋ लृ रहन्छ र ए ऐ ओ औ यी चार सुषुम्णा नाडीमा रहन्छन् यिनलाई नपुंसक वर्ण भनिएको पनि छ । व्यञ्जनको व्यक्तित्व स्वरविना कायम हुँदैन । त्यसैले

शिवशक्तिमयात्प्राहुस्तस्माद्वर्णान्मनीषिणः ।

भन्ने कुरा प्रमाणित हुन जान्छ ।

कारणावच्छिन्न शक्तिसमवाय भएको विन्दुबाट अकारादि क्षकारान्त वर्णसमुदायको समुद्भव भएको छ । त्यसैले प्रसिद्ध वर्णमालालाई अक्षमाला र मातृका पनि भनिन्छ । यी वर्ण भूतारमकतत्त्वपरक छन् अ आ ए क च ट त प य ष वायवीय वर्ण हुन् । इ ई ऐ ख छ ढ थ फ र क्ष यी आग्नेय वर्ण हुन् । उ ऊ औ ग ज ङ ढ व ल आदि यी पार्थिव वर्ण मानिन्छन्, ऋ ऋ औ ध ञ ढ ध भ व आदि जलीय रूप हुन्, वर्णका र अं अः ङ य ण न म श ह यी अक्षर आकाशीय मानिएका छन् ।

आचार्यले यसबारे भनेको पनि छ-

उ ऊ औगादि लला को नक्षो चतुर्थिकावसो वाराम् ।

दृष्णं (ष्टी) द्वितीयरक्षा वल्ले र ह्युयो निकावि य वा ।

मस्त कपोलः विन्दुक पञ्चम वर्णाः शर्हो तथा व्योम्नः ॥

कलाहरू पनि वर्णमयी छन् । मासका वर्णभेदबाट सर्व मन्त्र प्राहुन्भए
भएका हुन् । देवता मन्त्रमयी हुन्छन् भनेर मानिएको छ । यसरी तन्त्रको
प्रारम्भिक विषयवस्तुमा हामी सृष्टि अनुलोम र संहार विलोम प्रक्रियाबाट
भएको पाउँछौं । दर्शनले परमाणुबाट छणुक क्रमले पृथिवीको उत्पत्ति हुन्छ भने
व्यणुक द्वचणुक भई परमाणु भएपछि विनाश हुन्छ भनेको पाइन्छ । वास्तवमा
सूक्ष्म तत्त्वबाट सृष्टि प्रारम्भ हुँदा कोही परमाणुसम्म सूक्ष्मतम पाउँ गए भने
कसैले प्रकृति पुगे कसैले शक्तितत्त्वमा गएर झन् सूक्ष्मातिसूक्ष्म तत्त्वलाई
सृष्टिको आदि विन्दु माने ।

तन्त्र शास्त्रको रहस्यभूत प्रक्रियामा मन्त्र, यन्त्र आदि जुन छन्
त्यताबाट हामी यस विधालाई ज्ञानकर्मपट्टिभन्दा उपासनामा जोड दिने प्रक्रियामा
आधारित मानेको पाउँछौं । यो मार्ग भुक्तिमुक्तिपरक छ भन्ने सिद्धान्तलाई
हामीले सुरथ र समाधि वैश्यको उपाख्यानबाट ज्ञात गर्न सक्तौं । जसको
माध्यमबाट सप्तशतीको भूमिका प्रस्तुत भएको छ । यहाँ वैश्यले ज्ञान प्राप्त
गरी मोक्ष उपलब्ध गरे उपासना मार्गद्वारा । ब्राह्मण र क्षत्रियको मात्र ज्ञानमार्ग
हो भन्ने कुरालाई त्यस प्रसंगले हटाइदिन्छ । मन्त्र-दीक्षामा स्त्रीलाई पनि पूर्ण
अधिकार प्रदान गर्छ दक्षिण मार्गले भने तन्त्रको वाममार्गले वेदबाट बहिष्कार
गरिएका चाण्डालादि जातिलाई पनि अग्रेसर पारी प्रमुख स्थान दिएको छ ।

तन्त्रको रसायनले हिन्दूजातिलाई नयाँ सांस्कृतिक मोड दिएको
तथ्यलाई इतिहासले स्वीकार्नुपर्छ । वैदिक ब्राह्मण र वेदविरोधी बौद्धहरूलाई
मिश्रित पारेर तन्त्रले एकाकार बनायो । महायान प्रक्रियाले बुद्धलाई पञ्चबुद्ध
मानी वज्रयोगिनी आदि शक्तिको पनि आविष्कार गरेर साधकलाई सिद्धि-
मार्गमा अग्रगामी गरायो ।

यदि तन्त्रले अर्चना-प्रक्रियालाई विशद बनाएर उपासनाको त्यो
साकारता देवतामा नल्याएको भए यतिका सौम्यरूप र अत्यन्त घोर रूपका
देवताका परिकल्पना हुनै सक्ने थिएनन् । त्यो के को लागि भयो भन्दा अनुग्रह
र निग्रह दुई ईश्वरमा रहने वैशिष्ट्य प्रतिपादन गर्न खडा गरिएका सिद्धान्त
थिए । तन्त्रले शैवदर्शनलाई अवलम्बन गरेको छ । सांख्य-दर्शनलाई आत्मसात्

गरेको छ र वैयाकरणको सन्दर्भवाचलाई आफ्नो रूपले अङ्गीकार गरेको छ ।

तन्त्रको समर्पितत्वलाई अघोर कापालिकहरूले सीमातिक्रमण गरे विष्टा र मान्छेको मासु खाएर । स्त्रीलाई सहधर्मिणी गरी यज्ञसँग सम्बद्ध गरैर पत्नीत्व दिएकोमा सीमातिक्रमण गरी योनिपूजामा लगेर परिणत गरे तान्त्रिक-हरूले । अति भयो वाममार्गको बाह्याडम्बर र यसको पतन भयो । जे-जति गए साधनाका उग्र प्रक्रियाहरू अब त्यसलाई दोह-याउने बेला बितिसकेको छ । त्यो यातयाम भइसके झैं लाग्छ । अर्थात् भन्न खोजेको मैले के भने शवासन गरी विपरीत रतासक्त भएर सिद्धि प्राप्तिका लागि साधकले जुट्ने दुराग्रह छाड्नुपर्छ । त्यो त्यसवेला पनि मेरो विचारमा विकृति रूपमा भएको थियो भने अबलाई गुरुको अभावमा आगमको त्यो रहस्य नबुझी त्यसतर्फ लैजाने दुराग्रही-लाई हामीले सम्झाउनुपर्छ । त्यही उद्देश्यले मैले यो प्रारम्भिक विषयवस्तुलाई यहाँ प्रस्तुत गरे ।

मनुष्यलाई यो विचित्र संसारको स्वरूप देखेर जुन आश्चर्य भयो जुन कुरालाई उसले जान्न चाह्यो । यसको उत्पत्तिको मूल कारण फेला पार्न खोज्यो । पहिले आफूलाई चिन्नू भन्ने जिज्ञासामा दर्शन जन्मे ती दर्शनले आफ्नो उत्पत्तिको प्रक्रिया प्रस्तुत गरे । अनि तन्त्रले आफ्नो विशाल विश्व खडा गर्ने आधारभूत दर्शनलाई प्रस्तुत नगरी कतरी होला र ? । उसले वर्ण-मातृकालाई लिएर मन्त्र बनायो भने ती अक्षरमा बीज पायो काम कलाको, तिनै अक्षरमा माया बीज देख्यो, तिनको ध्यान गर्यो, रूप दियो कामेश्वरीको र महाकालीको । शिवतत्त्वमा भैरवले अनेक रूप लिए उनी उन्मत्त भैरव भए संहार भैरव बने । यदि तन्त्रको प्रारम्भिक विषयवस्तु बुझेन भने उसले तन्त्रको रहस्य बुझ्दैन । उसले बाह्याडम्बर गरेर समाजलाई दूषित पार्न सक्छ । त्यसैले आज यति यहाँ प्रस्तुत गरेको छु । यो क्रमशः अगाडि बढाउँदै लैजाने विचार छ । अस्तु ।

तन्त्रमा दर्शन र दीक्षाको सम्बन्ध (द्वितीय पटल)

तन्त्रमा पनि दार्शनिक सिद्धान्तको आधार छ भनी तन्त्रशास्त्रका विद्यार्थीसम्भलाई थाहा नभएको कुरो होइन । अझ यसले शिव र शक्तिको अविनाभाव सम्बन्ध कायम गरी अद्वैत सिद्धान्तमा एउटा नयाँ प्रकाश-पुञ्ज थपेको छ । हामीले तीन तत्त्वको स्वरूपलाई देग्ला देग्लै पाराले अन्वेषण अनुसन्धान र विमर्श गरेर शास्त्रीय रूपले प्रतिपादन गरी स्थिरसिद्धान्त कायम गरेका छौं । ती तीन तत्त्वहुन्, भूत भौतिक पदार्थ, आत्मिक तत्त्व र दैविक विषय । अर्थकामौ पुरुषार्थी भन्ने आधिभौतिक सिद्धान्तको लक्ष्य नभएको होइन हामीकहाँ । फेरि अध्यात्मवादको परिपुष्टि गर्नेहरूको चरम पुरुषार्थ हुन्छ मोक्ष । तर, मनुष्यको आधिदैवी प्रवृत्तिको विकसित रूप धर्मले लिएर समाजमा संस्कृति र सभ्यताको स्वरूप-निर्धारण गर्‍यो । यसलाई समर्थन गर्ने कला र साहित्यको मुख्य भूमिका रहेको स्पष्ट प्रतीत हुन्छ । आज स्थापत्य कलामा मन्दिर मस्जिद र चर्च पिरामिड र गुम्बास्तूप हरू छन् भने मूर्तिकला सौम्य रूप र अत्यन्त घोर रूपका प्रतिमा कथेर कुँदेर र ढालेर कलाकारले भावना साक्षात्कार गरी प्रस्तुत गरे । चित्रकलामा पनि देवताको सूक्ष्माति-सूक्ष्म रेखाङ्कन गरिएको पाइन्छ । प्रतीकरूपमा अमूर्तता स्फुरण पार्ने चेष्टा गरियो । धार्मिक साहित्यको विशाल भण्डारले धर्मलाई स्थायी पार्न चारित्रिक विशेषता ओल्याएको छ । समाजमा दैविक प्रभावले हृदयलाई यति छाप छाडेर मुटु झँठ्याएको छ भनी साध्य छैन । हृदयकमलमध्यमा देवताको वास

भनेर जानिवुझीकनै भनेको जस्तो लाग्छ ।

भौतिक जगत्का महापुरुषहरू भौतिक पदार्थको सत्यस्वरूप त्यसको यथार्थ ज्ञान र त्यसको अनन्तताको परामर्शमा नै कुहिराको फाग धौ रमलि रहेछन् । अभ्यात्मवित्तु महारमाहरू आत्मिक तत्त्वको सत्य, ज्ञान र अनन्तताको अनुभव गर्न अनेक मार्गलाई माध्यम पारी साध्य तत्त्वमा आइपुग्दा दुःखनिवृत्ति आनन्दावाप्ति भनेर सिद्धान्त स्थिर पार्न आफ्नो तर्क प्रस्तुत गरी जुट्दछन् । दैविकवादमा रहेको धिभेदले सत्य, यथार्थ ज्ञान र अनन्ततालाई नै साध्य पारिदिएको छ शक्ति साहचर्य लिएर ।

ब्रह्माण्ड ब्रह्मवाट निर्मित र ब्रह्मको लक्षण गर्दा वेदले “सत्यं ज्ञानम् अनन्तं ब्रह्म” भनेको छ । यो लक्षण गर्दा परम अणुदेखिन् परमेस्वरसम्म कुनै तीन दोष अव्याप्ति अतिव्याप्ति असंभव पर्दैनन् र लक्षण समन्वय हुन्छ । जुन कुरालाई विचार-विमर्श गर्दा तीनौटै वाद, जुन आधिभौतिक, आध्यात्मिक र आधिदैविक हुन्; तिन त्यति असामञ्जस्य फेला परे धौ लागेन । हामी सौर-परिवारमध्ये पृथ्वीमा बस्ने सर्वश्रेष्ठ प्राणी पुरुष छौं । हामीले वेदको वाणीमा “पुरुष एवेदं सर्वं यत्भूतं यच्च भव्यम् । उताऽमृत त्वसेजानो यदन्नो-नातिरोहितम्” भनी आफ्नो स्तुति गर्नुभौ भने महामारतमा नहि मनुष्या-च्छ्रेष्ठतरं हि किञ्चित् भनी सिद्धान्त स्थिर पार्नुभौ । हुन पनि पृथ्वीमा मान्छे-भन्दा ठूलो घडो कोही छैन ।

आधिभौतिक दृष्टिले सूर्य तेजोराशि छन् भने आध्यात्मिक रूपमा सूर्य आत्मा जगतः स्तस्थुषश्च भनेको पाइन्छ र आधिदैविक दृष्टिमा उनको ध्यानमा ध्येयं सदा सवितृमण्डल मध्यवर्ती नारायण सरसिजासनसन्निविष्टः । केयूरवान् सुकरकुण्डलवान् किरीटी हारिहरणयवपुर्ध्वं तशंखचक्रः हुन्छ । तर सूर्यको सत्यता, यथार्थ ज्ञान र अनन्ततामा ब्रह्म सिद्धान्त छ जुनसुकै वाद लिए पनि । वास्तवमा यहाँ आएर यो पछले भनेको कुरा बोहोन्पाउँदै तेह-पाउँदै भन्नु बुद्धिसानी ठहरिन्छ-

रक्षीनां वैचित्र्यादृजुकुटिलनानापथजुषां

यनूणामेकोगम् स्त्वमसि पयसामर्णव इव ॥

यो तीन सिद्धान्त साथै लिएर हाम्रो धर्मार्थकाममोक्ष चार पुरुषार्थ सार्थक हुन सक्तछन् । अर्थलाई शारीरिक र कामलाई मानसिक तृप्तिका निम्ति आवश्यक नमान्नी हुन्न । आहार स धर्माणि हि कामाः शरीरस्थिति हेतुत्वात् भन्ने महर्षि

वात्स्यायनले मानसिकको ग्रन्थिलाई अति सूक्ष्म रूपले फेलापारेर फुकाउन खोजेका हुन् । मोक्ष अध्यात्मवादको चरम पुरुषार्थ हुन्छ भने प्रथम पुरुषार्थको रूपमा प्रस्तुत धर्म आधिदैविक सिद्धान्तको प्रत्फुरण मान्नुपर्छ । हामी चतुर्वर्ग पुरुषार्थका साधकहरूको तीनै वाद परस्परका पूरक हुन्छन् सन्तुलन मिलाएर साधनको रूपमा प्रयोग गर्दा ।

यहाँ यद्यपि सन्नै शास्त्रको चरम उपादेय विषय हुन्छ मोक्ष, त्यसको प्रतिपक्ष भएको संसार हुन्छ, हेय । संसारको निम्नित हो मिथ्याज्ञान, तत्त्वज्ञान त्यसको विनाशको कारण हुन्छ, यो सब वादीहरूले स्वीकारेका कुरा हुन् । तत्त्वज्ञानको साक्षात्कार भएपछि अज्ञान हट्न गएर मोक्षप्राप्ति हुन्छ । यस कुरामा कुनै विवाद छैन भनी तन्त्रले पनि सबैसँग सहमति कायम गरेको छ । तथापि तन्त्रशास्त्र के भन्छ भने— ती वादीहरूले एकनियत ज्ञान र अज्ञानको स्वरूप ज्ञात गर्न सकेनन् ।

“अमयत्येव तान् माया ह्यमोक्षे मोक्षलिप्सया ।”

अर्थात् असोज्यमा मांशको लिप्ता गर्ने तिनीहरूलाई मायाले भ्रमण गराइदिन्छन् । यसो सम्झदा त तिनीहरूले अभ्युपगत मोक्ष मोक्ष नै हुँदैन । यो देखाउन शास्त्रान्तर वैलक्षण्यद्वारा यो शास्त्रको आवश्यकता कायम हुन जान्छ । समस्त शास्त्रले अज्ञानलाई संसृतिको हेतु र ज्ञानलाई मोक्षको कारण भनेको छ तापनि तन्त्रशास्त्रले भने अज्ञानमललाई संसाराङ्कुरको कारण भनेको छ । यहाँ अज्ञान र मलको परिभाषासंबन्धमा यस्तो अर्थ गरेको पाइन्छ ।—

अज्ञान अर्थात् तिमिर पारमेश्वर स्वातन्त्र्य मात्र समुल्लासित स्वरूपलाई गोपन गर्ने; आत्मानात्मको अन्यथा अभिमान स्वभाव, अपूर्णज्ञानरूप तत्त्व, त्यही आणव मल संसाराङ्कुरको कारण हुन्छ । भनेको पनि छ—

स्वातन्त्र्यहानिर्बोधस्य स्वातन्त्र्यस्याप्यबोधता ।

द्विधाणवंमलमिदं स्वस्वरूपापहानितः ॥

बोधको स्वातन्त्र्यहानिरूप एक र स्वातन्त्र्यको अवबोधतारूप अर्को गरी आणवमललाई दुई भेद मानेको छ । योद्वारा स्वस्वरूपको अपहानि हुने हुन्छ । मायाको यही प्रसंगमा व्याख्या गर्दा शास्त्रले यस्तो परिभाषा गरेको पाइन्छ ।— भिन्नवेद्यप्रथाऽत्रैव मायाह्वयम् । अर्थात् माया भनेको भिन्नवेद्य प्रथा हुन्छ । मायीयमल नै अर्थात् कर्मसंबन्धी मल नै संसारको कारण मानिएको छ । मो मालिनी विजयोत्तरमा स्पष्ट पारेको फेला पर्छ । जस्तै—

‘संसारकारणं कर्म संसाराङ्कुर उच्यते’ ।

“मलं कर्मनिमित्तं तु नैमित्तिकमतः परम् ।”

यसरी अज्ञानको परिभाषामा आएको मित्रतात्मकस्वरूपले गर्दा तन्त्रशास्त्र प्रवृत्त भएको छ । यी सबै कुरा पैटमा राखेर तन्त्रालोकको प्रारम्भ गर्दै अभिनवगुप्तले प्रयमाह्निकमा यी दुई कारिका लेखे—

इह तावत्समस्तेषु शास्त्रेषु परिगीयते ।

अज्ञानं संसृतेहेतुर्ज्ञानं मोक्षककारणम् । १।२२

मलमज्ञानमिच्छन्ति संसाराङ्कुर कारणम् ।

इति प्रोक्तं तथाच श्री मालिनीविजयोत्तरे ॥ १।२३

पौरुषबोधात्मकत्वले अज्ञानको द्वैविध्य कायम भए पनि यहाँ पौरुष अज्ञानको निवृत्ति नै विवक्षित गरिन्छ । किनभने दुरध्यवसायरूप बुद्धिस्थ अज्ञान कर्मको कारण हुन सक्तैन । कर्मको कारण शरीर नै हुन्छ । शरीर चाहिँ कार्य-कारणात्मक छ बुद्धि चाहिँ केवल कारणान्तःपाती हुन्छ । हुनपनि

‘शरीरभुवनाकारो मायीयः परिकीर्तितः ।’ भनेर शास्त्रले सिद्धान्त गरेको छ । शरीरको संभावना निरास नभई संसारको निवृत्ति हुँदैन । अनि मोक्ष कसरी हुन्छ र । बुद्धिस्थ अज्ञान मात्र निवृत्ति हुँदा त बौद्ध ज्ञानको उदय हुन्छ । त्यो शुद्ध विकल्पात्मक भए पनि सबै विकल्प संसार भनेर स्वीकृत गरेर भनेको पाइन्छ—

सर्वो विकल्पः संसारः संसाराविर्भाविकत्व छँदा-छँदै कसरी संसारोत्तरकालिकमोक्षस्थिति प्राप्त होला । विकल्पपरमार्थ परक नै भए पनि त्यसमा अवलिप्त हुनुहुन्छ । शुभ या अशुभ विकल्पमा मोक्षार्थीलाई केही भेद रहँदैन । दुवै बन्धकारण हुन्छन् । यही कुरालाई स्पष्ट पार्छ यो कारिका

“परमार्थविकल्पेऽपि नावलीयेत पण्डितः ।

को हि भेदो विकल्पस्य शुभेवास्यथवाशुभे ॥”

यसो हुँदा बौद्ध अज्ञान मात्र निवृत्तिबाट मोक्ष हुन सक्तैन, पौरुष अज्ञान बोधाद्वारा निवृत्त भएमा यदि बौद्धज्ञानको उदय हुन्छ भने त्यस बेला त्यो ज्ञानलाई पनि जीवन्मुक्तिप्रति कारणत्व प्रदान गर्न सकिन्छ केवल बुद्धिस्थ अज्ञान हट्दा बौद्ध ज्ञानले मात्र केही पनि कुरो मोक्षका बारेमा हुन सक्तैन । पौरुष ज्ञान चाहिँ अन्यनिरपेक्ष भएर नै मोक्षको कारण हुन्छ । जुनकुरा भनेको पनि छ—

पाशाच्च पौष्पाःशोध्या दीक्षायां न तु धीमताः ।

तेन तस्या दोषवत्यामपि दीक्षा न निष्कला ॥

अर्थात् पुरुषसंबन्धी पाशलाई दीक्षाले संशोधन गर्नुपर्छ बुद्धिगत अज्ञानलाई होइन । पौष्पपाश शोधन भएमा बुद्धि दोषवती भएपनि दीक्षा निष्कला हुन्छ । त्यो ज्ञानमात्रस्वभाव, अव्याप्तिको अभाव नै पूर्णाव्दाति हो, त्यही नै प्रकाश-नन्दघन आत्माको तात्त्विक स्वरूप हो र त्यसको स्फुरण नै मोक्ष हो । यस तात्पर्यलाई अभिनवगुप्तले एक कारिकाभा यसरी स्पष्ट पार्ने चेष्टा गरे-

विशेषणेन बुद्धिस्थे संसारोत्तरकालिके ।

संभावनां निरस्यैतदभावे मोक्षमद्वीत् ॥ ११२४

माथि भनिएका कुराबाट अज्ञान भनी अपूर्ण ज्ञानको व्याख्या गरिएको छ । यस अपूर्णज्ञानको सट्टा ज्ञाना भावमात्र अज्ञानको अर्थ हो भन्न नपाउनु किन ? भन्नेहरूलाई हामीले तिनको भनाइलाई असंगत कसरी भन्ने प्रश्नको समाधान गर्नुपर्छ ।-

कुनै कुराको लक्षण गर्दा अव्याप्ति अतिव्याप्ति र असंभवदोष पर्नु हुन्छ भन्ने विवेचना न्यायशास्त्रले गर्दा त्यही परिधिभित्र उसले नयाँ बाटो निकालेर लक्षण समन्वय गर्ने परिपाटीको विकासमा नव्य न्यायको प्रस्थान खडा गरेको छ । त्यो मार्ग हामीलाई अनुपयोगी हुन्छ दोषत्रयरहित लक्षण सर्वसंमत हुन्छ । यस कसरीमा अज्ञान भनेको ज्ञान भाव भन्ने लक्षण घोट्ता अतिव्याप्ति दोष पर्छ । किनभने लोष्टादि ज्ञानको अभावपनि अज्ञान हुने हुँदा र त्यसको ज्ञानाभावले संसारको संस्मृति हुने होइन । त्यसैले अज्ञान शब्दको अर्थ अपूर्ण ज्ञान भन्ने नै गर्नुपर्छ । यही कुरालाई अभिनवगुप्तले यसरी श्लोकाकारमा निबद्ध गरे-

अज्ञानमिति न ज्ञानाभावश्चाति प्रसंगतः

सहि लोष्टादिकेऽप्यस्ति नच तस्यास्ति संसृतिः । ११२५

अतो ज्ञेयस्य तत्त्वस्य सामस्येनाप्रयात्मकम् ।

ज्ञानमेव तदज्ञानं शिवसूत्रेषु भाषितम् ॥ ११२६

अर्थात् ज्ञेयतत्त्वलाई सर्वत्र एकाकाररूपत्वले मान्न नभई यो घट यो सुख भनी बाह्य र अन्तः पदार्थहरूको द्वैताकारले ज्ञान हुनु नै अपूर्ण ज्ञान हो र त्यही अज्ञान हो । ज्ञानाभाव अज्ञान होइन । यही कुरा शिवसूत्रमा चैतन्यमात्मा, अज्ञानच बन्धः भन्ने स्पष्ट पारेको पाइन्छ ।

“चेतयति इति चेतनः पूर्णज्ञानक्रियावान् तस्यभावः ‘चेतन्य’ पूणज्ञान क्रियावत्त्वं, तदेव च परमैश्वर्यस्वभावं स्वातन्त्र्यम्” भनी चैतन्यको अर्थ गरेको- बाट हामीले आत्मतत्त्ववाहेक द्वैत बुद्धि गर्नु नै अज्ञान हो वास्तवमा अद्वैत तत्त्व नै शास्त्रद्वारा प्रतिपाद्य विषय छ । द्वैत प्रथा नै अज्ञान तुच्छ कुरा भएकोले त्यसैद्वारा बन्ध हुने हुँदा त्यसकै समुच्छेदन गर्नुपर्छ भन्ने हाधो शास्त्रको तात्पर्य हो । हुन पनि

द्वैतप्रथा तदज्ञान तुच्छत्वाद् बन्ध उच्यते ।

तत एव समुच्छेद्यमिति ।

द्वैतप्रथा मलत्रयात्मक छ, किनभने शुभाशुभवासना-शरीर भुवनकार स्वभाव विविध संकुचित ज्ञान रूप भएकोले अपूर्ण ज्ञान हुन्छ त्यसैले त्यो नै बन्ध मनिन्छ, बन्ध भएर नै त्यसलाई समुच्छेदन गर्नुपर्छ शास्त्रकारले त्यसैले यसो भनेको हुनुपर्छ—

‘मलं कर्म च मायीयमाणवंमखिलंच यत् ।

सर्वं हेयमिति प्रोक्तं’

हाधो तन्त्रशास्त्रमा पनि चरम पुरुषार्थ त मोक्ष नै मानिन्छ । त्यसो भएपनि मोक्षको निरूपण गर्नुपर्ने भयो—

तर हामीहरू मोक्षको बग्लै लक्षण गर्नु उपयुक्त ठान्दैनौं । आत्मज्ञान नै मोक्ष भन्ने कुरामा विवाद छैन । यसो भएपछि जुन आत्माको लक्षण हो त्यही मोक्षको लक्षण हुन्छ, पृथक् लक्षण गर्नुपर्दैन । यही कुरालाई यस लोकले प्रमाणित गर्छ—

मोक्षो हि नाम नैवान्यः स्वरूपप्रथनंहि सः ।

स्वरूपं चात्मनः संविद् ॥

मोक्षका बारेमा विभिन्न मतमतान्तर छन् । प्रकृतिप्रभाववर चित्त अनादि अविद्यावशबाट आगन्तुक रागादिमलद्वारा आवृत्त हुँदा संसारको आविर्भाव हुन्छ । भावनादिरूपमार्गको अनुष्ठानबलबाट तत्तद् आगन्तुक मल-हरूको ग्रहण भई आश्रय परावृत्ति भई अविनश्वर ज्योतीरूप स्वरूपको अभिव्यक्ति हुन्छ त्यही नै मोक्ष हो । भनेर योगाचारमतावलम्बी बौद्धले भने— यही कुरा कारिकाले देखाएको छ यसरी—

रागादि कलुषं चित्तं संसारं स्तद्विमुक्तता ।

संकोपात् कञ्चितो मोक्षः प्रहितावरणैर्जितैः ॥

प्रभास्वरमिदं चित्तं प्रकृत्यामन्तबोमलाः ।

नेयामपायै सर्वायं तज्ज्योतिरविनन्दनम् ॥

तर यो माथि भनेका बौद्धका कुरामा संगति मिल्दैन र मान्यता प्रदान गर्न पनि सकिन्न । भावनाद्वारा चित्तकषाय प्रहाण हुन्छ भनी भावनालाई कारण ठानेको छ यहाँ । तर क्षणक्षयी चित्तक्षणहरूमा विशेषता ल्याउन भावना सक्षम हुन पाउँदैन किनभने भावना स्थिरकाश्रयगत भएर नै विशेषाधान-क्षम हुन्छ । स्थायी तिलादि पदार्थ स्थायी पुष्पादि वस्तुद्वारा सुगन्धित गर्न सक्तछन् । प्रतिक्षण अपूर्व रूपमा उपजायमान भएका निरन्वय विनाशी चित्तक्षणलाई प्रभास्वर चित्तक्षण उपजनन गर्न भावना समर्थ हुन पाउँदैन । । समस्त चित्तक्षणहरू स्वारसिकी सदृशारम्भण शक्तिद्वारा स्वसदृश चित्तक्षण उत्पन्न गराउन धारावाहिक रूप सक्षम हुन्छन् विसदृश प्रभास्वररूप चित्त पैदागर्न सक्तैनन् । यसो विचार गर्दा चित्तक्षण भङ्गुर भएकाले मलप्रहाण गर्न भावना कामयावी हुन पाउँदैन । त्यस स्थितिमा आश्रयलाई नै उल्टाउने कुरा त असंभवप्रायः हुन्छ । क्षणिक वादीले बन्धमोक्षको परिकल्पना गर्नु पनि हास्यास्पद कुरो हो । बन्धमोक्ष यी स्थिरैकादिपक्षमा नै उपयुक्त हुन्छन् । बद्ध नै मोक्षको निम्ति प्रवृत्त हुन्छ बन्धन प्राप्त भएको नै त्यसबाट छुटकारा पाउन खोज्छ ।

शून्यवादी माध्यमिकहरू सविद्लाई पनि नैः स्वाभाव्य मानेर मिथ्यात्व प्रतिपादन गर्दै त्यसको शून्यतामा नै मोक्ष छ भनेर भन्दछन् । उनका भनाइ यस्तो छ —

चित्तमात्रमिदं विश्वमितिया देशनायुनेः ॥

तत्रास परिहारार्थं बालानां सा न तत्त्वतः ॥

सापि ध्वस्ता महाभागेश्चित्तमात्र व्यवस्थितिः ।”

शून्यवादीको यो कुरा त झन् मिल्दैन नमिल्ने कुरा भयो । संविद् मिथ्यात्व भएमा स्वतन्त्ररूपको अपाकरण गरेपछि मिथ्यात्वमा सत्ता नै हुनेछैन । संविद्को नीलादि सँग परतन्त्ररूपत्वको अभाव हुनाले यो संगत हुने भएन । नीलादि मिथ्यात्व हुनाले स्वतन्त्ररूपले अपाकरण भए पनि संविदात्मताले अवस्थान हुन्छ संविद्मा स्फुरत्तामात्र रहनाले मिथ्यात्व भई असत्त्व भएमा त केही पनि स्फुरण हुन नपाउँदा खालि हामी सूक्ष्म मात्र हुने भयौं । स्फुरत्ता मात्र साररूप संविद्को अपलाप गर्न सकिने कुरै हुन्न । त्यसो हुँदा

शून्य भव किमर्थं हुन् । ठीक भनेको छ यो कुरा-

सर्वान्स्वभूतान् धर्मेभ्यः सर्वसत्त्वं शोभयतः ।

सर्वं स्वेच्छाशयैः शून्यं नशून्यं परमार्थतः ॥

यस रूपमा ब्राह्मग्राहकभावादिले कल्पितरूपमा शून्य भनेर मान्ने भए विज्ञानवादमा नै पुगेर पुगिन्छ । यसरी विज्ञप्ति नै परमार्थतत्त्व स्वीकृत हुन्छ । शून्यवाद भन्नु नयाँ कुरो हुन सक्तैन । विज्ञानवादमा पनि जाने दोष भनिसकिएकोले योगाचार र साध्यनिकले भनेको मोक्षलाई निर्दोष सिद्ध गर्न सकिएन ।

सांख्यले पुरुष चेतन मानी प्रकृति अचेतन मानेको छ र आत्मालाई निष्क्रिय स्वीकारेको छ । अचेतन क्षीरादिको क्रियावत्त्वको दृष्टान्त दिदै प्रकृतिलाई कारण मान्छ । कस्तो अनौठो कुरा हो यो चेतन निष्क्रिय र जडमा सक्रियता मान्नु । पुरुषमा अकर्तृत्व भए अनिमोक्ष हुन्छ उसको । पुरुष केही पनि नगर्ने भएपछि विवेक दर्शन हुँदा पनि स्वस्वरूपले अवस्थान हुन सक्ने छैन । प्रकृतिलाई प्रवृत्तित्वभाव मानेपछि उसको औदासीन्य हुने कुरा भएन । अचेतन्य रूप प्रकृतिमा प्रेक्षाकारित्व नहुनाले पुरुषले मलाई देखे भनेर हृदने संभावना रहँदैन । शब्दादि उपलब्ध हुँदा जसरी फेरि फेरि प्रकृतिप्रवृत्त हुन्छ त्यस्तै विवेकख्याति भएमा पनि फेरि त्यसकै निमित्त प्रवृत्ति हुनुपर्छ स्वभाव हृदने कुरो होइन । त्यसो हुँदा सुख-दुःखादिरूप प्रकृतिको पृथग्भावले पुरुषको स्वरूपले अवस्थान तत्त्वमा पुगुलाई अर्थात् पुंस्तत्त्वप्राप्तिलाई सांख्यले मोक्ष भनेको कुरा पनि त्यति उपयुक्त हुँदैन । तर नैरात्म्य दृष्टिभन्दा आत्मदृष्टि भएका सांख्यलाई साथि मान्नुपर्छ । सांख्य र पातञ्जलको प्रकृति पृथग्भावभई पुंज्ञानमा साम्य छ तापनि योगले ईश्वर प्रणिधानमा जोड दिएकोले योगलाई सांख्यभन्दा माथिल्लो स्थानमा राख्न सकिन्छ । यसरी नै मौसुलमत, कारक सिद्धान्त पाशुपत संप्रदाय आदिका पनि आफ्ना आफ्ना धारणा र सिद्धान्त छन् । अरूहरूको मुक्तिमा त्यसमाथि रहेको अध्वान्तरावच्छेदस्थितिले गर्दा ती अमुक्त हुन्छन् र सृष्टिको आरम्भमा सृज्यमानत्व हुँदा संसाराविर्भावको बन्धकारण निःशेष रूपले नाश नभएकोले तिनलाई वास्तवमा मुक्त भन्न हुन्न । भनेको पनि छ-

“सांख्यवेदादिसंसिद्धान् श्री कण्ठस्तदहर्मुखे ।

सृजत्येव पुनस्तेन न सम्यङ्मुक्तिरिवदुशी ॥”

यही कुरालाई स्वच्छन्दशास्त्रले पनि भनेको पाइन्छ-

लौकिकानां पुनः सृष्टिः पुनः संहार एव च ।

संसारचक्रवाळा यवन्ति यवन्ति यवन्ति ॥

वास्तवमा अन्य शास्त्रको तात्पर्य मुक्तिलाई घरम पुरुषार्थ मान्ने भए पनि तिनीहरूले प्रतिपादित सिद्धान्तद्वारा आत्मनिष्कृता र ऐकान्तिकता मुक्तिमा रहन नगएको दोष देखिन आयो भन्ने कुरा हामीले संक्षेपमा साथि उल्लेख गरिसक्यौं । यही कुरालाई दोहोर्‍याएर एक कारिका यहाँ प्रस्तुत गरे- पछि अन्य मतवारेको चर्चा छान्दिनेछु ।

“मुक्तं च प्रतिबन्धात् पुनर्बन्धाति चेश्वरः ।

बन्धः संसारतो भूयो यावद्देवं न विन्दति ॥”

वास्तविक मुक्तिको स्वरूप हामीले जुन मान्यौं त्यो निर्दुष्ट छ र शास्त्र-समर्थित पनि छ- त्यो मुक्तिको रूप यस प्रकारको छ ।-

“यः पुनर्निशेष प्रक्षीणसर्वाध्वबन्धः स एव साक्षात् मुक्तः”

छोटकरीमा भन्ने हो भने “सर्वाविच्छेद वर्जितो मुक्तः” भन्न सकिन्छ । यस बारेमा प्रमाण पनि यसरी दिन सकिन्छ-

‘सर्वाध्वनो विनिष्क्रान्त शैवानां तु परं पदम् ।’

यति मात्र होइन अझ स्पष्ट पारेर भनेको पाइन्छ-

‘शैवः सिद्धो भाति मूर्ध्नातिरेषां

भुक्तः सृष्टौ पुनरभ्येति नाम ॥’

इदन्तापरामर्श हुने सबै प्रकारका वास्तना माथले उज्झित पराहन्ता परामर्श सार भएको कुनै कतिभको अज्ञानको लेश पनि नरहेको पूर्णज्ञान भएको अर्थात् अहंपरामर्श सारमात्रैकात्म्यले स्फुरण हुने मुक्ति साक्षात् मुक्ति हो बौद्धादिका मुक्ति त सुषत्याभात हुन् ।

मुख्य तन्त्रका प्रवक्ता शिव भएकाले तन्त्रलाई शिवशासन रूपमा स्वीकार गरेर पारमेश्वर दर्शनको पृष्ठभूमिमा हामीले यस विषयको विमर्श गर्नुपर्छ र सो गर्नु अनौचित्य पनि होइन ।

अरु दर्शनले ईश्वरमा सृष्टिस्थितिसंहाररूप शक्तिमान्मा ईश्वरको ईश्वरत्वमा नै अपूर्णता देखेर अनुग्रह निग्रहात्मिका शक्ति परमेश्वरमा निहित मानी आधिदैविक जगत्को मुख्य स्वरूपको अभिव्यक्ति पारमेश्वर दर्शनले प्रतिपादित गर्छ । धर्मलाई पुरुषार्थ मान्नु पर्दा पनि यही भूमिका स्वोकार्नुपर्छ । अवतार-वादको रहस्य यही आएर छुल्छ । अन्यत्र पनि हामी यसको समर्थन पाउँछौं-

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मं संस्थापयार्थं संभवायि दुगे दुगे ॥

भनी श्री मद् भगवत् गीतासा श्री कृष्णले भनेको पनि यस्तको अनुग्रह र पापीको निग्रह गरी धर्मसंरक्षण गर्नु नै अवतारवादको आवश्यकता हुन गएको भन्ने देखिन्छ । आधिदैविकवाद नै मनुष्यको संस्कृति र सभ्यताको, कला र कौशलको केन्द्रविन्दु भएको विमर्श गर्दा स्पष्ट हुन्छ । पछि गएर तन्त्रले उपासनाविषयमा जति विस्तार गरेको छ यसको महाविन्दु पनि त्यही पारमेश्वर शक्ति हो । त्यो हामीले हृदयंगम गर्न सकेनौं भने हामी अलमलिनै-छौं भन्थानेर यो कुरा यहाँ भनिदिनुपरेको हो ।

मुक्तिमा पूर्णज्ञान निमित्त हुन्छ र अज्ञान बन्धनको कारण हुन्छ भन्ने सिद्धान्त मानेपछि ज्ञान र अज्ञानको विभेद विशदरूपमा गर्ने पछि । त्यसो हुँदा यहाँ त्यसतर्फ विचार गर्नु आवश्यक भएको छ । ज्ञान र अज्ञानको भेद दुइ प्रकारका छन् । अज्ञानलाई अवश्योच्छेद्यत्व प्रतिपादन गर्नु पर्ने भएकोले पहिले अज्ञानको भेद देखाइन्छ ।

१ स्वपूर्णचित् क्रियारूप शिवताका आवरणात्मक, अर्थात् परमेश्वर नै आफ्नो स्वातन्त्र्य पूर्णज्ञत्व कर्तृत्वादिलाई आवरण आणवमलको जुन अविभवि गछन् त्यो मलरूप अज्ञान हो ।

२ अहम् इदम् जानामि यस प्रकारको कालकला नियति बलराग-विद्यारूपी षट्कञ्चुके म्लान भएको परिमितात्माबाट प्रतिविम्बन भएर अध्यवसायिनी जुन पौरुष ज्ञान हुन्छ बुद्धिजन्य त्यो अर्को अज्ञान हो भनेको पनि छ-

“कामशोकभयोन्मादचौर स्वप्नाद्युपप्लुता ।

अभूतादपि पश्यन्ति पुरतोऽवस्थितानिव ॥”

यसरी अज्ञानको भेद दुइ किसिमबाट प्रस्तुत गरेर अवज्ञानको स्वरूपलाई हामी यहाँ दर्शाउँछौं । पूर्णज्ञानको स्वरूप निर्धारण गर्दै श्री अभिनव गुप्तपावले तन्त्रालोकमा यसो भनेको छ ।-

क्षीणे तु पशुसंस्कारे पुंसः प्राप्तपरस्थिते : ।

विकस्वरं तद्विज्ञानं पौरुषं निर्विकल्पकम् ॥ १।४१

विकस्वराविकल्पात्मज्ञानौ चित्तेन यावसा ।

तद्बौद्धं यस्य तत्पोत्सं प्राणवत्पोष्यं च पोष्टं च । १।४२

पशुको संस्कार क्षीण भएमा भन्नाले आणवमलको वासना मात्र प्रक्षय गर्ने कुरा भएपनि “निमित्तापाये नैमित्तिकस्याव्यपायः” भन्ने न्यायले कार्य मायीयमल दुवै प्रक्षय हुँदा सकलबन्धनिवृत्त भएका पुरुषको त्यसै हुँदा प्राप्त परस्थिति हुन गएको अर्थात् प्राप्तपरमचिदात्मक भएकाको विकस्वरं अर्थात् पराहन्ता विमर्शात्मक निर्विकल्पक कृत्रिम अहंकारादि विकल्प विलक्षण ज्ञान पोष्य हुन्छ । यो भयो वाक्यार्थ । तल्लो श्लोकमा पोष्य भन्नाले कार्य र पोष्य भन्नाले कारण बुझाउँछ पौस्तिको बर्ष पुंस्तिभवं पौस्तं अर्थात् पौषम् भन्ने हुन्छ । यहाँको औचित्येन यसको माने हो पूर्ण भएको आत्माले, सबै मेरा नै यी वैभव हुन् भन्ने बुद्धिमा ज्ञानोदय हुन्छ त्यो पनि पूर्ण र अपूर्णका भेदले रहेका हुन्छन् ।

अज्ञान पनि अनादि रहेको छ भन्ने कुरामा विवाद छैन । अज्ञान-लाई विनाशक ज्ञान फेरि कहिले उदय हुन्छ र यसको निमित्त के हो भन्ने आशङ्काको समाधानमा

पौस्त अज्ञान दीक्षादिद्वारा ध्वंस हुन्छ र शरीर अन्त हुँदा त्यो पूर्ण ज्ञान स्फुटाकारले व्यक्त हुन्छ । यहाँनिर आएर हामी द्वैतवादी नैयायिकको कुरालाई पनि सम्झन पुग्छौं । न्यायसूत्रमा “दुःखजन्म प्रवृत्तिदोष मिथ्याज्ञानाना-मुत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः” भनेको पाइन्छ । मिथ्याज्ञानले दोष, दोष-द्वारा प्रवृत्ति, प्रवृत्तिबाट जन्म र जन्म नै दुःखको कारण हुन्छ । मिथ्याज्ञानको अपायबाट दोषको निवृत्ति, दोष हटेपछि प्रवृत्तिको अभाव, प्रवृत्ति नरहेपछि जन्मनिवृत्ति, जन्मको नाशद्वारा दुःखको अभाव हुन्छ भनिएको छ । मुख्य दुःखको कारण अज्ञान र मुख्य दुःखनिवृत्ति जन्मापायबाट नै मानिएको पाइन्छ । त्यसैले अभिनवगुप्तको यो श्लोकमा यही कुरालाई पुष्टि गरे झैं देखिन्छ ।

तत्र दीक्षादिना पौस्तमज्ञानं ध्वंसि यद्यपि ।

तथापि तच्छरीरान्ते तज्ज्ञानं व्यज्यते स्फुटम् । १।४३

आचार्यको यहाँ अभिप्राय केहो भने शरीर छुत्तजेल शरीरारम्भक कार्यमल रहिरहने हुँदा त्यसको अन्तमा आत्मज्ञान प्रस्फुटित हुने माने ।

दीक्षाको महत्तामाथि प्रकाश पार्दै यसलाई पशुवासना क्षीण पारी ज्ञानोदय प्रदान गर्ने भन्ने व्युत्पत्तिमूलक वचन छ ।—

दीयते ज्ञानसद्भावः क्षीयन्ते पशुवासनाः ।

दानक्षपणसंयुक्ता दीक्षा तेनेह कीर्तिता ॥

तन्त्रशास्त्रवाट दीक्षाबाहेक अरु केही पनि मुक्तिमा निमित्त मानेको स्वीकारि-
दैन । भनेको पनि छ—

तस्मात्प्रयत्नताद्वन्वात्परश्रम विरोधकात् ।

दीक्षेवं मोचयत्यूर्ध्वं शैवं धाम नयत्यपि ॥

तीव्रतम शक्तिपात भएमा अनुयायादिक्रमले दीक्षा भएमा त तत्कालमा नै अपवर्ग
हुन्छ भन्ने वचन पनि पाइन्छ ।

तत्संबन्धात्ततः कश्चित् तत्क्षणादपवृश्यते ।

तर यसो भन्ने हो भने त ज्ञानात् मुक्तिः भन्ने कुरा सर्वशास्त्रसँग विरोध खान्छ ।
किनभने—

तस्य दीक्षां विनैवात्मसंस्कार परिणामतः ।

सम्यग् ज्ञानं भवेत् सर्वशास्त्रेषु परिनिष्ठितम् ॥

यहाँ दीक्षाविना आत्मसत्कारपरिणामद्वारा सम्यग् ज्ञान हुन्छ भन्ने सिद्ध
गरेको त बाह्यक्रियात्मक दीक्षाको अभिप्रायले मात्र हो ।

‘देहपाते शिवं व्रजेत्’ सिद्धान्तलाई हामीले स्वीकारेको कर्मभल
सत्त्वे देहसत्ता तदभावे तदभावः भन्ने पक्ष मानेर नै भनेको हो । यदि
दीक्षाले देहान्तमा नै मुक्ति हुने भए “जीवन्नेव विमुक्तोऽसौ” भनी जीवन्मुक्तिको
कुरा कसरी सम्भव होला भन्ने डाड्डालाई हामी संवाधान गरेर भन्छौं बुद्धिगत
अज्ञान बुद्धिगत ज्ञानले जब सर्वात्मना विलयन हुन्छ अनि तत्काल नै जीवन्मुक्ति
हस्तगत हुन्छ । यहाँ बुद्धिगत ज्ञान भनेको परमेश्वराद्वय शास्त्रश्रवणवाट उद्भूत
ज्ञान भनिएको हो । यसो मान्ने हो भने दीक्षाको फेरि के आवश्यकता रह्यो
त भन्ने कुतर्क गर्न हुन्छ । शास्त्रले भने दीक्षालाई नै कारण मान्छ जस्तै—

गुरुणैव यदा काले संप्रदायो निरूपितः ।

तदाप्रभृति मुक्तोऽसौ यन्त्र तिष्ठति केवलम् ॥

जसरी हामी घुमाएर हातौ नचलाएपनि कुमालेको चक्र वेग
छउज्जेल घुमिरहन्छ त्यसरी नै जीवन्मुक्त अवस्थामा शरीर पनि संघारित
हुन्छ यही कुरालाई सांख्यकारिकामा ईश्वर कृष्णले पनि जीवन्मुक्तावस्थालाई
लिईकन भने— “चक्रप्रसिधत् धृतशरीरः” । अदीक्षितलाई शास्त्र श्रवण गर्ने
अधिकारसम्म हुँदैन भने कसरी त्यो अवबोधकनिमित्तक ज्ञानको आविर्भाव होस्
भनेको पनि छ—

अदीक्षितस्य पुरतो नोच्चरेच्छिवपद्धतिम् ।

बोक्षविना पनि पस्सपद प्राप्ति हुनेभए प्रेक्षावान्हरूको बोक्षामा प्रवृत्ति नै नहोला । तन्त्रले बोक्षा नै मुक्तिप्रति मूल कारण मानेको छ । बोक्षा-विना पौस्त ज्ञान अभिव्यक्तिको उन्मुख भए पनि त्यही नै मुक्तिप्रद भने हुन सक्तैन । निगमले आचार्यवान् पुरुषो वेद भने झैं आगमले “ज्ञानवान् गुरुत्तमः” मनी शास्त्रविधानज्ञ र ज्ञानज्ञेयविशारद गुरु नै सिद्धिदायक भनेर मानेको छ । बोक्षा बौद्धज्ञानको कारण भएकाले र ज्ञानविना मुक्तिको निष्पत्ति हुनै गाह्रो पर्छ । हामी शास्त्रलाई प्रमाण मान्ने परम्परावादी भएकाले कार्याकार्य व्यवस्थितिमा शास्त्र नै प्रमाण हुन्छ मनी यसरी भनेको छ—

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।

ज्ञात्वाशास्त्र विधानोक्तं कर्मकर्तुमिहार्हसि ॥

यसो भएकाले आगम प्रमाण यहाँ केही उद्धृत गरी आफ्नो शास्त्रीय सिद्धान्त-लाई प्रमाणित गर्नु आवश्यक हुन्छ । ती वचन निम्न प्रकारका छन् । जस्तै—

अथात्ममलमायाह्यकर्मबन्ध विमुक्तये ।

व्यक्तये च शिवत्वस्य शिवज्ञानं प्रवर्तते ।— स्वायम्भू

यजन्ति विविधैर्यज्ञैर्मन्त्रतत्त्वविशारदाः ।

गुरुतन्त्राद्यनुज्ञातदीक्षासिद्धिन्न संशयः ॥

ननीनास्या विचार्या वा मन्त्राः स्वल्पधिया नरैः

प्रमाणमागमं कृत्वा श्रद्धातव्या विचक्षणैः ॥ इव

शिववक्त्राम्बुजोद्भूतममलं सर्वतो मुखम् ॥

शिवत्वोन्मीलनं तथ्यं ज्ञानमज्ञाननाशनम् ।

अनेन सिद्धाः पश्यन्ति यत्तत्पदमनामयम् ॥ श्री मतङ्ग

बौद्धं च पौरुषेयं च द्विविधं तन्मलं स्मृतम् ।

तत्रदीक्षादिना याति पौरुषेयं मलं क्षयम् ॥

बौद्धमक्षयमेवास्ते तावत्तावत्समद्वितम् ।

यावन्न बौद्धमेवास्य सजातीय विलापकम् ॥

ज्ञानमभ्युदितं क्षम्यक् सारेतर विभागकृत् । चिल्लाचकेश्वरी

मत

बौद्ध र पौरुषेयमल दुइमध्ये बौद्धमल नाश नभई मुक्ति संभव हुँदैन त्यसै हुँदा निशाटनमा यसो भनिएको पाइन्छ ।—

विकल्पयुक्त चित्तस्तुपिण्डपाताच्छिन्नं भ्रजेत् ।

विकल्पहीन चित्तस्तु ह्यात्मानं शिवमन्ययम् ॥

पश्यन्ते भावशुद्ध्या यो जीवन्मुक्तो नशंसयः । निशादन ।

यसरी दीक्षाबाट आविर्भाव युक्तिको हुने कुरामा हामी विश्वस्त हुन पाउँछौं । दीक्षालाई प्राधान्यता प्रतिपादन गरेर तन्त्रले दीक्षाको व्युत्पत्ति गर्दा भनेको छ ।—

‘दीयते ज्ञानमत्यन्तं क्षीयते पापसञ्चयः ।

यया दीक्षेति संप्रोक्ता परलोकप्रदायिनी ॥’

दीक्षा गुरुद्वारा प्रदान गरिने मन्त्रोपासना भएको र मन्त्रद्वारा ऐहिक र आमुष्मिक अभीष्ट सिद्धि प्राप्त हुने कुरा प्रतिपादित गरिएको छ मन्त्रवादमा । मन्त्रसिद्धान्तले गुरुविनाको मन्त्रप्रयोगलाई अनिष्टप्रद भनी घोषित गर्छ । यसबारेमा तन्त्रका नै वचन यहाँ उद्धृत गर्नु आवश्यक ठान्छु । जस्तै—

गुरुक्रममविज्ञाय पूजयेद् यः परांशिवम् ।

सा पूजा निष्फला ज्ञेया भ्रममन्यपित हव्यवत् ॥

ज्ञात्वा गुरुमुखाश्रित्य सन्प्रदायमतन्द्रितः ।

प्रत्यहं स्मरणं कुर्यान्मन्त्रवीर्यस्य सिद्धये ॥

जनकादधिको ज्ञेयो मन्त्रदस्तु सहेस्वरः ।

यसरी दीक्षाको क्रममा गुरुको गरिमाको उल्लेख छ भने गुरुको बारेमा कुलार्णवले यसो भनेको छ ।—

श्री गुरुः परमेशानि शुद्धवंशो मनोहरः ।

सर्वलक्षणसंपन्नः सर्वावयवशोभितः ॥

सर्वांगमार्थतत्त्वज्ञः सर्वतन्त्रविधानवित् ।

लोफसंमोहनाकारो देववत् प्रियदर्शनः ॥

सुमुखः सुलभः स्वच्छो भ्रमसंशयभाशकः ।

इङ्गिताकारवित्प्राज्ञ ऊहापोहविचक्षणः ॥

अन्तर्लक्ष्यबहिर्दृष्टिः सर्वज्ञो देशकालवित् ।

आज्ञासिद्धिस्त्रिकालज्ञो निम्नहानुग्रहक्षमः ॥

वेधको बोधकः शान्तः सर्वजीव-दयाकरः ।

स्वाधीनेन्द्रियसञ्चारः षड्वर्गविजयप्रदः ॥

भग्नगण्योऽतिगम्भीरः पात्रापात्रविशेषवित् ।

शिवविष्णुसमः साधुर्मनुभूषणभूषितः ॥

निर्धर्मो नित्यसङ्गुष्ठः स्वतन्त्रोऽनन्तशक्तिमान् ।

सद्भक्तवत्सलो धीरः कुपालुः स्मितपूर्णवाक् ॥

भक्तप्रियः समोदेवि ! गम्भीर शिष्टसाधकः ॥

गुरुको माथि दिएको लक्षणबाट गुरु फललाई मान्नुपर्छ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ज्ञान भनेको कुरा साधना र तपस्याबाट अध्ययन र शास्त्राचारद्वारा उपलब्ध हुन्छ । खालि त्यही कुलमा जन्मेर यी गुण प्राप्त हुन सक्नेन । मैले गुरुको लक्षण पाएसम्म हेर्दा होमै डोमै फेर्न हुन्न भन्ने कहाँ पनि वचन पाउन सकिने । बरु त्यसको उल्टो यो कुरा पाइयो मूर्खले मूर्खलाई पार तार्न सक्नेन डुङ्गले डुङ्गा पार तार्न सकिन्छ शिलाद्वारा पाषाण पार तारिदैन भनेको छ ।

जस्तै—

शिलान् सप्ताख्येनोर्हि न शिला तारयेच्छिलाम् ।

अभिज्ञश्चोद्वरेन्मूर्खं नमूर्खो मूर्खमुद्वरेत् ।

कोही अनभिज्ञ गुरुसँग दीक्षा लिएको भए पनि योग्य गुरु पाएमा दीक्षा ग्रहण गर्न सकिने कुरा शास्त्रद्वारा स्वीकृत, फेला पर्छ । जस्तै—

लब्ध्वा ज्ञानप्रदं देवि न गुर्वान्तरमाश्रयेत् ।

अनभिज्ञं गुरुं प्राप्य संशयोच्छेदकारकम् ॥

गुर्वान्तरं तु गत्वा स नैतद्दोषेण लिप्यते ।

मधुलुब्धो यथामृज्जः पुष्पात् पुष्पान्तरं व्रजेत् ।

ज्ञानलुब्धस्तथा शिष्यो गुरोर्गुर्वान्तरं व्रजेत् ।

ज्ञानप्रद गुरुको निमित्त र अनभिज्ञ गुरुको लागि एउटै नियम रहँदैन । ज्ञानको अन्वेषणमा लागेको शिष्यले आफ्नो ज्ञानोपलब्धि गर्न अर्को गुरुकहाँ जान सक्तछ त्यसमा शास्त्रको कहाँ रोक छैन । होमै डोमै बदल्नुहुन्न जस्तै मूर्ख भए पनि तिनीहरूलाई नै मान्नुपर्छ भन्ने सामाजिक अन्धविश्वासले गर्दा बोहोरो सत्पानाश भयो । यता तन्त्रको उपासनामार्गमा विकृति आउन थाल्यो । पूर्वजहरूले गरेको वास्तविक तत्त्व नबुझी खालि हत्यौडी गर्दा बाँकी भएको अनुकरणमात्रले सिद्धि सफल हुन गएन र शास्त्रप्रति अश्रद्धा पैदा हुन थाल्यो । उता अयोग्य भएर पनि उसको परम्परागत समान कायम गर्ने प्रवृत्ति रहँदा योग्य व्यक्तिको कदर नहुने अझै योग्यताको ह्रास प्रारम्भ हुन थाल्यो । अनि आएर धनका लोभी गुरु सिद्धिका लोभी शिष्य हुने भए । न त शिष्यले सिद्धि नै पायो न त गुरुले धन नै हात लगायो । यस स्थितिले के हुने भयो भन्ने

ज्ञानको जरो उखेलिने कार्यको गुरुवात भयो । साध्वं

धनार्थिनस्तु गुरुवः शिष्या सिध्यन्तिः कलौ ।

तस्मान्नचोभयोस्तिद्धिर्देवतानां विडम्बनम् ॥

अनि देवताको विडम्बना हुन जानु नौलो कुरो भएन । स्वयं नष्ट भएकोले अर्को लाई पार ताछ्न मन्थान्नु यो सामाजिक अज्ञानको कति विडम्बना हो ? शास्त्रले यही कुरा औल्याएर भनेको छ-

असद् गुरुः स्वयं नष्टः कथं तारयते परम् ।

इत्यादि कुराबाट हामी यस निर्णयमा पुग्छौं कि जो गुरु सुयोग्य छैन त्यसबाट ग्रहण गरिएको दीक्षाले भुक्तिमुक्ति प्राप्त हुन्न । मूर्ख आचारहीन भ्रष्ट भए पनि होमने डोमने बदल्नुहुन्न भन्ने कुरा सर्वथा अनुपयुक्त कुरो हो । अज्ञानी गुरुलाई बदलेर अर्को गुरुसँग फेरि दीक्षा ग्रहण गर्न सकिन्छ भने दीक्षा नै नलिएकाले सुयोग्य गुरु पापी दीक्षा लिँदा कुनै दोष छैन र बर कुलागत भ्रष्ट मूर्ख गुरुबाट दीक्षा लिँदा उसको कुनै पनि साध्य सिद्धि हुन्न यो ठोकुवा गरी शास्त्रीय प्रमाण प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

वास्तवमा तन्त्रको पनि चरम पुरुषार्थ बन्धन मुक्ति नै छ । तन्त्रद्वारा सिद्धि प्राप्त गर्नु त यो निकृष्ट फल हो । श्रुतिले आचार्यवान् पुरुषोवेद भनेर आचार्य वान् पुरुष नै जान्दछ भन्छ भने परशुराम सूत्रमा “मतिमान् दीक्षेत” भनी त्यही कुरामा समानता राखेको छ । यही सिद्धान्तलाई हामी अन्न यसरी स्पष्ट पारेको पाउँछौं ।

सर्वलक्षण हीनोऽपि ज्ञानवान् गुरुच्यते ।

ज्ञानञ्च तत्त्वविज्ञानं षडध्वज्ञानसंश्रयम् ॥

ज्ञानवान् गुरु हुनुपर्छ र यो ज्ञान तत्त्वविज्ञान हो भनेपछि यसको तात्पर्यले तत्त्वज्ञानलाई नै चरम लक्ष्य गरेको देखिन्छ । अझ म स्पष्ट पार्न गुरुको एक लक्षण उल्लेख गर्ने अनुमति माग्छु यसले गर्दा त गुरुको वास्तविकतालाई प्रकट पार्छ । जस्तै-

यो वेत्ता सच्चिदानन्दं हरेदिन्द्रियजं सुखम् ।

धन्यं तदुक्तमखिलं स गुरुः परमोमतः ॥

विद्वस्तु बोधदेदेवि ! नाविद्वोबोधको भवेत् ।

मुक्तस्तु मोचयेद्ध्वं न मुक्तो मोचकः कथम् ॥

इन्द्रिय निग्रह भएको सच्चिदानन्दको वेत्ता गुरुले भवबन्धनबाट मुक्त पार्न सक्त-

छ । हुनपनि मुक्तले नै मुक्ति गराउन सक्तछ जो स्वयं मुक्त छैन पाशजासबाट त्यो कसरी मोचक हुन सक्तछ र । गुरु मन्त्र देवता आत्माको ऐक्यभावना गरेर जन र प्राणवायुलाई एकै मन्त्रद्वारा निरोध गर्ने ज्ञान नएपछि प्रत्यगात्माको ज्ञान हुन्छ । त्यही भावना दृढ भएमा निग्रहानुग्रह सिद्धि प्राप्त हुन्छ । मन्त्राथानुसन्धान वा कामक्रोधनिन्दा छाडेपछि साधकलाई सिद्धि प्राप्त हुन्छ ।

वास्तवमा भन्ने हो भने— वृत्तिहरूद्वारा वेद्य सबै हवि हुन्छ, इन्द्रियहरू चतुर्द हुन्छन् । संकोच गरिएका आत्मामा रहेका सर्वज्ञत्व सर्वशक्ति-मत्वादि चरमशिवशक्ति ज्वाला हुन् स्वात्म शिव नै अग्नि हो । स्वयं नै होता हो । निर्गुणब्रह्मको अपरोक्ष ज्ञान नै फल हो । स्वपारमार्थिक स्वरूप लाभभन्दा अर्को सार केही छैन ।

यही कुरा अर्को भावमा भन्दा यही श्लोक दोहरिन जान्छ—

आत्मा त्वं गिरिजा मतिः सहचराः प्राणाः शरीरं गृहम्
पूजा ते विषयोपभोगरचना निद्रासमाधिस्थितिः ।
सञ्चारः पदयोः प्रदक्षिण विधिः स्तोत्राणि सर्वा गिरो
यद्यत्कर्म करोमि तत्तदखिलं शम्भो ! तवाराधनम् ।

दीक्षाद्वारा हामीले प्राप्तगर्ने चरम पुरुषार्थ मोक्ष नै हुन्छ । तन्त्रले यही कुरालाई मन्त्रद्वारा उपासना गरी मन्त्रसिद्धि गर्ने गुरुको आश्रय लिनुपर्छ भनेको हो वेदले पनि मन्त्रमन्त्रो देवताः भन्ने कुरालाई पूर्व मीमांसामा प्रमाणित गरेको छ । दीक्षा नलिई पुस्तकमा रहेको मन्त्र देखेर जो जप गर्छ त्यसलाई प्रत्यवाय लाग्छ । यो कुरा शास्त्रले पनि भनेको छ ।—

पुस्तके लिखितान् मन्त्रान् दृष्ट्वा जपति यो नरः ।

स जीवन्नेव चाण्डालो मृतः श्वा चाभिजायते ॥

यसरी किन यस कार्यमा प्रतिबन्ध लगाएको भन्ने कुरा सोच्नुअघि हामीले बुझ्नु पर्ने कुरा के छ भने मन्त्रशक्तिको रहस्य गुरुसँग निहित रहन्छ । त्यसको वास्तविकता नबुझी जपेको मन्त्र फलदायक हुँदैन । गुरुपरम्परामा निहित ज्ञान त्यसै उपेक्षित गरेर साधकले त्यो उपलब्ध गर्न असंभवप्रायः हुन्छ ।

मन्त्रवादले स्वीकृत मिद्धान्त शब्दब्रह्मपरक छ । श्रुतिले स्वरको स्वरूपमा ॐ लाई महत्त्व प्रदान गरे पनि आखिर अ. उ. म. मा अन्त्यको अनुस्वार नै नाद रूपमा रहन जान्छ भने तन्त्रले अकारभन्दा पनि पहिलो बैद्यरी अवस्थामा उत्पन्न हुने ओरस स्थानीय हकारलाई प्रमुखता दिएर

देवीप्रणव ह्रींको महत्ता प्रतिपादन गरेको छ ।

हामी षोडशीको पञ्चदशाक्षरी मन्त्रमा तीन पटक मायाबीजलाई पाउँछौं पहिलो मायाबीजलाई मणिपुरमा द्वितीय ह्रींलाई आज्ञामा र सहकारमा तृतीय ह्रीं विन्दुः +, अर्धचन्द्र $\smile$, रोधिनी ∇ , समता १,,, उन्मनी $\circ$, महा विन्दु $\circ$ । हुन्छ ।

तुर्यातीतावस्था—

महाविन्दु

उन्मनी

समता

व्यापिका

शक्ति

नादान्त

तुर्याविस्था—

नाद

रोधिनी

अर्धचन्द्र

सुषुप्ति— [विन्दु

यी सबै मन्त्रविद्याका रहस्य आकर ग्रन्थबाट पाठकले पढ्ने र साधकले गुरुद्वारा अवबोध गर्नुपर्छ । तैपनि परावाक्लाई परपरामर्शबोधिका मानेर वैखरी अवस्थामा कसरी प्रकट हुन्छ र त्यस परम्परामा अष्टात्मक शास्त्रको परिगणना कसरी गरेको छ । भैरवका भेद कुन हुन् मन्त्रचक्रादिको भेद कस्तो हुन्छ त्यो तल संक्षेपमा प्रस्तुत गरी भेद भेदाभेद र अभेदवादमा रहेको रहस्य पनि उल्लेख गरिनेछ ।

यसकारेमा हामीले यी कुरा तन्त्रालोकको आधारबाट प्रस्तुत गरेको हो भनी स्पष्ट पादै संक्षेपमा माथि उल्लेखित कुरा देखाउँछु ।

श्रुतिले “चत्वारि वाक् परिमीता” भनेर परा, पश्यन्ती मध्यमा र वैखरीको भेदले वाक्त्वलाई चार रूपमा विभक्त पारेको छ । शब्दब्रह्मलाई मान्ने सिद्धान्तले मन्त्रबीजलाई तन्त्रले जुन महत्ता प्रदान गरेको छ । त्यो एक

विचारपूर्वक निर्धारण गरिएको प्रक्रियालाई गुरुको उपदेशद्वारा संशय विषया-
सादिरहित गराएको हुन्छ । गुरुपरम्पर्यले अविच्छिन्न भई स्थित ज्ञानलाई
उपासनाद्वारा बोधप्राप्त व्यक्ति नै शास्त्रको व्याख्याता हुन सक्छ वास्तवमा ।
हामी अहिले त्यस स्थिति वा च्युत भइसकेका छौं । त्यसो भए पनि केही कुरा
नगर्ने भए त्यो विचार प्रक्रियाको लोप भइदिन्छ त्यसैले कतिकुनै भए पनि केही
गर्ने पन्थो ।

तन्त्रले परावाकलाई परपरामर्शसारबोधिका गानेको छ । परावाक
नै सर्वभावनिर्भर हुने हुँदा सबै शास्त्र परबोधात्मकरूपमा नै पर्यवसित हुन्छन्
पश्यन्ती दशाना वाच्यवाचक विभाग रहेन । अताधारणरूपमा अहम् प्रत्य-
वमर्श आत्माभिन्न उदाउँछ । त्यसै हुनाले नै प्रत्यवमर्शक प्रभाताले परामृश्यमान
वाच्य अर्थ अहंताले ढाकेर फुर्दछ । त्यसपछि त्यही मध्यमा भूमिकामा भिन्न नै
वेद्य वेदक प्रपञ्चको उदयमन्दा भिन्न वाच्य वाचकताले प्रकट हुन्छ । त्यही
परमेश्वर नै चित्, आनन्द, इच्छा, ज्ञान, क्रियारूप पाँच कुरालाई जेलेर
सदाशिव ईश्वर दशाना पुगेर तिनका पञ्चवक्त्रलाई मिलाएर पञ्चस्रोतमय तत्
तद् भेद अभेद वैचित्र्यात्मक सारा शास्त्र उद्भूत हुन्छ र वैखरी अवस्थामा
बाहिर देखिएर प्रष्ट हुन्छ । ईशान तत्पुरुष सद्योजात वामदेव अघोरको प्रस्तार
गरेर अष्टाकादश रुद्रभेद मानेका छन् । अभेद भेदभेदरभेद दशालाई लिँदा
व्यक्त भएका हुन् यी वैखरी अवस्थामा । यही कुरालाई स्पष्ट गर्दै अन्त्यमा
भनेको छ—

“स्वरूपं भैरवीयं च तेनाष्टादशधा स्थितिः ।

रुद्रभेदस्य शास्त्रेषु शिवेनैव निरूपिता ।”

त्यस्तै अद्वय स्वभाव भएको स्वरूपमा शिवशक्तितत्संघट्टाख्ययोगिनी
वक्रात्मामा दक्षिणवक्रमा उद्बुभूषु, उद्भूत, तिरोधित्सु र तिरोहितात्मक चार
रूपत्वले भेद षोडशात्मक इतर वक्र चतुष्ट जुन बेला युगपद् अन्तर्लीन हुन पुग्छन्
त्यसबेला यिनको परस्परमेलन गर्दा चौसठ्ठी अद्वयप्रधान भैरवहरूको भेद
हुन्छन् । यही कुरालाई स्पष्ट पार्न यो प्रमाण प्रस्तुत गरिन्छ ।—

यच्चास्ते दक्षिणं हार्दं लिङ्गं हृत्परमं मतम् ।

तदप्यन्तकृताशेष स्प [स] ष्टमाव सुनिर्भरम् ॥

सर्वसंहारकत्वाच्च कृष्णं तिमिररूपधृत् ।

भेदभावक आयीय तेजोऽशप्रसन्नात्मकम् ॥

तत्रान्तर्निवितां याति यावद्वक् चतुष्टयम् ।
 उद्बुभूष तबोद्भूतं तिरोहितु तिरोहितम् ॥
 इत्थं युगपदेवैतद् भेदषोडशकात्मकम् ।
 दक्षे वैसर्गिके हार्दे स्वातन्त्र्येऽथ शिवे विशत् ॥
 अष्टाष्टकात्म तच्छास्त्रं युगपद् भैरवाभिधानम् ॥”

त्यो अष्टात्मक शास्त्र हो- भैरव, यामल, मत, मङ्गल, चक्राष्टक, शिखाष्टक, बहुरूप र वागीश । यिनको भेदहरूमा

- १ स्वच्छन्द, चण्ड, क्रोध, उन्मत्त, असिताङ्ग महाच्छुष्म, कपाली र ईश यी आठ भैरवका भेद छन् ।
- २ यामल पनि आठ छन्- ती हुन्- ब्रह्मयामल, विष्णुयामल, स्वच्छन्द, रुद्र, आथर्वण, रुद्र वेताल आदि ।
- ३ मत पनि आठ छन् ती हुन् यी- रक्त, लम्पट, लक्ष्मी, चालिका, पिङ्गला उत्फुल्लक, विश्व र आद्य ।
- ४ मङ्गलका भेदमा- भैरवीको दुई भेद, बाह्यी, कला, विजया, चन्द्रा, मङ्गला सर्वमङ्गला ।
- ५ मन्त्रचक्र, वर्णचक्र, शक्तिचक्र, कलाचक्र, विन्दुचक्र, नादचक्र, गूहाचक्र र खचक्रका भेदले चक्राष्टकको परिगणन गरिन्छ ।
- ६ अन्धक, रुद्र, अज, मूल, वर्णमण्ड, विडङ्ग, ज्वाली र मातूरोदन यी आठ बहुरूपका भेद हुन् ।
- ७ भैरवी, चित्रिका, हंस, कदम्बिका, हल्लेखा, चन्द्रलेखा, विद्युल्लेखा, र विद्युमान् यी आठ वागीशका भेद गनिन्छन् ।
- ८ शिखाभेदका प्रकरणमा यी आठ छन् भैरवी, घोणा, घोणामणि, संमोह डामर, अथर्वक, कबन्ध र शिरच्छेद ।

आठका आठ भेदले सदाशिव चक्रको चतुःषष्टि रूपमा यसको विस्तार भएको छ । यो कुरा माथि जुन उल्लेख गरियो यो त एउटा संप्रदायलाई मानेर भनिएको मात्र हो । वास्तवमा मेरो विचारमा परावाक्को विवृति गर्ने हो भने त सारा वाङ्मयलाई वाक्को विकारमा भएको मान्नुपर्छ र सारा विषयहरूलाई नाम रूपमा प्रस्तुत गर्दा वाच्यवाचकमा अभेदता गर्दा त्यही तत्त्वपरम हुन जान्छ भन्ने पक्षमा पुगिन्छ ।

भेद, भेदाभेद र अभेद यी तीन वाद छन् । उपासनामा पनि त्यही रूपमा हामी जब दैविक सिद्धान्तका अनुगामी हुन्छौं त्यस बखत तन्त्रमा भेदरूपले विषयको प्रतिपादक शास्त्र शिवजीवाट उद्भूत हुन्छ, भेदाभेदरूपका रत्नद्वारा र अभेद रूपमा भैरवले शास्त्रमार्गको देखा गरेको पाइन्छ । यही कुरालाई भनेको यसरी छ—

तन्त्रं जज्ञे रत्नशिवभैरवाद्यमिदं त्रिधा ।
वस्तुतो हि त्रिधैवेयं ज्ञानसत्ताविजृम्भते ॥
भेदेन भेदाभेदेन तथैवाभेदभागिना ।

भेदादिरूप प्रतिपादक शास्त्र भए पनि वास्तवमा अभेदभूमिकाको पर्यवसित हुनुपर्छ नत्र शास्त्रको परमपदप्राप्तिनिमित्तत्व हुनेछैन । यही कुरालाई विषय गरेर एक ठाउँमा भनिएको छ—

पुष्पे गन्धस्तिले तैलं देहेजीवो जले रसः
यथा तथैव शास्त्राणां कुलमन्तः प्रतिष्ठितम् ॥

यो कुरालाई श्रुतिसंमत कसरी भन्नु, शैवागमप्रतिपादक श्रुति कर्णगोचर गर्न पाइएको छैन । कसैको भनाइलाई प्रमाण मान्न पनि त गाह्रो हुन्छ भनी तर्क गर्नेहरू छन् । तिनलाई हामी महात्मा महागुरुको विश्वासमा नै उनीहरूको वचनको प्रामाण्यता स्वीकारौं । प्रमाण फेला परेन रे भनेर प्रमेयको अभाव हुँदैन । आजकाले कुनै श्रुति फेला नपाउँदा त्यसको अस्वीकृति जनाउन पाइन्छ । मन्वादिसमृतिमा उल्लेख भएका अष्टकादि यागको मूलश्रुति परिकल्पना गर्नुपर्छ । त्यस्तै यहाँ पनि वुझ्नुपर्छ । अनुग्राह्याशयभेदले नाना थरी मतको उल्लेख भएको हो । यही कुरालाई यस वचनले पुष्टि गर्छ ।—

सर्धमेतत्प्रवृत्त्यर्थं श्रोतॄणां तु विभेदतः ।
अर्थभेदात् भेदोऽयमुपचारात्प्रकल्प्यते ॥
फलभेदं नकल्प्योऽत्र कल्पश्चेदयथायथम् ।

हामीले साधनामार्गमा प्रवृत्त हुँदा शैवागमनले प्रतिपादित अनुग्रह र निग्रह शक्तिलाई स्वीकारेर तन्त्रमार्गको बोधित हुने सिद्धान्तको भूमिकामा आइपुगेका हौं । यैव भन्दा शैव; त्यसभन्दा वाममार्ग त्योभन्दा दक्षिण मार्ग, त्यसभन्दा कुलमार्ग त्यसभन्दा मालिनी मत र त्योभन्दा पनि परमात्रिक शास्त्र भनी सर्वोत्तम त्रिक शास्त्र, सिद्धि गरेको छ । जस्तै—

‘वेदाच्छैवं ततो वामं ततो दक्षं ततः कुलम् ।
सतोमतं ततश्चापि त्रिकं सर्वोत्तमं परम् ॥’

यसरी क्रियाप्रधान सिद्धातन्त्र, ज्ञानप्रधान नामक तन्त्र र ज्ञानक्रिया उभयप्रधान मालिनीमत मानेर अभिनवगुप्तपादले आफ्नो कारिकामा यो सिद्धान्त स्थिर गरे-

“न तदस्तीह यन्न श्री मालिनीविजयोत्तरे ।

देवदेवेन निर्दिष्टं दशभेदेनाथ लिङ्गतः ॥”

त्रिकशास्त्रवारेमा कुरा कोट्ट्याइसकेपछि त्रिक के हुन् भन्ने शङ्का निवृत्त गर्नको निम्ति संक्षेपमा यहाँ केही भन्दिनु अप्रासङ्गिक नहोला । हामीले शैव दर्शनमा ईशान तत्पुरुष सद्योजात अघोर वामदेव भनी शिवको निरूपण गरेका छौं । पहिले ईशान तत्पुरुष सद्योजातहरूले एक एकको उद्बुभूषा-ले भेदत्रय समूल्लसित हुन्छ । उद्भूतका एकएक भेदले षड्भेद हुन जान्छन् । यी तीन मिलेर एक भेद खडा हुन्छ । ईश-तत्पुरुष, ईश सद्योजात, सद्योजात र तत्पुरुष यी दुइ मिलेर यी तीनले भेदत्रय खडा गर्छन् । यसरी शिवका दशभेद हुन्छन् । यी दशभेदमा वामदेव र अघोरलाई मिलाएर अष्टादशभेद रूद्रका हुन्छन् । त्यहाँ एक एक वामदेव अघोरको भेदले भेदत्रय हुन्छन् । ईशवाम, ईशअघोर अघोरवाम, यी दुइ रूपमा भेदत्रय द्विकभेद भए । फेरि ईश तत्पुरुषसद्योजात वाम अघोर यी पाँचलाई व्यात्मक रूपले संमिलन गराउँदा ईशानको क्रमैले इतर वक्रको संभेद हुँदा छ, तत्पुरुषको तीन, सद्योजातको अवशिष्ट वक्र संभेदमा एक नै हुँदा दशप्रकारको भेद भए पनि ईश तत्पुरुष सद्योजातको प्रथम त्रिकको शिवभेद भनिइसकेको हुँदा, ईश वामअघोरात्मा शिष्टको त्रिकलाई व्यापारान्तर-ले जोड्दा व्यात्मक भेदाष्टक बाँकी रहन जान्छ । दश र आठ यी दुवैको योगमा अष्टादश भेद हुन जान्छन् । यो आकर ग्रन्थबाट नै विस्तारपूर्वक अध्ययन गर्नु उपयुक्त हुने हुँदा यो प्रसंग यही टुङ्ग्याउँछु ।

यसअघि हामीले भूमिकाको रूपमा नै यी कुरा प्रस्तुत गरेको मान्नुपर्छ आधिदैविक प्रक्रियामा एक स्थिर सिद्धान्त कायम गर्न शैवदर्शनले अरुको भन्दा बेग्लै बाटो अपनायो । त्यसमा पनि प्रत्यभिज्ञा-दर्शनले शैवदर्शनमा अद्वैतवादको आफ्नै दृष्टि कायम गर्‍यो । तन्त्रशास्त्रको अरु शास्त्रबाट गतार्थ भए यो अप्रयोजनीय हुने हुँदा यसवारेमा विमर्श गर्नुपर्ने हुन्छ र यसको शास्त्रान्तरदेखि वैजम्भय कायम गरी त्यसको परीक्षण आवश्यक हुन्छ । शिवद्वारा आगम शास्त्र निस्केकी हो तानि यो शैवदर्शन मात्र होइन यसको बेग्लै अस्तित्व छ र अरुभन्दा यसको विशेष वैलक्षण्य छ त्यसैले यो प्रस्तुत गरिएको हो । अरुबाट यो गतार्थ हुँदैन । ●

तान्त्रिक दीक्षा एक अध्ययन (तृतीय पटल)

दीक्षाद्वारे केही भन्नुअघि दीक्षा शब्दलाई तन्त्रले कस्तो परिभाषा गरेको छ त्यो बुझ्नुपर्छ सर्वप्रथम । यसमा भैरवतन्त्रले दीक्षा शब्दको निरुक्ति यस प्रकार गरेको पाइन्छ—

दीयते ज्ञान-विज्ञानं क्षीयन्ते पापराशयः ।

तेन दीक्षा इति प्रोक्ता प्राप्ताचेत् सुगुरोर्मुखात् । १।७१ भे. त.
सच्चा गुरुको मुखबाट मन्त्र प्राप्त गरेमा ज्ञानविज्ञान उपलब्ध हुन्छ र पापराशि नाश हुने भएको दीयतेकां दी र क्षीयते क्ष लिएर दीक्षाशब्दको निरुक्ति भएको हो ।

तन्त्रमा दक्षमार्ग र वाम मार्ग दुई छन् । यी दुवै उपासनामार्ग हुन् । दक्षमार्गी वैदिक परम्परासँग सम्बन्ध राख्छ भने वाममार्गीले पञ्चमकारको उपयोगिता उपासनापरक मान्छ । पञ्चमकार भनेका यी हुन् ।

मद्यं मांसं च मत्स्याश्च मृदा मैथुनमेवच ।

कुलमार्गं प्रतिष्ठेन सदासेव्यं सुहृदिणा ॥ १ । ५६ भे. त.

तस्मात् स्वकुलमार्गं तु ज्ञात्वा कुर्यादुपासनाम् । १ । ६६

मद्य, मांस, मत्स्य, मृदा र मैथुनमध्ये यिनको उपयोग गर्ने कुलमार्गीमा कुल शब्दको के व्युत्पत्ति हो भन्ने प्रश्नको समाधान तल प्रसंग आउँदा त्यसको विविध शास्त्रबाट गरिएको व्याख्या प्रस्तुत गर्ने नै छु । तर वाममार्गीले दक्षमार्ग र दक्षमार्गीले वाममार्गतर्फ नमोडिई स्वकुलमार्गबाटै उपासना गर्नु

पर्ने कुरा तन्त्रमा विशद व्याख्या गरिएको पाइन्छ ।

निगममार्गमा उपनयनादि नगरी जसरी मन्त्र-जपमा अधिकार हुँदैन त्यस्तै दीक्षित नभई मन्त्र जप्ने अधिकार तन्त्रमा पनि प्राप्त छैन । देवतार्चना गर्ने पनि अधिकार हुँदैन । यो कुरा यसरी स्पष्ट पारेको छ—

तथा चादीक्षितानां च मनुर्वेवाच्चेनादिषु ।

नाधिकारोऽस्त्यतः कुर्यादात्मानं मन्त्र संस्कृतम् ॥ १।७० मे.

जति आफूलाई मन्त्र प्रदान गर्ने सद्गुरुको आवश्यकता पर्छ मन्त्रश्रवण गर्ने सच्चिद्रूपको पनि त्यत्तिकै आवश्यकता हुन्छ । धनका लोभी गुरु र सिद्धिका लोभी शिष्य यस कलिकालमा हुन्छन् ती दुवै अनि पार लाग्ने र पुग्ने हुन निकै गाह्रो पर्छ । यसवारेमा मैले यो आफ्नो तजवीज गरी भनेको होइन बचनै छ यस्तै—

धनार्थिनस्तु गुरुवः शिष्याः सिद्ध्यर्थिनः कलौ ।

तस्मान्नचोभयोः सिद्धिर्देवतानां विडम्बनाम् ॥ १।६८. मे.त.

हुनपनि यो कुरा मान्नै पर्छ—

असद् गुरुः स्वयं नष्टः कथं तारयते परम् ।

जसलाई आफैँ ज्ञान छैन त्यस्ता असत्ति गुरुले अर्कालाई ताछ्न भन्नु वडो देवता-भार्यिकै विडम्बना भन्नुपर्छ ।

यस्ता कुरालाई विचार गर्दा हामी के तथ्यमा पुग्छौं भने दीक्षाग्रहण गर्दा गुरु र शिष्य दुवै सुयोग्य हुनुपर्ने रहेछ । यी तन्त्रका जुनसुकै मार्गमा पनि यही कुराको मुख्य उपादेयता रहेको पाइन्छ । भक्ति र श्रद्धासमन्वित शिष्य र गुरु भएमा भुक्ति मुक्ति दुवै उपलब्ध हुन्छन् । यसको दृष्टान्तमा हामी सप्तशतीलाई उदाहरण सहित प्रस्तुत गर्न सक्तौं । मार्कण्डेयले राजा सुरथ र समाधि वंशलाई उपासनाको मार्ग चरित्रको वर्णन गरी बताए । राजा सुरथले भुक्ति पाए भने समाधि वंशले मुक्ति प्राप्त गरे । त्यहाँ गुरुशिष्य दुवै उपयुक्त थिए । यो कुरा मैले मनमानी भनेको होइन । तन्त्रमा लेखेकै छ—

भक्ति श्रद्धान्वितौ शिष्यगुरु सम्पूर्ण लक्षणौ ।

सर्वोऽपिमार्गस्तत्कालं भुक्तिमुक्ति प्रदायकः ॥१। ६७ म. त.

वास्तवमा “गुणैर्युक्तो गुरुर्भवेत्” भन्ने कुरा पाइन्छ । गुरुका गुणहरू प्राय सबै तिर दीक्षाप्रकरणमा उल्लेख गरेका पाइन्छन् । त्यस्तै शिष्यका गुण पनि उल्लिखित गरिएका छन् । कहीं द्विजाति मात्र मन्त्रश्रवणका अधिकारी

मानिएका छन् कहीं चारै वर्गलाई दीक्षाको अधिकार प्रदान गरेको छ र कहीं चारैह चाण्डालादिलाई पनि मन्त्र प्रदानको प्रसंग आउँछ । मन्त्रबीजलाई पनि चातुर्वर्ण्यमा विभक्त गरेर तन्त्रले देखाएको छ । जस्तै—

माया बीजं ब्राह्मणः स्याच्छ्रीबीजं क्षत्रियः स्मृतः ॥

कामबीजं भवेद् वैश्यो वाग्भवं शूद्र ईरितः ॥१।१६ मे.त.

यसरी दीक्षाको बारे बेही मन्दा गुरु र शिष्यको गुणहरूको वर्णन पाइन्छ । आज हाम्रो बीचमा ठूलो कालको व्यवधान भई यस बारेका पारंगत गुरुहरू ह्रास हुँदै गए । तन्त्रको रहस्य गुरुमा नै रहेको थियो परम्परागतरूपमा । त्यो गुरु कुरा आज ज्ञात भएन छालि गुरुको निम्ति सम्झौटो भएको शास्त्रका केही पाना बाँकी छन् । हाम्रो ज्ञान-विज्ञानको आधार दीक्षा नासिदै गइरहेछ ।

मैले यसअघि तन्त्रमा रहेको एक रहस्यात्मक मन्त्र सिद्धान्तमा केही संक्षेपले प्रकाश पार्ने चेष्टा गरे । तान्त्रिक परम्पराको मुख्य तन्तु नै छुटेकोले त्यसलाई पैल्याएर हामीले हेर्न अब अशिक्षित जातिमा परम्पराह्वमा रहेका केही कुरालाई केलाएर त्यसको आधारमा पूर्ववर्ण निर्धारण गर्नुपर्छ । अब बीस वर्षपछि यो वच्चे खुचेको क्रियाकलापलाई अन्धविश्वास भनी तिनैका सन्तानले जब पर्याकिदिएर बिसिदिन्छन् । अनि त्यो हाम्रो प्राचीन परम्परा नामावशेष हुनेछ । त्यसलाई प्राप्त गर्न फेरि मनुष्यसमाजले हजारौं वर्ष परिश्रम गरेर पनि सफलता पाउँछ भन्न गाह्रो पर्छ । त्यसैले आफ्ना संस्कृतिलाई समाप्त पार्ने ज्ञान फैलाउनु ठूलो सूर्यता हुन्छ । अज्ञान बर बेस हुन्छ अशिष्टजनबाट प्राप्त गरेको विद्याभन्दा भनी हाम्रा पूर्वाचार्यले बडो विचार पुर्‍याएर भने “वरमज्ञानं नाशिष्टजनसेवया विद्या ।” (नीतिवाक्यामृत सोमदेव)

आज हामीले उपलब्ध गरेको विद्याले हाम्रो सर्वस्व नै गुमाउन लागेको देखिन्छ । भेटिकनमा पोप छान्ने प्रणालीमा सेतो र कालो धूवाँबाट निर्णयमा पुगेको कुरालाई हटाएर साइरन बजाएर वा एक ठूलो बिजुलीको रातो नीलो चिम बालेर त्यो परम्परा अवैज्ञानिक भनी पन्छाइ दिएमा ५० वर्षको क्रमविच्छेदपछि फेरि त्यही रूपमा पुन रोमन क्याथलिक संप्रदायलाई २ हजार वर्ष लाग्ने छ । २० वर्षको कालविच्छेद भएपछि एक पिढी दृष्टछ र त्यो रिक्तता जोड्न २ शय वर्ष पनि सन्तुर्ष हुँदैन । हाम्रा आधुनिक विद्यामा पण्डित भएकाले अपरुक्षित रगिएका अशिक्षित ग्रामीण जनताले र अन्ध-विश्वासी भनिएका केही वर्गले हाम्रो तान्त्रिक प्रक्रिया जोगाएको छ । त्यो

ज्ञानको बढेको पिल्पिले बत्तीमा हामीले महादोष सल्काएर त्यसको प्रकाश फैलाउनुपर्छ । केही जादू टुना मोहिनी लगाउने र बोवसी गुरौं धामी झाँकी गुभाजू घोभाजू आदिले शैव र बौद्ध तान्त्रिक पद्धतिको विकृत रूपमा भए पनि अस्तित्व जोगाइदिएका छन् । पुरोहितका छोरा नातिले बाबु बाजेको गजमानी-लाई घृणा गरी नयाँ ज्ञानविज्ञानको अध्ययन अध्यापनले आफ्ना बाबु बाजेलाई त्यस कार्यबाट हट्न हठ गरेको देखिन्छ । अब एक पीँढीपछि हिन्दूको षोडश संस्कारका क्रियाकलापहरू अवसृष्ट हुने सम्भावना छ । किनभने यस संस्कारको सिद्धान्तमा नै अनास्था समाजमा कायम गर्ने ज्ञानलाई हामीले प्राधान्य दिइरहे-छौं । विद्या भन्नु नै पाश्चात्यले लादिएको बलक बनाउने ज्ञान भयो । त्यसो भएपछि हात्ती ज्ञान-विज्ञानका गुरुकुलको ताँदो टुट्यो । हात्ती दुई तीन पीँढीले पूर्वाधार छाडिदिए त्यसैले गर्दा हामीले आयुर्वेदजस्तो महत्त्वपूर्ण विद्यामा धातु प्रयोग गर्ने रसादिसिद्धान्तको प्रयोक्ता बैँद्यहरूको प्रादुर्भाव हुने द्वारनै बन्द गरिदियो । देहमा फलाम चुन आदि धातु पनि कमी भए रोग लाग्छ त्यसलाई धातु संस्कार गरी बाहिरबाट थप्ने कुरा बिर्यौं यतिमात्र होइन अष्टाङ्गयोगद्वारा आन्तरिक प्रक्रियाको ज्ञान पनि छुट्यो हात्ती । यसरी अलि तन्त्रभन्त्र यन्त्र सबै हात्ती निम्ति अज्ञानबश नयाँ उपहास गर्ने कुरा बनाइए ।

आगममा होस् वा निगममा हामीलाई पुरुषार्थप्राप्तिबारे उपाय बताइएको छ । प्राच्य विद्वान्हरूले समयको गतिसँग आफ्नो मौलिक धारा-वाहिक स्वरूपलाई जोगाइराखेको कुरा यदि उनको शास्त्रको गहन अध्ययन गर्ने हो भने सुस्पष्ट देखिन्छ । पाश्चात्य विद्वान्हरूले आफ्नो परम्परागत दृष्टिद्वारा जुन हात्ती पुरुषार्थपरक शास्त्रको विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकाले त्यो प्रयास इलाघनीय त हो तर, त्यो हात्ती निम्ति उपादेय भने किमार्थ होइन । हात्ती तात्पर्य निर्णय गर्ने हेतुमा उपक्रम, उपसंहार, अभ्यास, अपूर्वता-फल, अर्थवाद र उपपत्तिलाई मानेको छ । यही कुरा भनिएको पनि छ—

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् ।

अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यं निर्णये ॥

यदि यस रूपले तात्पर्य निर्णय नगर्ने हो भने अर्थको अनर्थ हुन्छ र शास्त्रको मर्यादाविपरीत निर्णय गरी सिद्धान्तको प्रहार हुन्छ । आज पाश्चात्य ज्ञानमा विश्वास गर्ने हात्ती आचार्यहरूले पनि आफ्नो शास्त्रको मर्यादाविपरीत व्याख्या गर्न थालेका छन् । अल्पज्ञताले विद्याको मर्म छुल्दैन । यसबाट सावधान गराएर

पूर्वाचार्यहरूले भनेका छन् ।—

“विभेद्यल्पश्रुताद्दो नामयं प्रहरिष्यति ।” अर्थात् अल्पज्ञले बलाई प्रहार गर्छ भनी वेद उराउँछ रे । साच्चै अल्पश्रुतले वेदलाई प्रहार गरी क्षति पुऱ्याएको देखिन्छ आज ।

त्यसैले लक्षणदेशिकामा तन्त्रवाद प्राप्त हुने पुरुषार्थको लागि भने पुरुषार्थ राखरी पाउनाका लागि सत् सिध्यले गुरुको आश्रय लैओस् भने— यही कुरा उनकै शब्दमा—

“पुरुषार्थ सभावाप्तौ सच्छिष्यो गुरुमाश्रयेत् ।”

पुरुषार्थ सिद्धि गर्न बाटो देखाउने देशिकको आवश्यकता पर्छ । आगम निगम दुवैमा हामी गुरुमुखवाद नै प्राप्त मन्त्रमा सिद्धिनिहित भएको पाउँछौं । पहिले द्विजातिका माणवहरू गुरुकुलमा बसेर नै अध्ययन गर्दथे । त्यहाँ गुरुको मुखबाट उच्चारण छि उच्चारण गरेर नै वेदादिको अध्ययन कायम गरिएको थियो । तन्त्रमा आएर हामी गुरुको मुखबाट नसुनेर जेको मन्त्र निस्कल हुन्छ भन्ने निष्कर्षमा पुगेर गुरुको आश्रयमा जान्छौं । गुरुको गुणको व्याख्या गर्दै गुरुको यस्तो लक्षण गरिएको पाइन्छ । जस्तै—

मातृतः पितृतः शुद्ध शुद्धभावो जितेन्द्रियः ।

सर्वांगमानां सारज्ञः सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ १४२

परोपकारनिरतो जपपूजादि तत्परः ।

अमोघवचनः शान्तो वेदवेदार्थपारगः ॥ १४३

योग भागनिसन्धायो देवताहृदयंगमः ।

इत्यादि गुणसंपन्न गुरुरागमसंमत ॥ १४४

(शारदातिलक)

यस श्लोकमा विइएका एक एक विशेषण विनातात्पर्यमा विइएका छैनन् । सबै सार्थक छन् यी गुण गुरु हुनामा । आगमको क्रियाकलाप पनि वेदमूलक पनि छ त्यसैले यिनमा परस्पर विरोध जस्तो भए पनि दक्षिणमार्ग त वेदको अनुकूल भएर नै हिँड्छ त्यसैले गुरु हुने मान्छे वेदवेदार्थमा पारंगत हुनुपर्छ भनेर माथि वेदवेदार्थपारगः भनेको हो । देवताहृदयंगमः को अर्थ गर्दै राघवमहर्षि आफ्नो टीका पदार्थदर्शना यसो लेखे— देवतावद् हृदयंगमो-मनोहरः प्रसन्नाकार इत्यर्थः अर्थात् देवता जस्तै देवतामा मनहरण गर्ने प्रसन्न आकार भएको । हुन पनि भनिएको छ—

कार्यानुगतसंशीलं, शीलानुगतं नृणां भवति चित्तम् ।

चित्तानुगतं रूपं, रूपानुगता गुणाः प्रायः ॥

मनुष्यको गुणको कार्यकारणभाव सम्बन्धलाई कार्यद्वारा नै परम्परागत गुणको विकास भएको पाइन्छ । किनभने, शील कार्यानुगत छ, चित्त शीलको पछि लागेर आउँछ, अनुहारमा मन प्रतिफलन हुन्छ र गुण त्यसैले प्रायः रूपानुगत मानिन्छ । प्रायः मन नै मान्छेको सच्चा स्वरूप हुन्छ भन्ने कुरा हामीले मानेर नै “तस्मै मनः शिवसंकल्पमस्तु” भनेका हौं । मन जहाँ रमाउँछ र आँखा जहाँ लाग्छ त्यही कुरा गर्दा भलो हुन्छ । भनाइ पनि छ- “यस्मिन् मनश्चक्षुषोरभिरतिस्तस्मिन् नभ्युदयः” । मनलाई हामीले जन्मान्तरको संगतिसम्म जोड्न सक्ने भन्ने विश्वास गरेका छौं र प्रयोगमा ल्याउन घटनालाई जोडेर भनेका पनि छौं- “मनोहि जन्मान्तरसंगतिज्ञम् ।”

हामीले इत्यादि शब्द पाउँछौं साथि उद्धृत श्लोकमा त्यसले गर्दा गुरुका गुणका बारेमा अरु धेरै कुरा यहाँ उल्लेख नभएको पनि छ भन्ने ध्वनित गर्छ । मुख्य गुरुको गुण हो शिष्यवात्सल्य । शिष्यमाथिको स्नेह हुनुपर्छ । शिष्यको स्नेह मात्र पनि पर्याप्त हुँदैन संसारसागरमा डुबेकोलाई तत्त्वज्ञानरूपी नौका दिएर तान्न सक्नु नै गुरुको मुख्य कर्तव्य पनि हो । यही भावका दुइ श्लोक यहाँ लेखी गुरुको गुणको वर्णन समाप्त गर्छु-

धीमानुद्धतमतिः कृतज्ञः शिष्यवत्सलः ।

श्रद्धावाननुसूयश्च गृहस्थो गुरुवच्यते ॥

संसारसागरे मग्नान् यस्तारयति देहिनः ।

तत्त्वप्लवप्रदानेन स एवेह गुरुः स्मृतः ॥

त्यसैले दीक्षाकर्ममा गृहस्थलाई नै गुरु मानेको प्रमाण पनि यसैबाट प्रमाणित हुन्छ । प्रायः बुद्धिमान् भएपछि मान्छे अलि उद्धत हुने गर्छन् तर बुद्धिको राज्ञरी विकास भएको छ भने त्यो उद्धत हुँदैन । श्रद्धा मन्त्रयागमा महान् शक्तिसम्पादिका हुन्छ । यदि श्रद्धा नभएर कुनै काम गरे पनि त्यो सत् रूपमा परिणत हुँदैन । । त्यसैले हामीमा श्रद्धाले नछोडोस् भनेर वरप्रार्थना गर्दा श्रद्धा चनो आ व्यगमत् भन्ने गर्छौं । श्री कृष्णले श्रद्धाविरहित कर्मलाई तामस माने त्यसैले पनि पुगेन र उनले श्रद्धा नभई गरेको हवन, दान, तप र जे सुकै गरे पनि त्यो वरत्र परत्र बुबैमा काम नलान्ने हुन्छ भनी घोषणा गरे-

अश्रद्धया कृतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं तु यत्

असदित्युच्यते पार्थ, न चतत्रेत्य नो इह ॥

यही कुरा सब हृदयंगम गरेर यहाँ गुरुको गुणको व्याख्यामा पनि श्रद्धावान् भनिएको छ ।

जस्तो राष्ट्रका निम्ति उसको भूमि र त्यहाँ रहने जनता प्रमुख अङ्ग हुन् सप्ताङ्गमध्ये त्यस्तै हाम्रो दीक्षार्थको लागि पनि आवश्यक हुन्छन् गुरु र शिष्य साथि । सत् शिष्य भनियो । त्यसो हुँदा शिष्यको गुणको पनि यहाँ चर्चा नगरे यो एकाङ्गी हुन्छ त्यसैले शिष्यका गुणका बारेमा शास्त्रले गरेको परिभाषा यहाँ उल्लेख गर्नु आवश्यक हुन गएको छ । त्यसैले गुरुको गुण-निरूपणको लगत्तै पछि शिष्यको बारेमा शारदातिलकमा लेखेको छ—

शिष्य कुलीन शुद्धात्मा पुरुषार्थ परायणः ।

अधीतवेदः कुशलो दूरमुक्तमनोभवः ॥

हितैषी प्राणिनां नित्यभ्रास्तिकस्त्यक्तनास्तिकः ।

स्वधर्मनिरतोभक्त्या पितृमातृहितोद्यतः ॥

वाङ्मनकावयसुभिरुशुश्रूषणे रतः ।

त्यक्ताभिमानो गुरुषु जातिविद्याधनादिभिः ॥

गुर्वाज्ञापालनार्थं हि प्राणव्यय रतोद्यतः ।

विहृत्य च स्वकार्याणि गुरुकार्यरतः सदा ॥

दासवन्निवसेद्यस्तु गुरौ भक्त्या सदाशिशुः ।

कुर्वन्नाज्ञां दिवारात्रौ गुरुभक्तिपरायणः ॥

आज्ञाकारी गुरोः शिष्यो मनोवाक्कायकर्मभिः ।

यो भवेत्स तदा ग्राह्यो नेतरः शुभकाङ्क्षया ॥

मन्त्र पूजारहस्यानि यो गोपयति तर्जना ।

त्रिकालं यो नमस्कुर्यादागमाचारतत्त्ववित् ॥

सएव शिष्यः कर्तव्यो नेतरः स्वल्पजीवनः ।

एतावृक्ष गुणोपेतः शिष्यो भवति नापरः ॥

यसो अर्थ गर्दा मायिका कारिकाको भाव यस्तो आउँछ । कुलीन, शुद्धात्मा पुरुषार्थमा लागेको, वेद पढेको, सिपाखु, कामवासनालाई ठाडै पन्छाएको, प्राणीमात्रको हितैषी, आस्तिक, स्वधर्ममा लागेको आमाबाबुको हितमा तत्पर, तनमन धनले गुरुको सुश्रूषामा निरत, जाति विद्या धनको अभिमान नगर्ने, गुरुको आज्ञापालन गर्न ज्यानसमेत अर्पने, आफ्नो कामको परवाह नगरी

गुणकार्यना सदा रत दत्तितुल्य सदा गुणो अज्ञानाजन गणें जो यस्ता गुणो युक्त छ, त्यसलाई नै शिष्यमा लिनुपर्छ । मन्त्रपूजा रहस्य सर्वदा जो गोप्य राख्नु, जो आगमाचार तत्त्व जान्नु; । त्यही नै शिष्य बनाउनुपर्छ । यस्ता गुण नहुने शिष्य हुन योग्य हुँदैनन् ।

आगमले आफ्नो ज्ञानको ग्रहण गर्ने योग्य व्यक्तिको परिभाषा जसरी गरेको छ निगमले पनि यस्तै आफ्नो ज्ञान ग्रहण गर्ने व्यक्तिको अपेक्षा राख्नु यहाँ पनि यस्तै भावका कुरा हामी पाउँछौं-

“विद्या ह्यै ब्राह्मणमाजगाम शोषाय ना सेवधिष्टेऽहमस्मि ।

असूयकयानृजदेऽध्याय न माद्रूपा दीर्यवती तथा स्यात् ॥

अर्थात् विद्या ब्राह्मणमा आयो सलाई रक्षागर म तिष्ठो ज्ञान हुँ असूयार्थं अर्थात् डाहो, कुटिल आदिजाल न भन म दीर्यवती त्यसरी रहूँ भने माथिको श्रुतिनो तात्पर्य हो । ज्ञान विज्ञान अधीनलाई उपलब्ध गराउनु र त्यो उपयुक्त पात्र नभए त्यसको परिणति राख्नु हुन्न । घाँस दूध दान सुखमि जस्तो पात्र हुँदा दूध विषमा बदलिन्छ सर्वजस्तो पात्रमा पर्दा । यही कुरालाई पहिले राम्ररी विचार गरिन्थ्यो । ब्रह्माचार्यले धेरै शिष्य भए तापनि ब्रह्मास्त्रको ज्ञानदिने उपयुक्त पात्र अर्जुन मात्र पाए । पहि, अनुपमा पालामा आएर त

“दिद्यैव सर्व्वामं वर्तयम्” भन्ने एक वलियो धारणा बन्यो ।

त्यसैले आर्यका रहस्यात्मक ज्ञान विज्ञान रद्द शिष्यका अभावमा हराएर गए । यसरी शिष्यको अभावमा विलुप्त हुन पालेको ज्ञानधारा पहि, बाह्य आक्रमण भई संस्कृतिको मूल स्रोत नै चुनौतिदिने विदेशी शासकको कुटिल शिक्षानीतिले गर्दा हाम्रो ज्ञान-विज्ञान दुर्ग सतापमायः परिएका छन् ।

हामी शिष्यको गुणको परिष्करण गर्दा पहिले “द्रष्टृत्तत्त्वोभयः” भन्दौं । यसको अर्थ गर्दा टोकाकार लेख्नु- “यामिनः संपादादावद्द चित्तस्वात्मन्याराधनानधिकारः” अर्थात् कारुण्यमाछे पापपूर्ण हुँदा उसको चित्त अशुद्धहुन्छ अशुद्धचित्त हुनेले मन्त्रको आराधना गर्ने अधिकार गुमाउँछ । तर पाश्चात्यहरूलाई अपना शिष्य बनाउन पाएमा गर्व गर्ने हाम्रा भारतीय आधुनिक ज्ञानीहरू पान र मैथुनलाई छुट दिने घृष्टता गर्छन् यो शास्त्रको सिद्धान्तविरोधी कुरा हो । बाग्यद्वारा पत्र मकारको प्रयोग गर्ने व्यवस्था त छ तर त्यो आजको यस रूपमा भने होइन । कौलिकहरूले कुलशब्दको व्याख्या यस प्रकारले गरेका छन् । यो कुरा तन्त्रालोकको २६ आह्निकमा

अभिनवगुप्तपादने यसरी देखाएका छन्।—

कुलं च परमेशस्य शक्तिः सामर्थ्यमूर्ध्वता ।

स्वातन्त्र्यमोजो वीर्यं च पिण्डः सविच्छरीरकम् ॥

अर्थात् यस कारिकाको मनाउनुताविक परमेश्वरको लय र प्राकुर्भाव गणको सबै कारणमाथे साधिलो त्को, इत्ति, स्वातन्त्र्य, रोज, वीर्य र सवित् तत्त्वस्यपिण्ड नै हुन हो । यस आफ्नो कुरालाई पुष्टि गर्न अर्थात् एको गणलाई पनि आचार्य अभिनवगुप्तले त्यही उद्धृत गरेका छन् । पुन यस प्रकरण उल्लिखित छन् ।

कुलं हि परमा शक्तिः

लयोदयश्चित्तवस्त्वस्तेन तत्कुलमुच्यते ।

स्वभावे बोधममलं कुलं सर्वत्र कारणम् ।

सर्वकार्तुं विभुं सूक्ष्मं तत्कुलं वरवर्णिनि ।

सर्वेशं तु कुलं देवि सर्वं सर्वव्यवस्थितम् ।

तत्तेजः परत्वं घोरं ॥

शक्तिमोचरणं वीर्यं तत्कुलं विद्धि सर्वगम् ।

कुलं स परमानन्दः ।

कुलमात्मस्वरूपं तु ।

कुलं शरीरमित्युक्तम्

यो सर्व शक्तिमात्र व्याख्यालाई आत्मसात् गरेर आफ्नो लेखको कारिकाको एक डरलो पारेर समावेश गरे अभिनवगुप्तले । जो माथि लेखिई अर्थ गरिसकेको छ ।

कुल शब्दबाट कौलिक संप्रदायको सिद्धांत बोध हुन्छ । कुल के रहन्छ र कुललाई आधार मान्ने त्यसमा रदस्मृति बौद्धिक के रहन्छ यो बुझनुपर्छ । अनि कुलप्रक्रिया बुझिन्छ । कुलगतको वैशिष्ट्य देख्दा के भनिन्छ भने कुलमात्र अर्थात् कुल प्रक्रियाबाट एक महीनामा जो कुरा हुन्छ र जो हारावरीमा मन्त्रसङ्ग्रहमा पनि हुन सक्छ । किनभने यस्तो वचन पाइन्छ तन्त्रमा—

सिद्धान्तादिषु तन्त्रेषु ये मन्त्राः सम्प्राहृताः ।

वीर्यहीनास्तु ते सर्वे शक्तितेजोऽप्लवता यतः ॥

कौलिकास्तु महा-मन्त्राः स्वभावाद्वाप्त तेजसः ।

स्फुरन्ति दिव्यतेजस्काः सद्यः प्रत्ययकारकाः ॥

त्यसैर्हृदा

सिद्धक्रमनियुक्तस्य मासेनकेन यच्चवेत् ।

नतद्वर्षसहस्रं : स्यान्मन्त्रौघैर्विनिर्धेरपि ॥

भन्ने कुरा प्रमाणित भयो ।

यो समस्त भावजातलाई शिवशक्तिमय रूपले स्फारित भएपछि शङ्का जति ध्वस्त हुन्छन् त्यस किसिमको याग कुलयाग भनिन्छ । अन्तर्यागि हुँदा देह प्राणमार्ग र बुद्धिमा विवेक गरी षट्चक्रको मार्गद्वारा वेद्यवेदकभन्दा अतिरिक्त अरु नभई सबै पवित्रतामा स्वीकारिन्छन् । आखिर सविन्मात्रसारतत्त्व वस्तुजात भएपछि शुद्धि अशुद्धि भन्ने दुवै कुरो अवास्तविक हुन्छन् र अरुतिर निषिद्धद्रव्य बहिर्याग गर्दा वाममार्गले अमृत परिप्लुत ठानी उपयोगमा ल्याउँछ । यो कुरो तन्त्रमा उल्लेखित छ—

जस्तै—

द्रव्यैश्च लोकविद्विष्टैः शास्त्रार्थाच्च बहिष्कृतैः ।

विजुगुप्स्यैश्च निन्द्यैश्च पूजनीयस्त्वयंक्रमः ॥

कौलिकले जव संविन्मयतत्त्व एक मात्र छ भन्ने सिद्धान्त स्वीकृत गर्नु अनि चोखो र निन्द्य भन्ने कुरो व्यवहारमा स्वीकारेन मात्र होइन । त्यही अन्यत्र निषिद्ध द्रव्यलाई उसले यागमा उपयुक्त मान्यो । अनि सुरालाई परमाशक्ति भएलाई भैरव भन्ने संज्ञा दिएर तन्त्रले भन्यो —

सुरा च परमाशक्तिर्मह्यं भैरव उच्यते ।

कुलयागको विषयमा शास्त्रकार यो रहस्यमय भएकोले “एतद्गुरुमुखादेव बोद्धव्यम् ।” भन्छन् । यो उनको बनाइ मात्र होइन तन्त्रको वचनपनि यस्तै छ—

चरकः सम्प्रदायश्च विज्ञानं मेलकं तथा ।

पूजाक्रमविधानं च योगिनीनां मुखेस्थितम् ॥

दिव्य शरीर भएर गरिएका यागादि नै फलदायी हुन्छन् । साधकले स्वात्मामा भैरवीभाव मन्त्रतादात्म्य गरेर पैदा गर्नुपर्छ । सविद्वत्तत्त्व एक भन्ने भएमा नै निषिद्ध द्रव्य रहँदैन, यो हुनलाई भावनाद्वारा भैरवत्व आत्मामा ल्याउनुपर्छ त्यो नगरी दिव्यदेह नभई गरिएका पूजाक्रम जप आदि सबै निष्फल हुन्छन् भनी शास्त्रले सावधान गराएको छ । जस्तै—

तन्वदिव्येनदेहेन यद्यत्पूजाक्रमंजपम् ।

किञ्चित् कुर्यात्तु तत्तस्य सर्वं भवति निष्फलम् ॥

यो कुरावाट कौलिक संप्रदायमा पनि गुरुको आज्ञाबाट सिद्धिको कित्ती खुल्ने भन्ने कुरा देखियो । गुरुकुल बसरी हाँचो विच्छिन्न भयो कि हामीले सद्गुरु पनि पाउने भएनौं र गुरुले पनि सत् शिष्य पाउने भएनन् । हाँचो यसरी धर्म, संस्कृतिमा ठूलो ह्रास आयो । वास्तवमा गुरु र शिष्य नै दीक्षाका लागि उपयुक्त भएको देखिएन । अनि दीक्षाद्वारा हुनुपर्ने शास्त्रविहित सिद्धि हस्तगत भएनन् र हामीले शास्त्रको भित्री मर्म नै नबुझी तन्त्रमन्त्र आदिलाई नै निर्वाय र विफल भएको भनी दोषारोपण गरेर नाचन नजान्ने आँगन टेढो उखान सार्थक गर्नुभयो ।

आजको कुरा गरेको होइन भैले आज समाजले जातिपातिलाई छाडिसकेको छ । हाँचा विधि विधान र ऐन कानूनले समाजको मान्यतालाई शिरोपर पनि गरेको छ यस वारेमा मेरो भन्नु केही पनि छैन । वर्णाश्रमको व्यवस्था जुन समयमा बडो वैज्ञानिक रूपमा समाजले आविष्कार भएको ठान्थ्यो त्यस बेलाको कुरातर्फ भ फर्केर जब विचार गर्छु । अर्थात् आज कल वैदिक काल भनेर पाञ्चात्यहरूले विभाजित गरेको बेलातर्फ ओल्याएर केही कुरा गर्न खोज्छु । हामी नेपालमा शूद्रहरूले दीक्षा मन्त्र लिएको पछि आएर भन्छौं । यो वामाचार हो भनेर भन्ने धारणा बनाउँछौं । हो तन्त्रले शूद्रलाई दीक्षा दिने अधिकार प्रदान गरेको छ । यसवारेमा शारदातिलकले हामीलाई यसरी स्पष्ट पारेको छ । यसरी—

एकाब्देन भवेद्योग्यो ब्राह्मणोऽब्दद्वयान्नृपः

दैव्यो वर्षेस्त्रिभिः शूद्रश्चतुर्भिर्वत्सरैर्गुरोः ॥

स सुश्रूषुः परिग्राह्यो दीक्षायागव्रतादिषु ॥

यस कारिकाबाट चार वर्ष राजारी गुरुसुश्रूषा गर्ने शूद्र पनि दीक्षायागव्रतादिमा परिग्राह्य हुने कुरा स्पष्ट पारिएको देखिन्छ । पिङ्गला मतमा यो कुरा स्पष्ट पारेर भनिएको छ

चतुर्णां ब्राह्मणादीनां दीक्षां कुर्वीत मन्त्रवित् ।

अन्यत्र यस्तो वचन पनि छ— ब्रह्मक्षत्रविशःशूद्रा आचार्या शुद्धबुद्धयः ।

गुरुदेवद्विजार्चासु रताः स्युरधिकारिणः ॥

शूद्रको निम्ति वेदबारे यस्तो कठोर नियम गरेको छ त्यो यहाँ नभने भएको भन्न संकोच गरेको हुन्छ । त्यस बेला भएको नियम यस बेला

सागू हुने होइन र हामीले सक्तीच मान्नु पर्ने कुरा पनि छैन । एक वाक्य
यस्तो छ-

श्रवणो प्रपुत्रतुभ्यां कर्णपूरणमुच्चारणे जिह्वाच्छेदो वारणे शरीर
भेद वैदिक मन्त्र सुनेमा लाहा या सिसा पगालेर फान पुर्दिनु उच्चारण गरे
जिह्वो काटिदिनु धा-ण गरे शरीर भेदन गर्नु । यस स्थितिमा वैदिक राजा
शूद्रको मान्ने कुरो नै भएन । तर तन्त्रले यति उदात्ता गरेको शूद्रलाई
दीक्षाद्वारा ब्रह्मादिमा अधिकार प्रदान गरेको मान्नुपर्छ । तर, वेदको राजा री
मीमांसा गरेर विचार गर्ने हो भने त्यो नियम जुन वेदमन्त्र शूद्रले सुनेमा लाहा
कानमा भर्ने भन्ने कुरो वास्तविकतादेखिन् धेरै धेरै टाढा रहेको पाइन्छ ।

यसबारे वा वैदिक परम्परामा नै यस्ता कडा नियम कुनै कामवादी
आफ्नो देखिन् शूद्रा रक्षी राख्ने अधिकार ब्राह्मणले धेरै उपयोगमा ल्याएर
तिनका सत्तासमाथि यो नियम कायम गरे भन्न सकिन्छ । उनीहरूले आफ्ना
मिमांसा सत्तालाई यत्नमा अधिकार प्रदान गरेको पाइन्छ । आफ्नो कुरामा
आफ्नै संस्कृति र आफ्नै परम्पराको प्रतिविम्ब परेको देखिन्छ । आफ्नै इतिहास
अर्थात् इतिहासमा प्रतिफलन पार्ने परम्परा पनि छ ।

शूद्रका बारेमा भएका अर्थवाद वास्तवलाई छेरेर वास्तवहरूले
आफ्नो रिकमा दाइति भएको अस्मादी बाराचार्यले हुत्ता रदी
स धर्मिता फेला पारेका हुन् । वास्तवमा मीमांसा नगरी अर्थवादलाई वास्तविक
का दिन थालो भने त सूर्यलाई मौलोमा परिणत गर्ने आदित्योयूषः जस्ता
वाक्यलाई अर्थ गर्न अन्याय पार्नेछ । कतिर “मीमांसा” वा “मिताम्”
वाक्य अर्थात् “पुरा कल्पेभु ना” णां औञ्जीवन्धनमिच्छते भन्ने र

त्रैवृद्राणामयमन्त्रो नमोऽतस्तु शुभावहः ।

एतत्ज्ञात्वा महासेन, चाण्डालानपि दीक्षयेत् ॥

भन्ने वाक्य पनि पाइन्छ । यसरी खलि वाक्य देउतामा त्यसबाट अर्थ गर्ने भए
तात्पर्य निर्णय गर्न शास्त्रको आवश्यकता पर्ने नै थिएन । विचारमा पातक्यायहक-
ता वेदार्थको प्रामाण्यता कायम गर्ने श्रुति, जिज्ञा, वाक्य, प्रकरण स्थान र
समाख्या जस्ता छ प्रमाण छन् भने त्यति गहिरो अध्ययन कतरी होई
हुन्छा कुठ्ठा संस्कृत जानेर ।

आज प्राध्यापको प्रभावमा हाम्रो राजाजिब संघटन पनि दिादै
गइरहेछ । वर्णसंघर्ष हुनु हुने नयाँ कुरो हुँदैन । बान सर्वातिशायी हुन्छ

जवातीत अन्धवेग गएर कामाग्रवे केही देखैत भनी हामी "नैवयवति कामाग्र" भनी । जाम हामी बाबु को जाति ना वर्णन केलाई स दिशे गर्थी । यो पितृवधान जातिको नियमानुसार भएको भनी मान्थी । त्यसो भिष्टर शर्मा : मिस एनीसँग रजिष्टर्ड म्यारेज गरेर जन्मेको रबई माष्टर शर्मा हुने स्थिति खडा भएको छ । यो गहिरो विचार गर्नु कुरा हो किस्त उड उने कुरो होइन ।

यसअघि भने चार वर्णमा अनुलोम प्रतिलोम विवाह हुँदा तर्था जातिको उत्पत्ति मान्ने तिनको काम कर्तव्यको पनि व्यवस्था बाँधिइएको पाइन्छ । त्यसबारे भन्नु भन्छन्— अनुलोम्य विवाह हुँदा— ब्राह्मणले वैश्वकन्या-मा जन्माएको बालकको जात अम्बाठ र शूद्रकन्यामा जन्मन भएको चाहिँ निषाद वा पाराशव भनिने गर्थ्यो । क्षत्रियले ब्राह्मणकन्याबाट जन्माएको सुत हुन्थ्यो भनी वैश्यले क्षत्रियकन्याबाट जन्माएको मागध र वैश्यले नै ब्राह्मण-कन्याबाट जन्माएको चाहिँ वैदेह भनिन्थ्यो । यी प्रतिलोम विवाहबाट जन्मेका हुन् । यसमा सन्तुको बाबय नै यहाँ उद्धृत गरेर आफ्नो कुराको पुष्टि गर्नु—

भन्नु—

ब्राह्मणद्वय कन्याया न्मवञ्जी नान जायते ।

निषादशूद्रकन्यायां यः पाराशव उच्यते ॥ १०८

क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सुतो भवति जातितः ।

वैश्वान्मागध वैदेही राजविप्राङ्गता सुतो । १०११

निषाद, सुत मागध आदिजातिको वेदमा पनि उल्लेख गरेका यसरी देखिन्छ ।—

अतिकुष्ठाय मागधं, नत्ताय सुतं, ऋक्षीवायो नैषादं मेघाये

रथकारम् । ३०१५८ यजुः

सर्वाभेद प्रहरगमा पाइने किरात, जम्माक, किम्पुवण, पोमस, श्याबी, तिथाल आदिको नाम पनि यहाँ उल्लेख गर्दा हामी कहाँ प्रतीत जात र चारवर्ण भनी श्री ५ पृष्ठवीनारायण शाहले भनेको सँग कुरा मिल्न खाजे झै हुन्छ । यसबारेमा त्यहीँको वाक्य यहाँ प्रस्तुत गर्नु अप्रासंगिक नहुने ठानेर उद्धृत गरिएको छ ।—

गुहाभ्य किरातं सानुभ्यो जम्भकं पर्वतेभ्य किम्पूवणम् ३०११६

वितस्ताये पौरुष पश्चादोवाय ग्याविमम्

विश्वेभ्यो भूतेभ्यः सिद्धमलं ३०। १७ यजुः

यति मात्र होइन, तन्त्रले शूद्रलाई दीक्षा दिएकोमा हामी पछि आएर भएको यो भनी इतिहासको क्रमविकासमा पत्यार गरेर विश्वास गर्छौं तर 'निषाद स्थपति याजयेत्' भन्ने वैदिक याग गर्ने अधिकार निषादको थकालीले पाएको वास्य देख्दा र निषाद शूद्रावाट जन्मेको जाति हुँदा अघि माथि भनेको कुरासँग विचार गर्ने स्थिति खडा गराउँछ ।

निषाद त्यति माथिल्लो तहको कामवाट जीविका चलाउने जाति पनि थिएन, सूत, आम्बष्ठ वैदेह मागधको भन्दा उसको जीवन निर्वाह गर्ने वृत्ति अझ घृणित थियो । गुणकर्मको विभाग गर्दै यसमा मनु भन्छन्—

सूतान्नामश्वसारथ्यमम्बष्ठानांचिकित्सनम् ।

वैदेहकानां स्त्रीकार्यं मागधानां वणिक् पथः । १० । ४७

मत्स्यधातो निषादानाम् १०।४८

माछा मार्ने काम पाएका वधिक जाति निषाद पनि यज्ञ गर्ने अधिकारी थिए । वेदमा भने शूद्रलाई दीक्षा प्रदान गर्दा तन्त्रले अन्याय गरेको भन्न सकिन्न । हामीले चार वर्णमा शूद्रलाई वर्णकै रूप दिएका छौं । त्यति मात्र होइन यदि पाश्चात्यहरूले तल्ला वर्गलाई हामीले साह्रै सताएको भनी जुन आरोप लगाएको छ गडेर हेर्ने भए त्यो असत्य सावित हुन्छ । सूतजी पुराणका व्याख्याता भएको पुराण पढ्दासँगै सूत उवाच देखेर नै पनि विचार पुन्याउनुपर्ने थियो ।

दासवर्गलाई ग्रीक र रोममा गरिएको अत्याचार हामीकहाँ भएको छैन राज्ञरी विचार पुन्याएर, पौरस्त्यले पाश्चात्यका कुरामै भर नपर्दिने हो भने पाश्चात्यहरू आफ्नै पाराले आफ्नै इतिहासअमुरुप दासप्रतिको अत्याचार हामीमा पनि आरोप गर्छन् । यसो हुनु पनि उनीहरूको नौलो कुरो होइन ।

हामीले दास र आर्यका बारेमा कुरालाई विचार गर्न आफ्नै ग्रन्थ त्यस बेलाका शास्त्र पनि पढिबिनुपर्छ । दासलाई आर्य बनाएको कुरा ऋग्वेदमा यत् तन्त्रले स्पष्ट पारेको छ । जस्तै—

आ संयतमिन्द्र णः स्वांस्ति शत्रु तूर्याय बृहतीममृषाम् ।

यथा दासन्यार्याणि वृत्रा करो वज्रिन् सुतुका बाहुवाणि ॥

६।२२।१० ऋग्वेद ।

यसलाई तामार्जक रूप दिएको कुरा हामी अर्थ दासत्वमा पनि

पाउँछौं । कौटिल्य आफ्नो अर्थशास्त्रमा यसो लेख्छन्—

मूल्यान चार्यत्वं गच्छेत् (३।१३ कौ. अ.)

दासमाथि र कर्मकर अर्थात् मजदूरलाई आफू स्वास्नी छोराले दुःख झेलेर पनि उनीहरूले पाएको सुख-सुविधा रोकन पाइन्न भनी आपस्तम्ब धर्मसूत्रले यस्तो नियम बनाएको छ ।

काममात्मानं भार्या पुत्रं वोपरुन्ध्यान् न त्वेव दासकर्मकरम् ।
(६।२।११ आ. ध. सू.)

ब्राह्मणले आफूभन्दा उत्तरोत्तर, त्यस्तै क्षत्रिय वैश्यले पनि उत्तरोत्तर सेवा गरिनेमा शूद्र र दास पनि उत्तरोत्तर सेवा गर्ने बनेका छन् । यसमा शोषणको कुरा देखिंदैन । यो कुरा हामी गौतमधर्म सूत्रले व्यवस्थामा देख्छौं जस्तै—

सर्वे चोत्तरोत्तरं परिचरेयुः १०।३५ गौ. ध. सू.

यो कुरा यहाँ भन्न परेको किनभने हामीले आफ्नो इतिहासलाई आफैले राख्ने अध्ययन गरी तयार नपारेर विदेशी शासकले हाम्रो व्यवस्थालाई अवगत पारी आफ्नो समाजको ढाँचालाई हेरी तयार पारेकोमा बढ्ता आस्था र विश्वास गर्थौं । यो भयंकर हिन्दूहरूले भूल गरेको जस्तो भएको छ ।

नेपालमा बाहिरी आक्रमणको स्थायी प्रभाव परी देश नै दास बनेको र दासलाई विदेशीले गर्ने संस्कृतिको मूल परम्पराको उच्छेद गरी त्यो बीचको तन्तु सर्वात्मना चुँडालिनसकेको हुँदा यहाँ दीक्षाक्रमविधि गुरु-परम्परामा केही बचे खुचेको पाइन्छ । हाम्रो नेपालमा ज्यापू पूजारी भएको-मा र उसले पनि दीक्षा लिन सक्ने कुरामा भारतीय ब्राह्मण तीनछक पछिन् । यहाँ वाममार्गले कति उग्रपाठमा देवपाला पोडे जाति भएको देख्दादेख्दै अछूतलाई मन्दिर प्रवेश गर्ने कोलाहल यहाँ गर्नु परेकोइन । बौद्ध र शैव दुवैलाई आएर तन्त्रवादले समन्वय गरेको छ । यहाँ महायानले वज्रयानमा विकास गरी देखा पर्दा धेरैतिर एकरूपता ल्याई हाम्रो मिश्रपद्धति वेद र तन्त्रमा मात्र नभएर वज्रयान र तन्त्रमा समेत जोडिन पुगेको पाइन्छ । त्यही परिणामी हुँदा बौद्धले त्यही देवतालाई एक रूपमा आराधना अर्चना आदि गर्छ भने शैवले अर्को रूपमा मान्यता दिन्छ त्यही मूर्ति र पीठमा । त्यही देवता र त्यही मन्दिरमा यो हो नेपालको एक धार्मिक समन्वय । आज यो कुरा नबुझ्नेहरू

हामीलाई बाहिरबाट आएर अर्थ्याएर बुझ्न बनाउने कोशीश गर्छौं । हामीले मद्बुद्धेर त्यस्तो गरेको थिएन । समाज खालि विचार गरेर बत्ती बाह्य परिपक्व-बाट अलगिएर बस्न सक्तैन । उसको अर्चनाको र आराधनाको पनि स्थान र रूप हुनु आवश्यक हुन्छ । त्यसैले हामीले बौद्धसमाजको मनोभावलाई तन्त्रको माध्यमले विशुद्धलित हुन दिएौं ।

वैष्णव संप्रदायमा पनि यसले निकै प्रभाव परवर्तीकालमा आएर पारेको छ मन्त्रसंधान अगाडि शब्दानुसन्धान गर्नु पर्ने आवश्यकतामा जयाख्य संहिताको २१औं पटलमा यसो लेखिएको देखिन्छ ।

शब्द संहारयोगेन स्वपिण्डं विम्बसंयुतम् ।

निष्कम्पबोधशब्दात्मा यो गुरुः स प्रपश्यति ॥३४१

ततो वै मन्त्रसन्धानमारभेत प्रयत्नतः ।

अशब्दभेदं शब्दात्म नित्योदित अनाहतम् ॥२४४

स्वहृत्पद्मस्थितं मन्त्रमुदितं नादसूत्रवत् ।

निस्सृतं मध्यमार्गेण विम्बान्तः संविशन् स्मरैत् ॥२४५

स्फुरत्तारकरूपं च मन्त्रैर्व्याप्तं तथाऽखिलैः ।

मन्त्रात्मानं जगन्नाथं विम्बं तत्पद्ममध्यगम् ॥२४६

संस्मरेत्सृष्टिसंहारौ कुर्वन्तं साधकोत्तमः ।

परः स एव बोद्धव्यः सुसूक्ष्मः स च निष्फलः ॥२४७

सफलं निष्फलं चैव बोद्धव्यमुभयात्मकम् ॥

यो मायिका श्लोकको प्रसंगमा शब्दको सूक्ष्म सूक्ष्मतर र सूक्ष्मतम अनुसन्धान गरेर त्यसपछि मन्त्रसन्धान पाल्नुपर्छ । अशब्दभेद शब्दात्मनित्योदित अनाहत आफ्नो हृदयकमलमा नादसूत्र श्रृं उदित भएको मन्त्र मध्यमार्ग अर्थात् सुषुम्णा-बाट निस्सृत विम्बान्तमा पस्न लागेको संज्ञोस् । स्फुरण भएको तारकरूप मन्त्रात्मा विष्णुलाई हृदयकमलको मध्यमा रहेको विम्बमा सृष्टिसंहार गर्न लागेका साधकले सम्झोस् । यसरी यहाँको साधक पनि मैले यसअघि मन्त्र-बारे भनेको सिद्धान्तकै अनुकूल भएको देखिन्छ ।

यहाँ पनि गुरु शिष्यको गुणदोषको विशद व्याख्या गरी दीक्षामन्त्र दिने कुरामा निकै विमर्श गरेको पाएको छु ।

परीक्ष्य तमियुक्तास्तु ब्रह्मचर्यस्थितान् शूचीन् ।

वसान् जितेन्द्रियान् धीरान् गुरुदेवान् जितत्परान् ॥५१

.....

दीक्षयैद्विधिता मन्त्री मन्त्रदीक्षादितः क्रमात् ५३ दीक्षाविधान, जयाद्य संहिता ।

गुरुबारेमा पनि निकै व्याख्या गरेको छ र आचार्यबारेमा यहाँ एक इलीक प्रस्तुत गर्नु पर्याप्त हुन्छ ।

नित्यमभ्यसति त्यागमनित्यं भावयेद्भवम् ।

एवं लक्षणसंपन्नो यस्त आचार्य उच्यते ।६२

यिनीहरूले पनि मन्त्रबीज तान्त्रिक विधिअनुरूप नै गरेको पाइन्छ । यसमा पूर्वापरत्वको विवेचन गर्ने कुरामा म अहिले यहाँ ऐतिहासिक तथ्यपट्टि गएको छैन । तर वंणव मन्त्रका बीज पनि तदनुरूप नै छन् जस्तै—

हृदयादि षडङ्ग न्यासमा यहाँ पनि दीर्घान्त स्वरकै प्रायः प्राधान्यता पाइन्छ ।

ॐ हं नमः (हुन्मन्त्र) ॐ ह्रीं नमः (शिरोमन्त्रः) ॐ ह्रीं नमः (शिखामन्त्र)
ॐ हुं नमः (कवच मन्त्रः) ॐ ह्रीं नमः (नेत्र मन्त्रः) ॐ हः नमः (अस्त्रमन्त्रः)
यिनीहरू पनि ॐ ह्रीं आधारशक्त्यै नमः भनी आधारशक्ति मन्त्र मान्छन् । वागीश्वरीको षडङ्ग न्यासमा त ॐ ह्रीं हृदयाय नमः भनेपछि क्रमशः स्त्रीं स्त्रीं स्त्रीं, स्त्रीं, स्त्रीं, स्त्रीं नै भनिन्छ । यसरी नै विष्णुस्तेनको षडङ्ग न्यासमा ह्रीं, ह्रीं, ह्रीं, ह्रीं, ह्रीं र ह्रीं नै मन्त्रबीज प्रयोग गरिन्छ । यहाँ आएर हामी साम्यत्व पाउँछौं देवतात्मकता मन्त्रसय रूपमा यहाँ पनि साथै भनिएअनुसार एक नै छ । यति कुरा वंणव संप्रदायबारे गरेर म अब महायान परम्परामा आएर बौद्धहरूले कसरी तन्त्र संप्रदाय आत्मसात् गरे त्यसबारे केही लेख्छु ।

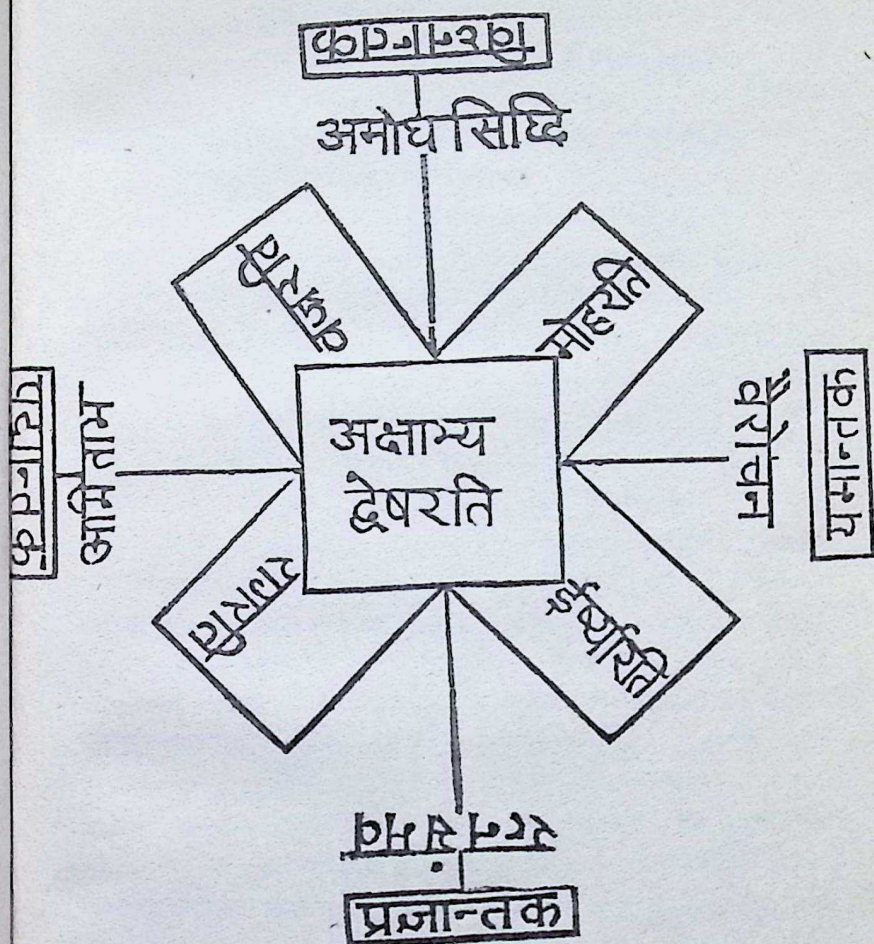
स्वविरवादको केवल ध्यानपरक विचारमा समाजको धारणात्मक शक्ति रहेन र महायानले शून्य र विज्ञानवाद जस्ता क्रान्तिकारी सिद्धान्त प्रतीत्य समुत्पादमा प्रतिपादित गरेपछि वज्रयानमा आएर प्रज्ञा पारमिताको पद्धतिले प्रश्रय पाएको छ । यो मैले सूत्ररूपमा यहाँ यति भनेर परापूर्वको प्रक्रियाको विकासक्रमसम्म उल्लेख गरेको हुँ । यही बारेमा पनि धेरै ठेली पुस्तक बन्न सक्तछन् । हामी श्री गुरु समाज तन्त्रको प्रारम्भमा यस्तो वाक्य पाउँछौं—

एवं मयाश्रुतम् । एकस्मिन् समये भगवान् सर्वं तथागतकायवाक् चित्तहृदय वज्रयोषिद् भगेषु विजहार । यसको टिप्पणीमा हृदयवज्र-योषिद्को अर्थ गर्वा हृदयं ज्ञानं वज्रयोषिद् अभेद्यप्रज्ञा स्वभावत्वात् तदेव भगं

सर्वकलेशभञ्जनात् भनेको पाइन्छ । यसको मतलब के हो भने भगवान् बुद्ध कायवाक्चित्तको ज्ञानरूपी अभेद्य प्रज्ञा स्वभावको सबै कलेश भञ्जन गर्ने विषयमा विहार गरे । यहाँ भगको अर्थ योनि नभई सर्वकलेशभञ्जन गर्ने कुरो भएको छ । बोधिसत्त्वको परिकल्पना गर्नले नै बुद्धमा ईश्वरत्व स्थापित हुन्छ र अनि अर्चनाको प्रक्रिया प्रारम्भ हुन्छ । समयवज्र, कायवज्र, वाग्वज्र, चित्तवज्र, समाधिवज्र, जपवज्र आदिको परिकल्पना गरिएको छ । पञ्चबुद्धको रूपमा अक्षोभ्य, वैरोचन, रक्तसंभव, अमिताभ र अमोघसिद्धि खडा गरिए । यिनको वर्णशक्ति आदि पनि व्यवस्थित पारिए । यसरी यहाँ राज्ञरी अध्ययन गर्दा हामी काय वाक् र चित्तलाई वशीभूत पारी समाधिस्थित गर्न जपादिकै आवश्यकता अनुभूत गरियो । चित्रका शक्तिकै रूपमा रागरति, मोहरति ईर्ष्या-रति वज्ररतिहरूको स्वरूपलाई स्पष्ट पारियो । तनमन वचनलाई वशीभूत गरी समाधिस्य हुन प्राय वित्तमा प्रज्ञाकै उदय भएर एकाकार वृत्ति हुनुपर्छ त्यो गर्न यथामित ध्यानधारणा समाधि नभई हुँदैन त्यसको पहिलो भूमिका जय हो । जय गर्न मन्त्रको आवश्यकता पर्छ मन्त्र दीक्षा गरी प्राप्त गर्नुपर्छ आचार्य नभई त्यो प्राप्त हुन्न । यति कार्यकारण पहिल्याएपछि उपनिषद्ले आचार्यवान् पुरुषो वेद भनेको कुरा यहाँसम्म आएको स्पष्ट हुन्छ ।

यसो भएपछि अनि बुद्ध धर्मले तन्त्रको आवश्यकता अनुभूत नगरी भएन र शून्य तत्त्वलाई रगाउनु पन्थो रूपविज्ञान वेदना संज्ञा संस्कारद्वारा । अनि पञ्चमहाभूतलाई वज्रत्व प्रदान गरियो र तिनका गुणलाई पनि वज्रत्व प्रदान गरी पृथ्वी वज्र, अन्वज्र, तेजोवज्र, वायुवज्र, आकाशवज्र आदि परिभाषा दिइयो । यो वज्र इन्द्रको हातको आयुध वज्र होइन यो त शून्यको पर्यायवाची वज्रशब्द हो ।

समाधि सम्पादन गरेपछि आफूलाई अक्षोभ्य वज्रादिले यसरी मन्त्र उच्चारण गरेको मनी गुह्य समाजतन्त्रले देखाएको छ ।—
 अक्षोभ्य वज्र— ओं सर्वतथागत चित्तवज्र स्वभावात्मकोऽहम् ।
 वैरोचनवज्र— ओं सर्वतथागत कायवज्र स्वभावात्मकोऽहम् ।
 अमितायुवज्र ओं सर्वतथागत वाग्वज्र स्वभावात्मकोऽहम् ।
 रत्नकेतु वज्र— ओं सर्वतथागतानुरागण वज्रस्वभावात्मकोऽहम् ।
 अमोघसिद्धि ओं सर्वतथागत पूजावज्र स्वभावात्मकोऽहम् ।
 चित्तस्वभावात्मकताबाट पूजा स्वभावात्मकतासम्म आउनुपर्ने गुह्य-

साढी केजको विग्र

तत्त्व, समाजले आफू अहंताको निम्ति बुझिदिनुपर्छ ।

वास्तवमा बौद्धहरूको त्रिवज्र हुन् कायवाक् र चित्त । यो कुरालाई हामी यस कारिकाबाट प्रष्ट पाउछौं ।

त्रिवज्रं तथागतं श्रुद्धं पदं पदविभाषणम् ।

निष्पादयेद्देहिः प्रवरैः मन्त्रलक्षणं लक्षितम् ॥ गुह्यसमाजवृत्तः
पटलः ।

कायवाक् चित्तवारेका मन्त्र यसमाथि उल्लेख गरिए । जीवनका गुह्यतत्त्व नै कायवाक् र चित्त हुन् यसवारेमा वचन पनि छ—

त्रिविधं कायवाक् चित्तं गुह्यमित्यभिधीयते ।

यी तीन तत्त्वको संशोधन गर्न भगवान् पतञ्जलिले औषधि विज्ञानद्वारा शरीरको व्याकरण रची वचनको र योगशास्त्रद्वारा चित्तको मलक्षेपण गरे । गुरु गोरखनाथले पनि हठयोगद्वारा चित्तलाई वश पार्न ठूलो परम्पराको सिर्जना गरे भने रसादि औषधिको अनुसन्धान गरी रसेश्वर दर्शनको पृष्ठभूमि तयार पारे । तर आज गुरुकुल र गुरुपरम्परा नष्ट भएकाले यता योगप्रकृत्या नष्ट-प्रायः छ भने उता वैद्य विद्यापनि नष्टप्रायः भएको छ । हामी वास्तविक कुरालाई अनुसन्धान गर्दा के पाउँछौं भने हाम्रा हजारौं वर्ष तपस्या गरेर उपलब्ध गरिएका ज्ञान विज्ञान परम्पराको सानो सामयिक विच्छेदले गर्दा नष्ट भए । योगको वास्तविक मर्मज्ञ गुरु पाउनु सकिन्न त्यसो भएपछि प्राण-वायुको आरोहावरोहको क्रम विच्छेद भई प्राणायाम पद्धति समाप्तप्रायः भएको छ । प्राणसंग मनको घनिष्ठ संबन्ध हुने हुँदा विषयान्तरबाट मनलाई हटाएर जपपूजातर्फ मोड्न सर्वप्रथम प्राणायाम गर्ने विधि शास्त्रले विहित गरेको हो । रसलाई साथ लिई धातुहरूमा गरिने औषधोपचार धूलिसात् भएको छ । मैले पारदमाथि सफल प्रयोक्ता र रसादिका ज्ञाता तथा निर्माताका रूपमा वाराणसीमा एक मात्र सिद्ध साधक कविराज वीरेन्द्रमोहन राय देखें । अब उनको शेष-पछि त्यस्ता बुभुक्षित पारद सिद्ध गर्ने दोस्रो व्यक्ति होलान् भन्न सकिने । ज्ञान-विज्ञान कसैको पेवा होइनन् । पौरस्थ्य र पाश्चात्य भन्ने कुरा पनि हैन । ज्ञानमग्ना पवित्र केही तर एकाङ्गी भएर आफ्नो परम्परागत ज्ञान विज्ञानलाई उपेक्षा ज्यादै गर्न खोज्दा पर्ने विपत्ति असह्य हुन्छ समाजमा ।

हाम्रो यही दीक्षाक्रम पनि अब प्रतिदिन ह्यासोन्मुख भएर बिलीन हुन खोजेको छ । तन्त्रमा गोपनीयताको व्यवस्था छ । गुरुले गोप्य कुरा त्यसै

योग्य शिष्य नभई विद्यार्थी गर्नु उपयुक्त हुन्छ भन्ने सिद्धान्तसँग जसहमत हुन सकिन्छ । बौद्धहरूको तान्त्रिक मन्त्रमा रहेका भैरवादि शब्द देखाउने उनीहरूका शाक्त शैव तन्त्रको प्रभाव परेको छैन भन्नु आफ्नो अल्पज्ञता बुझाउनु मात्र हुन जान्छ । यसमा एउटा मन्त्र उद्धरण गर्दछु गुह्यसमाजतन्त्रबाट, जो मन्त्राकर्षण विजृम्भित राजनाम चतुर्दश समाधिपटलमा उल्लिखित छ ।—

“नमो वज्रक्रोधाय महाद्रष्टोत्कर भैरवाय असिमुसलपरशुपाश गृहीत हस्ताय ओं अमृत कुण्डलिं ख ख खाहिं खाहिं तिष्ठ तिष्ठ बन्ध बन्ध हन हन वह वह गर्ज गर्ज विस्फोटय विस्फोटय सर्वविघ्न विनायकान् महागणपति जीवितान्तकराय स्वाहा ।”

यहाँ भैरवको ध्यान मन्त्रमा नै छ र यसले गर्ने कुरा पनि त्यही छ यो रहस्यलाई यतिमै सीमित राख्नु उपयुक्त ठान्छु । ह्रीं फट् स्वाहा इत्यादि मन्त्रबीजहरू वज्रयानी परम्परामा प्रशस्त पाइन्छन् । मन्त्रबारे यसअघिको प्रकरणमा निबद्ध गरिसकेकोले यहाँ पुनरुक्ति गर्दिनौं ।

तान्त्रिक दीक्षावारेमा गुरुशिष्यको छनोटले मुख्य भूमिका लिन्छ शूद्रले पनि दीक्षित हुने अधिकार पाएको छ यो वैदिकहरूले निषादस्थपतिलाई यज्ञमा यसअघि नै प्रवेश गराइसकेका थिए । वैष्णव र बौद्धहरूले पनि अर्चनाको क्रममा सर्वप्रथम जपलाई लिनु पर्दा मन्त्र ग्रहण गर्ने दीक्षा लिने पर्ने स्थिति पर्छ र गुरु-शिष्यको त्यहाँ पनि योग्यायोग्यत्वको विवेक रहनु पर्ने देखिन आउँछ । यसरी तान्त्रिक दीक्षाको परम्परा ठुटो धेरै कुरा नष्ट भएर भएको अनुभव हुन्छ ।

(चतुर्थ पटल)

तान्त्रिक, एउटा मन्त्रबीजको गम्भीर- विवेचना

आफ्नो स्वरूप ज्ञान गर्ने दुई प्रज्ञा-नेत्र हुन् हात्रा निगम र आगम ।
वेद हिन्दूको ज्ञानसर्वस्व हो । त्यसलाई तीन काण्डमा विभक्त गरेको पाइन्छ
जस्तै-कर्मकाण्ड, उपासना काण्ड र ज्ञान काण्ड । त्यसको मीमांसा गरिए क्रमशः
महर्षि जैमिनि, देवर्षि नारद र भगवान् वादरायणद्वारा । पूर्व मीमांसा र उत्तर
मीमांसा भनी वेदका कर्म र ज्ञानपरक मन्त्रको विचार विमर्श गर्ने सूत्र लेखी
अधिकरण तयार पारिए । उपासना काण्डको आधारमा आगम शास्त्रले अलग
प्रस्थान खडा गरेको छ । वास्तवमा कर्म र ज्ञानको सेतु भएर उपासनाले हिन्दू
धर्म र संस्कृतिलाई जीवन्त पारेको झैं लाग्छ । काल-प्रवाहमा आफ्नो मौलिक
धारावाहिकता कायम गर्न सकेर नै अक्षुण्ण रूपमा हिन्दूत्व जोगिएको हुन सक्छ

हात्रो परम्परामा कुनै विषयमा तात्पर्य निर्णय गर्दा, उपक्रम,
उपसंहार, अभ्यास, अपूर्वता फल, अर्थवाद र उपपत्तिलाई हेतु मान्नुपर्छ ।
हामीहरूले आजकल यसो गर्ने छाडेका छौं । अर्थवाद वाक्यलाई केलाएर यसको
तात्पर्य क्या हो भन्ने नदुशी त्यसमा वितण्डा गर्न थाल्छौं । यस्तो कुचोछले शास्त्र-
सिद्धान्तको प्रहार हुन्छ । अल्पज्ञबाट वेद उराउँछ, यसले भलाई प्रहार गर्छ
भनेर भन्ने पनि बचन पाइन्छ । तात्पर्य निर्णय गर्दा उपक्रमहक लिनु भन्ने

बचन पनि छ । ती दुवै कुराको बचन यहाँ प्रयाजका लागि उद्युक्त बन्नु अप्रासङ्गिक नहोला ।— जस्तैः—

“उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् ।

अबंवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥”

“विभेद्यत्पशुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति ॥”

वास्तवमा बीचको टप्पू मारेर वास्तविक ज्ञान पाइने, समग्र विषयको उपक्रम र उपसंहार हेर्नुपर्छ, अभ्यास र अपूर्वताफल बुझ्नुपर्छ अर्थात् र उपपत्ति जान्नुपर्छ । त्यति नभई तात्पर्य-निर्णय गर्न सकिने । अन्तर्ज्ञलाई यसो गर्ने शक्ति हुन्छ । अनि उसको अन्तर्विद्या शास्त्रको लागि भयङ्कर प्रहार गर्ने साधन हुन्छ । यस परिप्रेक्ष्यमा हामी आगमलाई पनि वेदमूलक मान्न सक्तछौं । इक्षिण मार्ग चाहिँ तन्त्रको वेदमूलक भनिन्छ । वाममार्ग भने यसको आफ्नै अनुरूप छडा भएको छ ।

मनुष्य-समाज बुद्धिजीवी भएकोले उसका भावना भयमूलक पनि हुन्छन् प्रेमपरक पनि रहन्छन् । प्रेमपरक हुँदा उसका इष्ट सौम्यात् सौम्यतर हुन्छन् भने भयमूलक हुँदा उसका देवता अत्यन्त घोर रूपका बन्दछन् । त्यस्तै उपासनाका विधिमा भिन्नता भएर इसशान साधनस्थल बन्न जान्छ । यी भए-पछि व्याख्यामा आउने कुरा । यस उपासना-विधि पनि दर्शनमूलक तयार पारिएको छ । अब हामीले यस दर्शनको तात्पर्य-निर्णयतर्फ लाग्दा मुख्य कुरापट्टि विचार पुर्‍याउनुपर्छ । आगम शास्त्रको यत्रो सन्धिर विनादर्शनको आधारशिला नभई छडा गरिएको भए यो धेरै अधि घराशायी हुन्थ्यो । यसको सहत्त्व यति महान् छ जसलाई निरीश्वरवादीहरूले पछि सांस्कृतिक केन्द्र बनाएर आफू अडे ।

देवताको रूपलाई “मन्त्रमर्थो देवताः” भनी कर्मकाण्डले मन्त्रलाई देवताको रूप दिएको छ । ज्ञानकाण्डको विवेक गर्दा माण्डूक्यले उपक्रममा ‘ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपन्याख्यानं भूतं भवद् भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव’ भन्छ । यसबाट ॐ यही ब्रह्म स्थानीय हुन्छ मात्रारहित तुरीय स्थानमा हुँदा यसबारेमा उपसंहार गरेर भनेको छ- अमात्रश्चतुर्योऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत एवमोङ्कार आत्मैव संविशत्यात्मनात्मानं य एवं वेद य एवं वेद । कर्मकाण्डमा देवता मन्त्ररूप भए भने ज्ञानकाण्डमा ओङ्कार शिव । अद्वैत, आत्म-स्वरूप हुन जानिभयो । यसबाट के तात्पर्यमा हामी पुग्छौं भने मन्त्र पनि शब्द समुदाय र ॐ पनि जगदमय भएकोले जगत् ब्रह्म विद्यामन्त्रे यही वास्तविक

भूमिका छडा गरेको रहेछ भन्ने । योतलाई उपासनावरक मान्दा उसले ईश्वरको वाचक प्रणवलाई मानेर "तस्य वाचकः प्रणवः" भन्ने सूत्र प्रस्तुत गरेको छ ।

शब्द ब्रह्मलाई प्रतिपादित गर्ने व्याकरण शास्त्रले यसबारे स्फोटवाद स्थापित गरेर यसमा धेरै नै आफ्नो मौलिक प्रतिभाको परिचय दिएको पाइन्छ । त्यस विषयमा पछि व्याख्या गर्नुपर्नेछ । अहिले हामीले तन्त्रशास्त्रको आधार-विन्दु फेला पार्न दार्शनिक प्रक्रिया देखाउनुपरेको छ । तात्पर्य-निर्णय गर्न छोप्ने कतिले मन्त्र बीजलाई समग्र ग्रन्थको आद्यन्त अक्षरको संयोग मात्र हो भन्ने कुरा गरेर वास्तविक दार्शनिक तत्त्वको उपेक्षा गरेको भान हुन्छ । पञ्चाशत् वर्ण नादकालाई आकृता संज्ञित गरी आकृता देवत्व कायम गरेर उपासना गर्ने यत्न परिपाटीमा ऐं ह्रीं क्लीं आदि मन्त्रबीज तत्तत् देवता-परक भएकामा तन्त्रशास्त्र आफ्नो साधिकारता कायम गर्न सक्षम र सशक्त छ । त्यही मन्त्रद्वारा देवताको उपासना गर्न छोप्दा उसले आफ्नो मौलिक धारालाई चुक्न दिएन भन्नुपर्छ । जो कर्मकाण्ड र ज्ञानकाण्डले कायम गरिएका छन् ।

शिवको तन्त्रमा दुई रूप छ निर्गुण र सगुण । निर्गुण शिवको स्वरूप प्रयोग सारमा यस्तरी लक्षित गरेको पाइन्छ—

नित्यः सर्वगतः सूक्ष्मः लज्जान्वो निरामयः ।

विकार-रहितः साक्षी शिवो ज्ञेयः सनातनः ॥

यस्ता शिव निष्कल कहिन्छन् । सगुण शिव सकल हुन्छन् । उनै सकल शिवबाट शक्तिको प्रादुर्भाव हुन्छ । शक्तिबाट नाद र नादबाट विन्दुको उद्भव हुन्छ । यो एक पक्ष छ भने अर्को पक्ष छ शिवशक्तिमय भएको र उनबाट विन्दु, नाद र बीजको भेद कायम भएको जो कुरा लक्ष्मण देशिकेन्द्रले यसरी लेखे—

सच्चिदानविमवात् सकलात्परमेश्वरात् ।

आसीच्छक्तिस्ततो नाद नादाद्विन्दुसमुद्भवः ॥ ७

परशक्तिमयः साक्षात् त्रिधासौ भिद्यते पुनः ।

विन्दुनादबीजमिति तस्य भेदा समीरिताः ॥ ८

शिवशक्तिको भेदमा तीन तत्त्व भए विन्दु, नाद र बीज । यसमा विन्दु शिव हुन्, बीजशक्ति र नाद भन्ने ती दुईको समवाय भनी मानिएको छ । जस्तै—

विन्दुः शिवात्मको बीजं शक्तिर्नाद स्तयोर्मियः

समवायः समाख्यातः सर्वात्मविशारदः ॥

यो मायिका संक्षिप्त कुराजे शक्तिको वास्तविक स्वरूपपरिचय साधारण जनता गर्न सक्ने भन्ने लागेर यसमा केही प्रकाश छुनै चेष्टा गर्छु । वेदान्तले माया तत्त्व मानेको अविद्या द्वारा प्रपञ्चको भान भएसरह नै स्वीकारे पनि भने हुँदैन । तर शक्ति सबलित शिवलाई सकल मानेपछि सकल शिवबाट शक्तिको उत्पत्ति भन्दा खेर यहाँ कुरा दोढ्याड खाए झैं हुन जान्छ । शक्तिसहित-बाट फेरि कसरी शक्ति भयो भन्ने । कुरा ठीकै हो यसमा । शक्ति यो अनादिरूप छ चैतन्यको अध्यासले महाप्रलयमा सूक्ष्मरूपले रहिरहेकै छ । शक्तिको गुणवैशम्प्रे अणुगणित भई सात्त्विक, राजस र तामस हुँदा त्यो सृष्टिव्य प्रपञ्चकार्य साधन गर्न हुने उसको उच्चनावस्था नै उच्चारबाट शक्तिको उत्पत्ति भनिएको हो । यसबाट सांख्यको सत्कार्यवादको प्रक्रिया स्वीकारेको मान्नुपर्छ । सांख्यले कार्यलाई कारणावस्थाभै पनि रहेको मान्छ । अर्थात् तिल-भिन्न तेल पहिलेदेखि छ, पेलैपछि त्यो बाहिर निस्कन्छ त्यहाँ नयाँ प्रादुर्भाव भएको भन्न हुन्न । दूधबाट दही र बही मथेर निस्कने नौनी दूधभिन्न अव्यक्त भएर रहेको छ भनी मान्नुपर्छ । यस कुरालाई वायवीय संहिताले यसरी स्पष्ट पारेकोछ—

शिवेच्छया पराशक्तिः शिवतत्त्वैकतां गता ।

ततः परिस्फुरत्यादौ सर्गे तैलं तिलादिव ॥

शिवतत्त्वैकतां गताः— शिवतत्त्वसंग ऐक्य हुन गएको, पराशक्ति शिवेच्छयाः— शिवको इच्छाले, आदौ सर्गेः— सृष्टिअघि, ततः— त्यहीँबाट, परिस्फुरतिः— फुर्दछ, तिलात्— तिलबाट, तैलमिव— तेल झैं । यहाँनिर हामी सांख्यको सत्कार्यवादलाई यति राम्ररी शक्तितन्त्रले स्वीकारेको पाउँछौं ।

वैष्णवहरूको प्रामाणिक शास्त्र पाञ्चरात्रले मानेको प्रकृति पनि यही पाराको छ, जो पुरुषबाट व्यक्त हुन्छ । सांख्यको प्रकृति जड छ भने यहाँकी प्रकृति सच्चिदानन्दरूपिणी छ र समस्त तत्त्व संघको स्फुरणको अधिष्ठात्री पनि छ जो हाम्रो तन्त्रको शक्तिको समानरूपकी प्रकृतिको त्यहाँ वर्णन गरिएको पाइन्छ । जस्तै—

एवमालोक्य सर्गादौ सच्चिदानन्दरूपिणीम् ।

समस्ततत्त्वसंघातमस्फूर्त्यधिष्ठानरूपिणीम् ॥

व्यक्तां करोति नित्यां तां प्रकृतिं परमाप्नुमान् । पाञ्चरात्र ।

मायिका कुराबाट हामी कुन निर्णयमा पुग्यौं भने शक्ति तत्त्वको

नया उत्पत्ति हुने होइन । त्यो शिवतत्त्वसँगै संबन्धित छ । सृष्टि हुँदा त्यसको शिवेश्वरले परिस्फुरण मात्र हुने हो । यही शक्ति नाद र बिन्दु बनी सृष्टिको उपयोगवस्थामा रहेका हुन् । नाद, स्वरूपले प्रबृद्ध शक्ति जब निरामयपदमा उन्मुख हुन्छ र त्यो शक्ति शिवोन्मुखी बन्छ त्यही नै पुंरुपमा प्रकट भएको भनी मानिन्छ । यो कुरा प्रयोगसत्तारमा यसरी स्पष्ट पारिएको छ—

नादात्मना प्रबृद्धा सा निरामयपदोन्मुखी ।

शिवोन्मुखी यदा शक्तिः पुंरूपा सा तदास्मृता ॥

सैव सर्गक्षमा तेन

इत्यादि ।

हाम्रो लौकिक व्याख्यामा बिन्दुको अर्थ थोप्लो हुन्छ, यो पनि निराधार कुरो भनेर मान्न सकिन्न । यन्त्रप्रक्रियामा त्रिकोण र बिन्दुको रेखाङ्कन गर्दा यस्तो रूप नै बनाउनुपर्छ र यसको प्रतीक हुन्छ, शिवशक्तिको

अविनाभाव संबन्ध । यसकारेमा वचन पनि पाइन्छ—

त्रिकोणरूपिणी शक्ति बीजरूपः शिवः स्मृतः ।

अविनाभावसंबन्ध यो जानाति स चक्रवित् ॥

यो वाचाचारमा भगलिङ्गको संभोगस्वरूपको प्रतीक बनाएको रतिरसमहानन्द-निरत अवस्थाको छोटक पनि हुन सक्तछ । चक्रनिर्माणात्मक यान्त्रिक पद्धतिमा यसको यस्तो अर्थ भए पनि दार्शनिक सिद्धान्तमा बिन्दुको व्याख्या आचार्यहरूबाट यसरी गरिएको पाइन्छ—

सातत्त्व-संज्ञा चिन्मात्रज्योतिषः संनिधेस्तदा ।

विचिकीर्षुर्धनीभूता क्वचिदभ्येति बिन्दुताम् ॥

चैतन्यरूपी प्रकाशको सान्निध्यले शक्तिरत्न क्रिया प्रधान हुँदा घनी भूत भएर बिन्दुत्वमा प्राप्त हुन्छ । यसै कुरालाई अन्न तलका कारिकहरूले सुप्रष्ट पार्दछन् ।

अभिव्यक्ता पराशक्ति अविनाभावलक्षणा ।

अखण्डपरचिच्छक्तिर्व्याप्ता चिद्रूपिणी विभुः ॥

समस्ततत्त्वभावेन विवर्तेच्छासमन्विता ।

प्रयाति बिन्दुभावं च क्रियाप्राधान्यलक्षणम् ॥

अर्थात् अविनाभावसम्बन्धले याने व्याप्तिगत रूपले पराशक्ति अभिव्यक्त भएर अखण्ड पराशक्ति शक्तिले व्याप्त रही व्यापक भएको चिद्रूपिणी त्यो पराशक्ति

‘एकोऽहंबहुस्याम्’ भन्ने ईश्वरीय श्रुतिप्रतिपादित इच्छानुरूप समस्ततत्त्वभावले क्रियाप्राधान्यलक्षण बिन्दुत्वमा प्राप्त हुन्छ ।

यो मायिका उद्धरणद्वारा बिन्दुको व्याख्या पर्याप्त मात्रामा भएको छैन लाग्छ । अब यो बिन्दुलाई तीन रूपमा विभक्त गरेर भनेको छ— “स बिन्दुर्भवति त्रिधा ।” भनेर । परशक्तिमय भएको अर्थात् शिवशक्ति स्वरूपको त्यसको भेद अधिवाट ‘बिन्दुर्नादोबीजमिति’ भनी भनिसकिएको छ ।

अब बिन्दुवाट रौद्री शक्ति, नादवाट ज्येष्ठाशक्ति र बीजवाट वाक्मा शक्तिको सिर्जना हुन्छ । यस प्रसंगमा तलका कारिका प्रमाणीभूत भएका छन्—
जुन प्रयोगसारमा उल्लिखित छन् ।

बिन्दुः शिवात्मकस्तत्र बीजं शक्त्यात्मकं स्मृतम् ।

तयोर्योगे भवेन्नादस्तेभ्यो जातास्त्रिशक्तयः ॥

रौद्री बिन्दोः समुद्भूता ज्येष्ठानादादजायत ।

वाक्मा बीजादभूच्छक्तिस्ताभ्यो देवा स्त्रयोऽभवन् ॥

बिन्दु र बीजको योगले या सञ्वायले नादको प्रादुर्भाव मानेर सन्त्रयमयी शक्तिको दार्शनिक पुण्ड्रभूमिमा तयार पारिदिन्छ शब्दब्रह्मको विवर्तन यो विश्व हो भन्ने कुरालाई ।

इच्छाशक्ति, क्रियाशक्ति र ज्ञानशक्तिका अधिष्ठात्री देवताका रूपमा रुद्र, ब्रह्मा र विष्णुलाई प्रादुर्भूत भएको मानिन्छ । रुद्रलाई शैवागममा प्राधान्य दिएर जुन प्रलयपछि हुने सृष्टिमा मुख्य त लयावरया नै मानेको छ त्यो कुरा मैले यसअघि दिएको लेखमा परिसकेको छ र ‘त्यो पशुपति-प्रत्यभिज्ञा’ नामको पुस्तिकामा मुद्रित पनि भएको छ । पशुपतिको वैदिक रूप अग्नि भनेर त्यहाँ मैले प्रतिपादन गरेको छु । ‘शक्ति-तन्त्रमा पनि वह्नि, सोम र सूर्यरूपमा रुद्र ब्रह्मा र विष्णुलाई मानेको पाइन्छ । ‘बह्नीन्द्रकंस्वरूपिणः’ भनेर यिनमा इच्छा क्रिया र ज्ञानात्मकत्व जुन भनियो त्यो शक्तिवाट उत्पन्न भएर नै भनिएको हो । किन भने “इच्छाज्ञानक्रियात्माऽसौ” भनी यही संदर्भमा शास्त्रले पछ्याडि मानेको छ ।

ईश्वर-प्रत्यभिज्ञा दर्शनको पनि यही मूल आधार यस प्रकारकै पाइन्छ । हात्ता दार्शनिकलाई यो जगत्को बाह्य स्वरूप ज्ञान गरी भौतिकी व्याख्या गर्ने मात्र प्रवृत्ति रहेन । उनीहरूले सार्वजनिक प्रवृत्तिलाई दार्शनिक प्रक्रियाको सूत्र बनाएर त्यही सूत्रमा तर्कलाई भनेर वास्तवमा प्रत्यभिज्ञाले

मनेको यो कुरालाई हामीले एक गटक सम्झीरतापूर्वक विचार गर्नुपर्छ । उसको भनाइ छ ।—

यस इच्छन्ति तत्प्राप्तुं कर्तुं वा त्वेच्छया क्रियाः ।

अनन्तरं हि तत् कार्यज्ञानदर्शनशक्तिता ॥

ज्ञानशक्तिस्तदर्थं हि योऽसौ स्थूलसमुद्यमः ।

सा क्रियाशक्तिरुचिता ततः सर्वं जगत् परम् ॥

जताबाट त्यो जान्न चाहन्छन् वा त्वेच्छाले क्रिया गर्न छोड्छन् त्यसपछि नै कार्य ज्ञानरूपी दर्शनशक्तिता हुन्छ । त्यसको निम्ति हुने ज्ञानशक्ति, जो छ त्यो स्थूल समुद्यमलाई क्रियाशक्ति भनिन्छ र त्यसबाट सबै जगत् हुन्छ । यस भनाइको तात्पर्यमा जगत्को अस्तित्व क्रियाशक्तिपरक भनिन्छ । यसो नान्दा रुद्रपछि विष्णु र त्यसपछि ब्रह्माको उत्पत्ति-क्रम बाँधिन जान्छ । यस बखेडामा हामीलाई पर्नु छैन । हामी खालि खर यी त्रिवेधमा प्रमुख हुन् भन्ने कुरा यहाँ मानेर विषयान्तर जानुअघि यिनका शक्तिको रूपलाई गोरक्ष-संहिताले प्रतिपादित यी कुरा मानौं । जुन यस प्रकार छ—

इच्छा क्रिया तथा ज्ञानं भौरी ब्राह्मी तु वैष्णवी ।

विधा शक्तिः स्थिता यत्र तत्परं ज्योतिरोमिति ॥

इच्छाशक्तिको पुरुष रूप रद्र, नारी रूप भौरी, त्यसै ब्रह्मा र ब्राह्मी र विष्णु तथा वैष्णवी रूप हुन् । तर यी तीनौटै शक्ति जहाँ रहेको छ त्यो परम ज्योति ॐ हो भनी भनिएको छ । यसले भउम यी प्रणवका संशका अधिष्ठात्री देवता पनि ब्रह्म-विष्णुरुद्रात्मक छन् । यी 'सर्वभोक्तार एव' भन्ने श्रुतिले पनि शब्दब्रह्म मानेकोमा पछि यसरी आचार्यहरूले व्याख्या गर्दै आएको पाइन्छ, यही कुरालाई तन्त्रशास्त्रले यसरी भन्छ—

मित्रमानात् पराहिन्दोरव्यक्तात्मा रवोऽभवत् ।

शब्दब्रह्मेति तं प्राहुः सर्वानमविशारदाः ।

अर्थात् शक्तिको अवस्थारूप जुन प्रथम बिन्दु छ, त्यसबाट वर्णादिविशेषरहित अखण्ड नाद मात्र भएको आवाज उत्पन्न हुन्छ । त्यही नै शब्द ब्रह्म भन्ने सर्व आगमविद्हरूले । सृष्टिको उन्मुख परमशिवको प्रथम उल्लास मात्र अखण्ड अव्यक्त नादबिन्दुमय व्यापक ब्रह्मात्मक शब्दलाई शब्दब्रह्म मानेको तात्पर्य हो यही कुरालाई तलको कारिकाले प्रमाणित गर्छ—

क्रियाशक्तिः प्रधानायाः शब्दं शब्दार्थं कारणम् ।

प्रकृते विन्दुरूपिण्याः शब्दब्रह्मानवत् परम् ॥

हामीहरूले मानेको शब्दब्रह्म र स्फोटवादीले मानेको शब्द ब्रह्मलाई एकै सम्मान ॐलो भूल हुन जानेछ । किनभने कसैले शब्दार्थ अर्थात् आन्तर स्फोटलाई शब्दब्रह्म भने । उनीहरूकी तात्पर्य हो— निरंश अभिस नित्य बोधस्वभाव शब्दार्थमय आन्तरस्फोट नै शब्द ब्रह्म भन्ने । अर्का थरी वैयाकरणहरू— एक नै नित्य वाक्यद्वारा अभिव्यंग्य अखण्ड व्यक्तिस्फोट जो वहीरूपको छ त्यो शब्दब्रह्म हुन्छ भन्दछन् । यस मतमा-पूर्वपूर्व वर्णको उच्चारणबाट अभिव्यक्त तत् तत् पद संस्कार सहायबाट अन्तिम पदको ग्रहणद्वारा उद्बुद्ध वाक्यस्फोट लक्षण शब्द जो अखण्डकार्य-प्रकाशक छ । त्यही शब्दब्रह्म मानिएको हो ।

स्फोटवादलाई हामीले राम्ररी नबुझी त्यसलाई तन्त्रले गरेको छण्डन बुझ्न गाह्रो हुन्छ । स्फोटवादी हुन् वैयाकरणहरू । व्याकरणले शब्दब्रह्म प्रतिपादन गरेर दार्शनिक सिद्धान्तको आधारमा व्याकरणको प्रक्रियालाई सजबूत पारेको छ । यसका प्रमुख आचार्यमध्ये महावैयाकरण भर्तृहरिले वाक्यपदीयको ब्रह्मकाण्ड लेखेर शब्दमूलक विचारलाई गम्भीर रूपमा विमर्श गरेको पाइन्छ । अब यहाँ व्याकरणले प्रतिपादित दार्शनिक शब्दब्रह्मवादलाई प्रस्तुत गर्नु अप्रासङ्गिक होला भने जस्तो ठान्दिने । शब्द-ब्रह्मवादी भर्तृहरिले वाक्यपदीयको ब्रह्मकाण्डमा पहिलो कारिका यसरी लेखेका छन् ।—

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्द तत्त्वं यदक्षरम् ।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥

अर्थात् आदि र अन्त्य नभएको, त्यसै हुँदा नित्य, जुन अक्षर अर्थात् विभक्त फकार आदि वर्णरूप भएको । वैखरी वाकको निमित्त भएर अर्थभावले घटादिरूपले जो विवर्त हुन्छ अर्थात् भासमान हुन्छ । यस जगत्को प्रक्रिया प्रथम उत्पत्ति व्यवहार वा जसबाट भएको छ त्यो शब्द तत्त्व अर्थात् पश्यन्ती वाक् नै ब्रह्म हो ।

वेदमा हामी एक सन्त्र पाउँछौं जो यस प्रकार छ—

सत्त्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति सहो देवो मर्त्या आविवेश ॥

(स. ना. १० । १)

कसैले यस सन्त्रलाई अग्निपरक भनी व्याख्या गरे । तर यहाँ यस

मन्त्रलाई महाभाष्यकार भगवान् पतञ्जलिले शब्दपरक अर्थ गरी यसको मानै यसरी लगाएका छन् । अर्थात् चार शृङ्ग भनेको नाम, आख्यात, उपसर्ग र निपात यी चार पद हुन् । तीन पाद भनेको : भूत 'भविष्यत्' वर्तमान तीन काल हुन् । दुइटा शिर भनेको : नित्य र कार्यरूप दुई थरी शब्द हुन् जुन व्यङ्ग्य र व्यञ्जकका भेदले दुई मानिन्छन् । सप्त हस्त भनेका : सात विभक्ति हुन् । तीन स्थान अर्थात् उर, कण्ठ र मूर्धा यी तीन स्थानमा शब्द बढ्न भएर रहेकोले त्रिधा बढ्न भनिएको हो (वृषभ भनी) एक प्रतीक रूप दिएको हो, वर्णन गर्ने हुनाले वृषभले रेत वर्षाएर गाईलाई भगवती बनाए झैं शब्दद्वारा ज्ञानपूर्वक अनुष्ठान गर्दा फल प्रदान गर्ने साधर्म्य पाइएर वृषभ भनिएको हो । रोरवीति शब्द गच्छं यहाँको रव अर्थात् शब्दकर्म जो छ त्यसले पञ्चको विवक्षा गच्छं महोदेव अर्थात् महान् देव (शब्दः) मरण धर्म भएका मनुष्यमा आवेश गर्नु अर्थात् प्रवेश गर्नु । यसरी महाभाष्यको पृ. ३ पं. १७ मा यो अर्थ गरिएको पाइन्छ ।

भौतिक रूपमा अग्निलाई महान् देव मान्दा पनि हामीले रुद्रको प्रतीकात्मक रूप लिएका छौं । शब्दलाई महान् देवभन्दा पनि रजात्मक शिव नै हाम्रा महादेव हुन जान्छन् । यस मन्त्रको प्रतीकले प्रतिपाद्य महोदेव या महान् देव अर्थात् महादेव नै हुन गएको भन्ने भैरो निजी धारणा छ ।

हरिको शब्दब्रह्मरूपलाई श्रुतिसंमत गर्न यो मन्त्र अघि सारेर प्रकृत स्फोटोत्पत्ति नित्य शब्दबारे विशद व्याख्या गर्छु । "घटमानय" अर्थात् घट ल्याऊ इत्यादि वाक्यको उच्चारण गर्दा घकारादि वर्ण कण्ठादि स्थानमा वायु-संयोगले उत्पन्न हुन्छन् र जुन श्रवणेन्द्रिय-गोचर हुन्छन् ती तत्कालमै नाश हुन्छन्, तिने शब्द हुन् । तीदेखिन् अतिरिक्त शब्द भन्ने तत्त्व छैन । त्यसै शब्दले गायो आदि वस्तुलाई बुझाउँछ । यसउसले शब्द अनित्य छ भन्ने नैयायिकको भनाइ छ ।

ध्वनिकरणहरू नैयायिकले भनेका आवाजलाई शब्द-व्यञ्जक ध्वनि भन्छन् र त्यो शब्द होइन भन्छन् । त्यस ध्वनिबाट व्यङ्ग्य चाहिँ शब्द हो त्यही शब्द वस्तुको वाचक हुन्छ र नित्य छ । त्यो उत्पन्न-विनाशशील छैन । यही नै स्फोट हो । घटमानय इत्यादि उच्चारित ध्वनिले वाचक नित्य शब्द अभिव्यक्त भएर त्यसबाट अर्थबोध हुन्छ ।

"एकं पदम्" यस्तो एकत्वावगाहिनी सर्वजनप्रसिद्ध प्रतीतिमा

कसले पत्वार नगने कुरा हुँदैन । त्यहाँ रहने अर्थात् एकत्व वर्णनिष्ठ हुँदैन, धेरै वर्ण मिलेर एक पद बनेको धेरै पद मिलेर एक वाक्य बन्छ । एकाग्रयीभूत वर्ण तथा पदसमूहबाट व्यङ्ग्य अवश्य भएकै हुनै कुरा मान्नुपर्छ त्यसैको नाम हो स्फोट ।

वर्णबाट यो काम लिन सकिन्छ । समस्त वर्णले अर्थ बुझाउँछन् भनी भन्ने उच्चारित वर्ण क्षणिक छन् । तिनमा समूहता रहँदैन । किनभने घ भन्दा ट छैन र ट भन्दाछेरि घ नाश भइसकेको छ । व्यस्त घ र ट वर्णहरूबाट गान्धो भन्ने वस्तुको ज्ञान हुँदैन । यहाँ अर्थ प्रत्यय गराउने शब्दको व्यास र समास-भन्दा तेशो प्रकार छैन । वर्णको वस्तु-वाचकत्व उत्पत्तियुक्त नहुँदा जसबाट अर्थ प्रतीति हुन्छ त्यसलाई स्फोट भन्नुपर्छ । वर्णदेखिन् अतिरिक्त वर्णबाट अभिव्यङ्ग्य अर्थ प्रत्यायक नित्य शब्द स्फोट भन्ने वैयाकरणको तात्पर्य हो ।

‘स्फुटयते व्यज्यते वर्णैरिति स्फोटः’ यस निरुक्तिबाट स्फोटको अर्थ भयो वर्णाभिव्यङ्ग्यः । ‘स्फुटति स्फुटीभवति अस्मादर्थ इति स्फोटः’ यस निरुक्ति द्वारा यसको माने अर्थप्रत्यायक भन्ने हुने भयो ।

आचार्य कुमारिलले मोमांता श्लोकवार्तिकमा यस स्फोटवादलाई खण्डन गर्दै एक श्लोक प्रस्तुत गरे—

यस्यानवयवः स्फोटो व्यज्यते वर्णश्रुतिभिः ।

सोऽपि पर्यनयोगेन नैकेनापि विमुच्यते ॥

वर्णद्वारा स्फोट व्यङ्ग्य हुन्छ भनी वैयाकरणले भनेर वर्णशब्दवादीलाई प्रश्नप्राथि प्रश्न गरी जसरी हेराए गराए त्यही प्रश्नले यिनी पनि छुटकारा पाउँदैनन् । स्फोटवादीले प्रश्न गरेका थिए समस्त वर्णले कि व्यस्त वर्णले अर्थ बोध हुन्छ भनेर । वर्ण अनित्य छ त्यसले अभिव्यङ्ग्य वर्ण स्फोट नित्य छ ती वर्ण स्फोटको व्यस्त वा समस्त कुन रूपले अर्थप्रत्यय हुने नि । विस्फोट सावयव भएमा एक एक वर्णले अवयवको क्रमिक रूपबाट स्फोट अभिव्यङ्ग्य हुन्छ भन्न सकिँदो हो । तर, स्फोटवादी स्फोटलाई नित्य निरवयव मान्छन् । अब यस्तो भन्दा ‘घट’ यस पदमा ‘घ’ वर्णको स्फोट निरवयव र ‘ट’ को स्फोट निरवयव भएपछि बुझिँती घ र ट वर्णले कसरी अभिव्यङ्ग्य स्फोटले गान्धो भन्ने वस्तुलाई बुझाउँछ । त्यसै हुँदा तिमिले नैयायिकलाई उठाएको प्रश्नले तिमिलाई पनि त लखेदेको छ । यसमा हाज्रो एक न्याय यस्तो छ—

वाच्योभयोः सन्नो दोषः परिहारोऽपि वा सन्नः ।

नैक पर्यन्तुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे ॥

यस श्लोकको तात्पर्य के भने— दुवैको जुन दोष बराबरको छ त्यस दोषका निराकरण पनि उस्तै छ । यस स्थितिमा त्यस खालका अर्थको विचार गर्दा एकलाई अर्का थरीले बात लाउन हुँदैन । त्यस्तो हुँदा यी दुईको मध्यस्थता गरी विचार गर्दा दुवैको बराबरको दोष रहेकोले एकले अर्कालाई भन्नु उपयुक्त छैन ।

वर्ण मात्रले पद बुझाउने वा वर्ण-समूहले पद बुझाउने भन्दा वर्ण मात्रले भन्ने हो भने परस्पर विलक्षण वर्णभालाले पुष्पका समूहमा सूत्र नभई माला बनेर एकता कायम गर्न नसके झैं हुन्छ । दोस्रो समूहवादलाई लिने हो भने उच्चारित हुँदासाथ ध्वस्त हुने क्षणिक कालावस्थायी वर्णहरूको समूहभाव असंभव हुन्छ । हामी स्फोटवादीको कुरा तिस्रोहरूको भन्दा बेग्लै खालको छ । त्यो कसरी भनीला भने प्रथम ध्वनि अभिव्यञ्जक भएर स्फोटलाई अस्फुटरूपले अभिव्यक्त गर्छ । उत्तरोत्तर अभिव्यञ्जक क्रमले स्फुटतर तथा स्फुटतम हुन्छ । जस्तै स्वाध्याय एक पटक पढ्दा अवधारण हुँदैन, अभ्यासले स्पष्ट हुन्छ । पहिल झलक हेर्दा जवाहरीलाई रत्न-तत्त्वको मूल्याङ्कन गर्न गाह्रो हुन्छ । पछि राखरी दोहोर्न्याई तेहोर्न्याई गडेर हेर्दा चित्तमा यो यतिकै मोल पर्ने भन्ने ठग्याउँछ । यो हो स्फोटवादीले मानेको कुरो ।

यही कुरा वाक्यपदीयमा भर्तृहरिले भनेका छन्, यसरी—

नादैराहितबीजायामन्त्येन ध्वनिना सह ।

आवृत्ति परिपाकायां बुद्धौ शब्दोवधार्यते ॥

अर्थात्— अन्त्य ध्वनिसँग नाद उच्चारण गर्दा अगाडिका ध्वनिहरूले राखेको बीज याने संस्कार आवृत्तिले परिपाक भएको बुद्धिमा शब्द निश्चित हुन्छ । यस्तो निश्चित हुँदा शब्द- ब्रह्मवादी वैयाकरणहरू यसैबाट ब्रह्मप्राप्ति हुन्छ भन्छन्—

“शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति” ।

शब्दका बारेमा कसैले चायु नै शब्दत्वमा परिणत भएको मानेका छन् ।, कसैले परमाणुहरू सर्वशक्तिमय भएकाले भेदसंसर्ग वृत्तिले शब्द भावमा परिणाम हुन्छन् भन्छन् । अन्तरज्ञाता अर्थात् जीव सूक्ष्म बाग् स्वरूपले रहेको आफ्नो रूप व्यक्तघाउन शब्दत्वले विवर्त हुन्छ भन्ने कोही छन् । यी तीन पक्षलाई संकेत गरेर हरिले ब्रह्मकाण्डमा यसरी उल्लेख गरे—

वायोरेणूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते ।

कैश्चिद्दर्शनभेदोऽत्र प्रवादेष्जनवस्थितः ॥

यस्यारेमा विशद ज्ञानको अपेक्षा राखेले त्यहीँ आकर ग्रन्थ अध्ययन गर्ने अनुरोध गर्दै अब फेरि म आफ्नो प्रकृत कुरामा फर्कन्छु । यी दुई थरी शब्द र शब्दार्थका सिद्धिबाट शब्दब्रह्मत्व सिद्ध गर्न खोज्नेहरूको मतमा बुवै थरीको तत्त्व जड भएकोले त्यो स्वीकार्य छैन भनी तन्त्रले मान्छ । यही कुरा-लाई श्री लक्ष्मण देशिकेन्द्रले भने-

न हि तेषां तयोः सिद्धिर्जडत्वाद्भयोरपि ।

चैतन्य सर्वभूतानां शब्दब्रह्मेति मे मतिः ॥ शा. ति. १।१३

यदि शब्दार्थ वा शब्द शब्दब्रह्म भनेर भनिन्छ भने त्यसलाई ब्रह्मपदले वाच्य भनी भन्न मिल्दैन, ब्रह्म पदार्थ सच्चिदानन्द रूप हुन्छ । ती त जड छन् । त्यसैले तन्त्रमा सर्वप्राणीको चैतन्य नै शब्द ब्रह्म हो भन्ने आफ्नो मत प्रकट गरे । यही कुरा प्रयोगसारमा पनि पाउँछौं ।

सोऽन्तरात्मा तदा देवी नादात्मा नदते स्वयम् ।

यथा संस्थानभेदेन संभूयी वर्णतां गतः ॥

वायुना प्रेर्यमाणोऽसौ पिण्डाद् व्यक्तिं प्रयास्यति ॥

यहाँ बुझ्ने कुरा संक्षेपमा यो छ । वाक्तत्त्व परा, पश्यन्ती, मध्यमा र वैखरीका भेदले “वृत्तादि वाग्परिमिता” भनी भनिएको छ । त्यसमा परातत्त्वलाई कसैले परब्रह्मको रूपमा प्रस्तुत गरे भने कसैले वाग्को भेद तीन मानी पश्यन्ती नै परावाक् भनी-

“तदक्षरं शब्दरूपं सा पश्यन्ती परा हि वाक् ।” यस्तो सिद्धान्त बनाए ।

तीन किसिमको वाक्तत्त्व, स्थूल, सूक्ष्म र पराको भेदले नौ ओटा रूपमा विभक्त हुन्छन् ।

पश्यन्ती-

१. वर्णादिको प्रविभागरहित स्वरप्रधान सङ्गीतरूप वाक् स्थूला पश्यन्ती
२. जिज्ञासारूप त्यही सूक्ष्मा पश्यन्ती
३. जिज्ञासाहीन संविद् रूप परा पश्यन्ती
१. छाला मोरिएको मुदङ्गादिमा हातको हनाइबाट पैदा भएको ध्वनिरूप वाक् स्थूला मध्यमा
२. त्रिवादयिरूप त्यही सूक्ष्मा मध्यमा ।

३. त्यस्तो इच्छारहित निरुपाधिक त्यही परा मध्यमा ।

बैखरी-

१. परस्पर वेलक्षण्योपादक स्फुटीकृत वर्णरूप वाक् स्थूला बैखरी ।

२. विवक्षारूप त्यही सूक्ष्मा बैखरी ।

३. विवक्षारहित त्यही परा बैखरी ।

यसरी एक वाक्त्व तीन र अवस्थाभेदले नवरूपमा परिणत हुन्छन् । यो मत हो वैयाकरणहरूको । तन्त्र भने वाक्को धार भेद मान्छ र यिनको रहने स्थानको व्याख्या गर्दै शैव-सिद्धान्तानुसार यसो भन्छ-

परा वाङ्मूलचक्रस्था पश्यन्ती नाभिसंस्थिता ।

हृदिस्था मध्यमा ज्ञेया वैखरी कण्ठवेशगा ॥

मूलाधारमा रहेको वायु संस्कारीभूत मूलाधारमा रही शब्दब्रह्म-रूपले स्पन्दन-शून्य भई विन्दुरूपले रहेको परावाक् हुन्छ । नाभिपर्यन्त आउने त्यही वायुले अभिव्यक्त हुने मनोगोचर हुने वाक् पश्यन्ती भनिन्छ त्यसपछि हृदयपर्यन्त आउने त्यही वायुले अभिव्यक्त तत्त्वार्थवाचक शब्द स्फोटरूप श्रोत्रग्रहण योग्यत्वले सूक्ष्म जपादिमा बुद्धिनिर्ग्राह्य वाक् मध्यमा हुन्छ । त्यहाँपछि मुखसम्म आउने यस वायुले माथि उठेर मूर्धामा ठक्कर खाई फर्केर तत्त्व स्थानमा अभिव्यक्त हुने अर्काको कानले पनि सुन्न सकिने वाक् वैखरी भनी भनिन्छ ।

यो तान्त्रिक प्रक्रियामा गरिएको चार किसिमको भेदले वाक्त्वको क्रमिक विकासलाई स्पष्ट पार्छ । हाम्रो कुण्डलिनी मूलाधारमा रहने र कुण्डलिनीमा प्राप्त चैतन्य वर्णात्मना आबिर्भाव भई गद्य-पद्यरूपमा फैलिन्छ भनिएको कुराको रहस्य यति भनेपछि स्पष्ट हुन जाने सम्झौता छ ।

प्रमाणका रूपमा यो कारिका यहाँ उद्धृत गर्नु आवश्यक भएको छ-
यत्प्राप्य कुण्डली रूपं प्राणिनां देहमध्यगम् ।

वर्णात्मनाऽऽविर्भवति गद्यपद्यादिभेदतः । १।१४ शा. वि.

म यहाँ आफ्नो मौलिक विचारलाई मन्त्रमय देवताको रूपमा मान्यतामा स्वीकारेर देवी प्रणव ह्रीं किन हुन गयो ? यस परिप्रेक्ष्यमा मनमा लागेको तर्क प्रस्तुत गर्छु । त्यो विद्वान्हरूबाट गढेर विचार गरिदिनुपर्छ । परप्रत्ययनेय बुद्धि विद्वान्को हुँदैन यो मलाई थाहा छ ।

परा र पश्यन्ती अवस्थामा शब्दत्व व्यक्त भएको हुँदैन, हृदयमा

आइपुगेको जपादि बुद्धिग्राह्य मध्यमा वाक् हुन्छ । जुन कुरा भनिसकिएको छ । वेदले 'त्रिधावद्ध' भनेकोमा पतञ्जलिले त्रिषु स्थानेषु उरसि, कण्ठे, शिरसि च वद्धः भन्ने व्याख्या गरे । उरः (हृदय) मा उब्जने वर्णमध्ये हकारको प्रमुखता छ । र कण्ठस्थानीय वर्ण पनि हकार हुन्छ । पाणिनिले आफ्नो व्याकरणमा पाएका माहेश्वर सूत्रमा पनि व्यञ्जनको प्रारम्भ गर्दा 'हयवरट्' भनेका र अन्त्यो सूत्र पनि हल् भनी ह वाट प्रारम्भ गरी ह मा नै समाप्त गरेर व्यञ्जन जति हल् भन्ने परिभाषा व्याकरणभर गरेको पाइन्छ । हयवरल यी उरस्थानीय वर्ण हुन् भन्ने कुरा पाणिनि व्याकरणका विद्वान्लाई बोध भएकै छ । उरस्थानीय हकार कण्ठ स्थायीय अकारभन्दा जन्मस्थानवाट पहिलो मान्नमा केही बाधा देखिदैन । यो त भयो व्याकरणवाट हकारको प्राथम्य देखाएको कुरो ।

हठ योगमा हामी 'ह' लाई सूर्य, 'ठ' लाई चन्द्र मानेर इडा, पिङ्गला दुई नाडी सूर्यचन्द्रात्मक मान्छौं भन्ने कुरा पनि मैले अर्कैतिर लेखिसकेको छु । इडा वाम भागमा, पिङ्गला दक्षिण भागमा र त्यसको मध्य भागमा सुषुम्णा नाडी मानिएको छ, इडामा चन्द्र, पिङ्गलामा सूर्य र सुषुम्णा ती दुवैको संगम हुन्छ । यसैलाई यसरी भनिएको छ ।—

इडा वामे स्थिता नाडी पिङ्गला दक्षिणे मता ।

तयोर्मध्यगता नाडी सुषुम्णा वंशमाश्रिता ॥ १५। ३०

इडायां सञ्चरेच्चन्द्रः पिङ्गलायां दिवाकरः ।

ज्ञातौ योगनिदानज्ञः सुषुम्णायां तु तावुभौ ॥ १५। ३४

यही नाडी-ज्ञानद्वारा प्राणायामको प्रक्रियाले शक्तिरूपिणी कुण्डलिनीलाई उठाएर आधार चक्रवाट सहस्रारमा शिवसँग संगम गराउने क्रिया नै हठयोगको चरम प्रक्रिया हो । यही प्रसंगमा कुण्डलिनीको बारेमा उनको स्थान र स्वरूपबारे उल्लेख गरिन्छ । आधार चक्रको मध्यमा त्रिकोण छ, त्यो ज्योतिको घर भनेर आगमशास्त्रीहरू भन्दछन् । त्यहाँ विद्युत् लताको आकार भएकी सुप्त सर्पाकार (गुडुलेकी) को परदेवता कुण्डलिनी शक्ति परिस्फुरण हुन्छिन् । हंस अर्थात् जीवलाई आश्रय गरेर रहेकी हुन्छिन् । जीव प्राणको आश्रयी, छ प्राण नाडीमा समाश्रित रहन्छ । यस कुरालाई शास्त्रले यसरी देखाएको छ ।

आधारछन्दमध्यस्थं त्रिकोणमतिबुन्दरम् ।

ज्योतिषां निलयं दिव्यं प्राहुरागमवेदिनः ॥

तत्र विद्युल्लताकारा कुण्डली परदेवता ।

परिस्फुरति सर्वात्मा सुप्ताहिसद्भाकृतिः ॥

विभक्ति कुण्डली शक्तिरात्मानं हंसमाधिता ।

हंसः प्राणाश्रयो नित्यं प्राणो नाडी समाश्रयः ॥ १५।३७

हठ योगको सिद्धान्त हंस (जीवात्मा) सँग प्राणको अविनाभाव सम्बन्ध र प्राणको नाडीसँग आश्रयाश्रयीभाव सम्बन्ध रहेकोले नै त्यही मार्गलाई सिद्ध पारेर सिद्ध हुने साधनालाई जोड दिन्छ । आधारबाट उठेको वायु नाडी-द्वारा देहमा व्याप्य भएर १२ अंगुलसम्म बाहिर संचार गर्छ । भनेको पनि यही छ—

आधारादुत्थितो वायुर्यथायत्सर्वदेहिनाम् ।

देहं व्याप्य स्वनाडीभिः प्रयाणं कुरुते बहिः ॥

द्वादशाङ्गुलमानेन तस्मात्प्राण इतीरितः ।

प्राणको यो भिन्न-बाहिर गर्दा हुने अजपा मन्त्र हंसः को विलोम भई सोऽहम् बन्न पनि जान्छ । हं भनेको पुरुष र सः भनेको प्रकृति हो । सोऽहम्को अर्थ हो त्यो म हुँ । चार वेदले प्रतिपादित 'ब्रह्मानं ब्रह्म' 'अयमात्मा ब्रह्म' 'अहं ब्रह्मास्मि' र तत्त्वमसि यी चार महावाक्यको तत्त्वविन्दु हुन्छ । सोऽहम् यो अजपा मन्त्रले प्रतिपादित सत्य । यसरी निगमअनुरूप आगमले भिन्न प्रस्थान गरेर प्रतिपादित उपासना पनि अद्वैत ऐकात्म्यपरक नै हो । पुरुष र विसर्ग चाहिँ प्रकृति हो । हंमा विन्दु छ, सः मा विसर्ग छ, हं पुरुष हो । सः प्रकृति । यसमा प्रमाण चाहिए त्यो पनि प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । जस्तै—

पुंभ्रप्रकृत्यात्मको प्रोक्तो विन्दुसर्गो भनीषिभिः ।

ताभ्यां क्रमात्समुद्भूतौ विन्दुसर्गविसर्गौ ॥

हंसौ तौ पुंभ्रकृत्याख्यौ हं पुमान् प्रकृतिस्तु सः १५।५१

अजपा कथिता ताभ्यांजीवोऽयमुपतिष्ठति ।

यदातद्भावमानोति तदा सोऽहमयं भवेत् ।

वास्तवमा सूर्य, सोम, अग्नि यी त्रितत्त्वलाई आत्मरूपमा परिणत भएको भालेर एक ठाउँमा तन्त्रले भन्यो—

आत्मानं रवि बह्नि चन्द्र वपुषं तारात्मकं सन्ततम् ।

नित्यानन्द गुणालयं सुकृतिनः पश्यन्ति रुद्धेन्द्रियाः ॥

यस परिप्रेक्ष्यमा हामी आफ्नो देवी-प्रणव हुन गएको हौं बीजमा ह, र, ई आर्द्धचन्द्रविन्दुको समष्टि रूप पाउँछौं । यसमध्ये ह यो वर्ण कण्ठबाट

निस्कने स्वरसन्दा अक्ष तत्त्वो तह उरबाट निस्कने भएकोले यसको प्रादुर्भावको क्रम प्रथम छ । 'ह' लाई हठयोगीहरूको परिभाषाले सूर्यको प्रतीकात्मकत्व प्रदान गरेको छ र शैवहरूले लकुलीश अर्थात् शिवको संकेत रूपमा ह मानेको छ र हं लाई पुरुषको स्वरूपको पर्यायमा योगले व्याख्या गरेको हुंदा "ह" को यति ठूलो दार्शनिक पृष्ठभूमि रहेको देखियो । 'र' अग्नि तत्त्वको प्रतीक हुन्छ । पछाडि रहेको अर्द्धचन्द्र विन्दु र नादको ऐश्वर्य स्वरूप हुन्छ र ई चाहि ऋग्वेदले मानेको प्रणवाधार रूप र तन्त्रले मानेको वामलोचनको प्रतीक हुन्छ । यसरी सूर्य, सोम, बल्लिको ऐकात्म्य भएर विन्दुनाद रूप भएको ह्रीं अनि तन्त्र शास्त्रले देवी-प्रणव भनी महत्त्व कायम गरेकोमा यो कुराको गम्भीर विमर्श नगरी अर्काका लै लै मा लाग्नेले तन्त्रका बीजात्मक मन्त्रलाई ग्रन्थको आद्यन्ताक्षर बनाई समग्र शास्त्रको अध्ययन गर्न गाह्रो भएर यस्तो परम्परा बसालेको भन्ने पाश्चात्यहरूको अवैज्ञानिक कुरामा बहकिएको पनि पाइन्छ ।

यो कुरा मेरो मनकत्थी होइनन् । यसमा शब्दब्रह्मवादी सिद्धान्त छ । विन्दुनादबाट हुने सृष्टिक्रम समावेश छ । वर्णको उत्पत्तिको सुसंघटित प्रक्रिया छ । प्रतीकवादको व्यवस्था छ । तथा प्राण र जीवको ऐकात्म्य प्रतिपादन गर्ने योगको साधना पनि छ । यी कुरा प्रतिपादन गर्न यिनका विभिन्न पक्षलाई यहाँ देखाइयो । जो एक प्रकारले प्रासङ्गिक भएर नै प्रस्तुत गरिए झैं लाग्छ ।

शक्तिको ह्रीं बीजलाई उद्धृत गर्ने कारिकालाई यहाँ प्रस्तुत गर्नु र यसको जपबाट हुने साधकको सिद्धिको उल्लेख गर्नु पनि अब मेरो उद्देश्य हुन गएको छ । जो कारिकाले यहाँ यसरी प्रस्तुत गरेको पाइन्छ ।

लकुलीशोऽग्निमाखण्डो वामनेत्रार्द्धचन्द्रवान्

बीजं तस्याः समाख्यातं सेवितं सिद्धिकाङ्क्षिभिः ॥६१२

यसको टीका गर्दै राघव भट्टले लेखे— लकुलीशो हः । अग्नीरः वामनेत्रम् ई । अर्द्धचन्द्रो विन्दुः । एवं च मिलित्वा बीजमेकम् । सिद्धिकाङ्क्षिभिः सेवितमिति । अनेनास्य सकल पुरुषार्थसाधनता सूचिता । तथा च भुवनेश्वरी पारिजाते—

“मत्समः पुरुषो नास्ति त्वत्समा नास्ति चाङ्गना ।

मायाबीज समो मन्त्रो नभूतो नभविष्यति ॥

मन्त्रोद्धारक श्लोकको अर्थ टीकानुसारी अगाडि नै गरिसकिएको छ

भुवनेश्वरी पारिजातमा रहेको इलोकको अर्थ हो मनुष्य पुरुष छैन तिम्रीतुल्य नारी छैन ह्रींवीज वरोवरको मन्त्र न भएथ्यो न हुने छ !

एउटा मन्त्रबीजलाई हामीले रात्ररी केलाएर हेर्दा धेरै शास्त्र र गुरु-परम्परालाई बुझेर मात्र अर्थ गर्नुपर्नेमा यसतर्फ नफर्की पातपातै दगुरेर अर्काको भरमा पत्यार गर्नु साह्रै हासमुखी प्रवृत्ति भन्ने लागेर तन्त्रका मन्त्र फसरी विवेचना गरी प्रस्तुत गरिएका छन् र तिनको तात्पर्यमित्र कति रहस्य लुकेको छ यो एउटा नमूनाको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

ज्ञान र विज्ञान केवल पुस्तक पढाएरै बुझ्न सकिने कुरो होइन । यसमा गुरु-परम्परा र कुल-परम्परा रहिरहनुपर्छ । पुस्तकमा लेखिएको भरमा सबै कुरा छैनन् । वास्तवमा हाम्रा शास्त्र, गुरुहरूलाई सम्झौटो हुने गरी सूत्ररूपमा निर्मित गरिएका हुन् । शिष्यहरूलाई चित्त शुद्धि गराई साधना-द्वारा सक्षम भएपछि आचार्यद्वारा त्यो फिल्ली खुल्थ्यो, त्यसैले “आचार्यवान् पुरुषो वेद” भनिएको । निगम जान्नलाई न गुरु-परम्परा छ न त आगम जान्न कुलपरम्परा छ कौलिकहरूको आगम शब्दको व्युत्पत्ति यसरी गरिएको पाइन्छ ।

आगतं शिव वक्राब्जात् गतं गिरिजाश्रुजो ।

तदागम इति प्रोक्तं शास्त्रं परम पावनम् ॥

शिवको मुखारविन्दबाट निस्केर पार्वतीको कर्णकुहरमा गएकोले त्यसलाई आगम भनिन्छ जो परम पावन छ ।

माथिको यस उक्तिबाट आगम शास्त्र शिवको करुणाबाट आएको भन्ने देखिन्छ । त्यसो हुँदा शैवदर्शनमा पनि प्रत्यभिज्ञा दर्शनको यसमा गम्भीर प्रभाव पारेर श्री अभिनवगुप्ताचार्यले यसको विशद विवेचना गरेको पाइन्छ । जस्तो श्रुतिमा अर्थवाद वाक्यको तात्पर्य निर्णय नगरी त्यसका पछि दगुर्न हुन भनी जैमिनिले मीमांसा गरे । त्यो यहाँ पनि मान्नुपर्छ । तन्त्रको महिमा दर्शाउन शिवले गौरीको प्रश्नको उत्तरमा यसो भनेको पाइन्छ ।

कलौ तन्त्रोदिता मन्त्रा सिद्धा स्तूर्णफलप्रदा ।

शस्ताः कर्मसु सर्वेषु जपयज्ञक्रियादिषु ॥१४

निर्वीर्या श्रौतजातीया विषहीनोरगा इव । महानि - २ उ०

श्रौतमन्त्र विष नभएका सर्प झैं निर्वीर्य हुने हुन्छन्, कलिमा तन्त्रले मानेको मन्त्र नै सिद्ध र तुरुन्त फल दिन्छन् सबै जपयज्ञआदि कर्ममा भनिएको छ । तर यहाँ तन्त्रको मन्त्रको भित्री रहस्य उद्घाटन गरी त्यसको

बीज र शक्तिलाई बुझाइदिन सक्ने कौलिकको अत्यन्ताभाव नै यता भएको
 बेलामा उता सांस्कृतिक क्रान्ति गरी आएका यवन र आंग्ल साम्राज्यले
 अर्थको अनर्थ गरेर उपहासास्पद रूप दिवा पाश्चात्यज्ञानबाट प्रभावित भएका
 प्राच्यविद्वान्हरू पनि आफ्नो पूर्व स्थितिको बोध नभई अन्योल परेर अन्ध-
 विश्वासले किंकर्तव्यविमूढ भएको फेला पर्थन् ।

देवीबीज ह्रींको मात्रै यति व्याख्या होइन अझ धेरै होला । यसरी
 कामबीज क्लींको वाग्बीज ऐं को श्रीबीज श्रींको र अरू देवताबीजको
 पनि कुन रूपमा के तात्पर्यले कुन रहस्य राखी प्रयोगमा ल्याइएको छ । यस-
 तर्फ विवेचना नगरी अरूको अज्ञानधारासमा बुद्धिलाई प्रवाहित नगर्ने अनुरोध
 गर्दै यस विषयलाई यहीं टुंग्याउनुअघि देवी-गीताको एक श्लोक लेख्छु ।

हकारःस्थूलदेह स्याद् रकारः सूक्ष्मदेहकः ।

ईकार कारणात्मासौ ह्रींकारोऽहं तुरीयकम् ॥

यसरी मन्त्रमयी देवी बन्दिन् ।

पञ्चम पटल

काम-कला रहस्यमाथि प्रकाश

निगम र आगम दुवै तिर काम-कलाको वास्तविकतामाथि प्रकाश परेको देखिन्छ । तर, वामाचारले यसमा जुन नयाँ आयाम प्रस्तुत गरे र भावात्मक मोड दिई धर्म, कला, साहित्य र संस्कृतिलाई प्रस्तुत गरिदियो, यो आधुनिक युगमा पनि स्वीकृत गरिने अति रहस्यात्मक उपलब्धि भन्नुपर्छ भन्ने धारणा छ । वाममार्गले पञ्च मकारलाई साधनाको माध्यम मान्नुमा सिद्धान्त न भएको होइन, र दर्शनको पृष्ठभूमि नरहेको पनि होइन । उपचारको प्रक्रियामा “विषस्य विषमौषधम्” भन्ने प्रयोग सफल र सार्थक हुन्छ भन्ने उपासनाको निमित्त पनि पञ्च मकार साधना हुन आउनु त्यही सिद्धान्तानुरूप स्वीकृत दर्शन भन्न सकिन्छ ।

तन्त्रको पूर्वावस्थादेखि यदि ऐतिहासिक विश्लेषण गर्दै जाने हो भने वाममार्गको शिलान्यास निगममा ज्ञानकाण्डको मूर्धन्य भएका उपनिषद्मा नै हामी फेला पाउँछौं । मैथुनको प्रबल प्रेरणाको वास्तविकता श्रुतिले ठम्याइसकेको देखिन्छ । तर, दार्शनिक गवेषणाबाट प्राप्त सिद्धान्तलाई क्रान्तिकारी रूप तन्त्रले दिएको मान्नुपर्छ । यौन वासना गुम्स्याएर हृदयमा सँगाल्दा मार्ग अवरुद्ध भई मन स्वच्छ हुन नसक्ने र जन् उकुसमुकुसिएर वासना उग्र रूपमा विस्फोट हुने हुँदा “भोगा देवक्षय” यस सूत्रलाई रत्येषणमा पनि लगाए । ‘उपभोगेन शाम्यति’ भन्ने नयाँ विश्वासको जन्म दिए ।

मनको विकार, मैथुनको निरोधमा अति उग्र भई संतृप्तिको बाटो

खोजन दुष्कृत्यमा प्रवृत्त हुने वास्तविकतालाई तन्त्रले अपलाप नगरी त्यही मैथुनिक क्रिया आराधनाको साधनमा प्रयोग गरी आफ्नो इष्टसिद्धिको द्वार बनाउनु यो सानो वैचारिक क्रान्ति भन्न सकिन्न । आफ्नो आराध्य देवतालाई पनि “रतिरसमहानन्दनिरताम्” भन्ने ध्यानमा साकारस्व प्रदान गर्नु ज्ञान् तन्त्रको अर्को मौलिकताको सिर्जना मान्नुपर्छ । जीव जगत्मा रहेको स्वको अस्तित्वको उकट इच्छाले नै मैथुनजन्य प्रवृत्ति प्राणीको प्राकृतिक आधार हुन्छ । मनलाई हलुङ्गो पार्ने उसको ग्रन्थि फुकाएर त्यसलाई सत्प्रयासमा लगाउने विधि दिनु यही सबभन्दा महत्त्वपूर्ण आविष्कार तन्त्रले गर्‍यो । जसले गर्दा मनुष्यले मैथुनलाई उपासनाको साधना बनाउने सिद्धान्तको नयाँ मोड दियो । नयाँ यस्तो निष्कर्षमा पुग्यो—

अन्तर्मुख परामर्शचमत्काररसात्मना ।

मनस्तुर्यरसेनात्र स्वदेहावि प्रभातृताम् ।

मज्जनेम प्रशमयन् प्रविशेत् समाविशेत् ।

—मास्करराय (सौ. भा.)

अर्थात् यसको तात्पर्य के भयो भने प्रभातृतालाई प्रशमन गर्ने मनलाई रसाकार वृत्तिमा डुबल्क्याएर पसिरहनु पर्ने भो ।

पूर्ववर्ती आचार्यले “यन्नह्यर्च्येणानुविन्दते” भनेको ठाउँमा “तस्या योनौ मुखंदत्वा तद्रसं विलिङ्गन् जपेत्” भन्ने साहस मात्र नगरी त्यसलाई कार्यान्वयन गर्ने साधकहरूको साहसलाई म अतिशय फ्रान्तिकारी मान्छु ।

यस सिद्धान्तको विकासक्रमलाई गवेषणा गर्दै जाँदा म पहिले बृहदारण्यउपनिषद्को एक वाक्यांशलाई यहाँ प्रस्तुत गर्नु पर्ने ठान्छु । जो मिथुनको उत्पत्ति र मैथुनको वास्तविकतालाई औल्याउँछ ।—

“स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत् । स हैता-
चानास यथा स्त्री पुमांसौ सम्परिष्वक्तौ स इ ममेवात्मानं द्वेधापातयत्ततः पति-
हवपत्नी चाभवतां तस्माद्विदमर्ध्वगलमिव स्व इति ह स्माह याज्ञवल्क्यस्तस्मादय-
माकाशः स्त्रिया पूर्यत एव तां समभवत्ततो मनुष्या अजायन्त ।” (५।३ बृ. उ.)

अर्थात् यसको भाव यो हो— त्यो (प्रजापति) रमाएर, त्यसो हुँदा एकलै कोही रमाउँदैन । त्यसले दोजोलाई चाह्यो । त्यो अंगालोमा कसिएका लोग्ने स्वास्नी जत्रो भयो । त्यो अग्नि डुइपयाकमा बाँडियो । त्यहाँपछि लोग्ने-स्वास्नी भए । त्यसो हुँदा यो आधा फग्ल्याटो जस्तो हो । त्यो कुरा याज्ञवल्क्यले

मनेथे । पक्कै हो त्यो कुरो । यो भविवाहित पुरुषको आधा भाग विवाह-
अधि स्त्रीरूप आधाभागरहित छ । स्त्री लिएर ऊ पूर्ण हुन्छ । त्यो तीसँग
जोडि छायो त्यताबाट मनुष्य जन्मे ।

“सो हेय मीक्षाञ्चक्रे कथं नु मात्मन एव जनयित्वा सम्भवति
तिरोऽसानीती सा गौरभवद्वृषभ तरस्थतां समेवाभवत्ततो गावोऽजायन्त वड-
वेतरामवदश्ववृष इतरो गर्दभीतरा गर्दभ इतरास्तां समेभावयत्तत एकशफमजा
यताजेतरामवद्वस्त इतरोऽर्विरतरामेष इतरस्तां समेभवत्ततोऽजावयोऽजायन्तैवमेव
यदिदं किञ्च मिथुनमापिपीलिकाभ्यस्तत्सर्वमसृष्टत । ५। ४। वृ. उ. अर्थात् जब
आफैले जन्माएर उनलाई संभोग गरे प्रजापतिले अनि आफैले जन्माएर मसँग यिनी
कसरी मैथुन गर्छन् भनेर विचारो अर्को रूपमा उनी छिप्न गइन् उनी गाई भइन्
प्रजापति साँडे भएर संभोग गरे, घोडी भइन् घोडा भएर उनले संभोग गरिछाडे,
गदही भइन् गदहा भएर मैथुन गरे त्यताबाट एक शफ भएका जन्मे । बाख्री
हुँदा उनी घोफा भएर संभोग गरे भेडी भइन् भेडाको रूपमा आई संभोग गरे ।
यस किसिमले कमिलापर्यन्त जति जोडी छन् ती सबैलाई मैथुनद्वारा सृष्टि गरे ।

यसबाट के प्रतिपादित हुन गयो छोटकरीमा भने एकलै कोही
रमाउँदैन र जोडी चाहिन्छ । त्यस्तै कुनै योनिमा पनि पोथीलाई संभोग गर्न
भाले आइहाल्छ । यो मैथुन क्रिया मान्छेदेखिन् कमिलासम्ममा रहने जीवन
धारक नियतिनिहित प्रवृत्ति हो । यसको उपेक्षा गरेर नर कहिले एकाङ्गी
भावले मुक्त हुँदैन र नारी यसमा शक्तिपातकै आधार हुन्छे । संभोग प्रवृत्ति
प्रकृतिप्रदत्त स्वभाव हुन्छ । त्यसैले यहाँ आदान र विसर्ग दुवैमा परम
आनन्दको अनुभूति हुन्छ । वीर्य दान गर्दा पुरुषले प्राप्त गरेको सुखलाई वीर्य-
धान गर्दा नारी ज्ञान आनन्दपुलकित हुन्छे । यही त्यागद्वारा भोग गरिन्छ र
“तेन त्यक्तेन भुञ्जिथा” यहाँ सार्थक हुन्छ ।

यसो हुनाको कारणलाई विचारेर पूर्ववर्ती आचार्यले एउटा हेतु यहाँ
प्रस्तुत गरे । त्यो कारण सैद्धान्तिक रूपले विमर्श गर्दा सत्य सावित हुन्छ भन्ने
विश्वास लिन सकिन्छ । “मा नभुवं भूयासम्” न भइ रहूँ मेरो अस्तित्व लोप
नहोस् भन्ने धारण जीव-जगत्मा छ । जन्यपदार्थ विनाशशील हुन्छ भन्ने पनि
अकाद्य सत्य छ भने रहिरहने प्रवृत्ति धारावाहिकरूपमा मान्नुपर्दा जायामा
आफू पुत्ररूपमा उत्पन्न हुने उत्कट इच्छाले नै यो मैथुनप्रक्रियामा अति बलवान्
मनको उद्बेग रहन गएको हुनुपर्छ । कामलाइ मनोज र सम्मथ भन्नको पनि

उपपत्ति त्यसैले हुनुपर्छ । यस भावमा हामीलाई लैजाने आधार शास्त्रमूलक केही छ कि भन्दा यो श्रुतिवाक्य फेलापर्छ ।-

“आत्मवेदमग्न आसीदेक एव सो कामयत जायामेस्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्यतावान् वै कामो नेच्छंश्च नातो भूयो-
विन्दंस्त्मादप्य ह्येकाकी कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं स्यादथ कर्म कुर्वीयेति स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नोत्यकृत्स्न एव तावन्मन्यते.....”
अर्थ:- विवाहअघि यो पुरुष एकलो थियो । मलाई स्वास्नी मिलोस् त्यसमा सन्तानरूपले जन्मूं, मलाई धन होस् म काम गर्न पाउँ भन्ने उसको चाहना थियो । यत्ति नै कामना हुन्छ, इच्छा गरेर पनि यसभन्दा पनि बढ्ता हात परोइन । आजकल पनि एकलो मान्छे चाहन्छ ‘मलाई स्वास्नी मिलोस् त्यसमा म सन्तानरूपले जन्मूं; धन हात लागोस् काम गर्न पाऊँ । त्यसले तीमध्ये एउटै मात्र पाउन बाँकी रहँदासम्म पनि आफूलाई अपूरो ठान्छ ।”

हुन पनि यो सृष्टिक्रमलाई धारावाहिक रूपमा सञ्चालन गर्ने नियतिको प्रेरणाको रूपमा नै मैथुन प्रवृत्तिको सिर्जना भएको छ । त्यो अदम्य वासनालाई मनमा गुम्स्याएर त्यसको विस्फोट हुँदा धेरै विकृति हुन जानु अस्वाभाविक भन्न पनि हुन्न । ब्रह्मचर्य कायिक वाचिक र मानसिक रूपमा मानिन्छ । वाचिक र कायिक ब्रह्मचर्य रहन पनि धेरै गाह्रो हुन्छ भने मानसिक स्थितिमा त्यो राख्ने भन्ने कुरो मेरो विचारमा असम्भवप्रायः नै हुन्छ । सामाजिक मर्यादाले प्रतिबन्धित गरेका स्त्री पुरुषको संभोग समागम जब मनोराज्य मात्रै हुन्छ स्वप्नामा त्यहाँ गएर संपूर्ति गर्छ मानसिक वासना नग्नरूपमा पोख्ने औसर पाउँदासाथ यसरी मैथुनको प्रवृत्तिलाई पुरुषको इच्छा-त्मकतामा सिर्जना भयो । अनि यस मैथुनक्रिया र रतिरागलाई पवित्रताको रूपमा स्वीकृत गरेर उपनिषदले कामक्रीडालाई काम-यज्ञको रूपमा यसरी प्रस्तुत गरेको छ । भूतको रस पृथिवी भन्दै पुरुषमा पुग्छ र पुरुषको रस रेत भन्छ । रेत सबैरसहरूको निचोड हुन्छ किन भने यही एक यस्तो बिन्दु छ जसले समान रूपमा व्यक्तिलाई सिर्जना गर्छ । कति राम्ररी भन्छ श्रुति:-

एषां वै भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपोऽपामोषधघ्न ओषधीनां पुष्पाणि पुष्पाणां फलानि फलानां पुरुषः पुरुषस्य रेतः ।

यस्तो रेतको सारत् सारातत्त्वप्रतिपादन गरेर त्रिध्याचार गरी ब्रह्मचर्यद्वारा त्यसको संरक्षण सदा गर्नु नै पर्छ भन्ने प्रकृतिविपरीत कुरा

उपनिषद्को यस सन्दर्भमा पाइन्छ र यसलाई स्त्रीपापमः संधारण गराउने कुराको उल्लेख गरेको पाइन्छ । जस्तै—

स ह प्रजापतिरीक्षाञ्चक्रे हन्तास्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति सस्त्रियं ससृजे तां सृष्ट्वाऽथ उपास्त तस्मात्स्त्रियमथ उपासीत स एवं प्राञ्चं ग्रावाण-
मात्मन एव समुद्धारयत्तेनैनामभ्यसृजत् । ४।२

अर्थः— ती प्रजापतिले विचार गरे कि, अहा ! यस्तो सारतम वस्तुको निमित्त म आधारभूत भूमि रचूं यस्तो सोचेर स्त्रीलाई सिर्जें । त्यसलाई सिर्जेर अधोभागलाई सेवन गरे अर्थात् मैथुन गरे । त्यसो हुँदा स्त्रीलाई मुनितिरको भाग (योनि)मा संभोग गर्नु । ती प्रजापतिले आफ्नै यो गतिशील लोहरो जस्तो लिङ्ग स्त्रीको योनिमा हाले त्यसद्वारा स्त्रीसँग संभोग गरे ।

प्रायः मनुष्यको अन्धविश्वासले के धारणा बनेको छ भने एक विन्दु वीर्य वन्न जरीरका धेरै धातु खर्च हुन्छन् त्यसो हुँदा त्यसलाई जतिसक्यो जगोडा राखेमा नै कल्याण हुन्छ भन्ने । तर, वास्तवमा धेरै धातुले खर्चिएर बनेको वीर्यलाई आफूमा नै राख्ने होइन, योग्य भाँडोमा सुम्पिदिनु पनि पछि त्यो पात्र हो स्त्रीको योनिमा आधान गर्न वीर्यदान गर्नुपछि मैथुन कर्मद्वारा । त्यसो गरेन भने यता नारीको कामातुरता उग्र भई मृत्यु हुने र पुरुष उन्माद दशामा पुग्ने स्थिति आउँछ र प्रकृतिको अदम्य प्रेरणालाई रोक्न शारीरिक मानसिक अवस्थाको संतुलन कायम हुन सक्दैन । सारतम वस्तुको आधारभूत भूमि स्त्री हो र उसको योनि द्वार हो वीर्यपात गर्न लिङ्गले प्रवेश गर्नुपर्ने । मैथुन क्रिया संसारका प्राणी-जगतको धारावाहिकता कायम गर्ने प्रक्रिया हो । त्यसैले संभोगमा हुने आनन्द जीवजगतको प्रवृत्तिको कारण बनेको हुनुपर्छ ।

उपनिषद्ले यसरी वैज्ञानिकरूपमा स्वीकार गरेको मैथुन क्रियालाई अपवित्र नठानी उसले यस संभोग प्रक्रिया काम-यज्ञको रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । आर्यले सर्वप्रथम धर्मको रूप यज्ञ मानेको कुरा वेदले भन्छ— 'यज्ञेन यज्ञ-मयजन्त देवास्तानिधर्माणि प्रथमान्यासन्' भनेर । यज्ञ जस्तो पवित्र कर्मसँग कामकलाको यसरी सादृश्य जोडेको छ । जस्तै— मैथुन क्रियालाई वाजपेय यज्ञको समानता दिएर प्रशंसा गर्दै उपनिषद् भन्छ ।—

'तस्या वेदिरूपस्थो लोमानि बहिश्चर्माधिषदणं समिद्धो मध्यसस्तो मुष्को सयावान् हवै वाजपेयेन यजमानस्य लोको भवति तावानस्य लोको भवति य एवं विद्वावधोपहासं चरत्यासां स्त्रीणां सुकृतं वृद्धस्तस्य य इदम विद्वान-

धोपहासं चरत्यस्य स्त्रियः सुकृतं वृञ्जते । ५।३ वृ. आ.

अर्थः— त्यस स्त्रीको योनि धेदि हो राँहरू कुश हुन् योनिको मध्यभाग अग्नि हो योनिका पाद्वर्गका उठेका डिल अधिषवण नाउँका सोम निचोर्ने फल्याक हुन् । वाजपेय यज्ञले यजमानलाई जति फल हुन्छ उतिनै मैथुन विज्ञान जान्नेको मैथुन क्रियाको हुन्छ । जो यो कुरा जानेर मैथुन क्रिया गर्दछ त्यो स्त्रीहरूको पुण्य आफूतर्फ खिचिन्छ । जो उक्त विज्ञान नजानीकन मैथुन क्रिया गर्छ त्यसको पुण्य स्त्रीहरूले खिचिन्छन् ।

मैथुनक्रियालाई सन्तानोत्पत्ति मात्रमा सीमित राख्ने धारणा मात्र थिएन र त्यस ताक संभोगपछि सन्तान नजन्मिऊन् भन्ने पुरुषको चाहना पनि थियो । केवल आनन्दोत्पादनका निम्ति गरिने संभोग पनि प्रचलनमा थियो त्यसो गर्नु संभोग गर्दा स्त्रीको मुखमा मुख जोडेर मन्त्र पढी अभिप्राणन कर्म गरिन्थ्यो त्यसले स्त्री गर्भवती हुन्थिई । त्यो अभिप्राणन कर्मबाट अचानक कर्म कसरी हुन्थ्यो त्यो भने यहाँ उल्लेख गरिएको छैन । तर, त्यस बेला अभिप्राणन कर्म गुप्तरम्पराबाट अभिज्ञात भएको हुँदा यहाँ उल्लेख नगरेको पनि हुन सक्छ र अन्यत्र यसको निरूपण भइसकेकाले या फेरि न भनिएको पनि हुन सक्छ । यस्तो कुरामा प्रमाणको प्रस्तुतीकरण गर्नुपर्छ । नत्र भने यो आफ्नो कपोलकल्पित भन्न नसकिने हुन्न । प्रमाणस्वरूपमा वाक्य नै उद्धृत गर्छु जो यस प्रकारको छ ।—

अथ यामिच्छेन्नगर्भं दधीतेति तस्यामर्थनिष्ठाय मुखेन मुखं संधायामिप्राण्यापान्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदद इत्यरेता एव भवति । ५। १० । अर्थ अथ— अर्को कुरा (पुरुष) यां जुन स्त्रीलाई गर्भ गर्भ, नदधीत इति— धारणा नगरोस् भनी इच्छेत्— इच्छा गर्ला, तस्यां— त्यसका योनिमा, अर्थ लिङ्ग, निष्ठाय पसालेर, मुखेन उसको मुखमा मुखं मुख, संधाय जोडेर अभिप्राण्या— अभिप्राणन कर्मले, अपन्याम्— अपानन कर्म गरिोस् र इन्द्रियेण इन्द्रिय स्वरूप, रेतसा— वीर्यले ते तिस्रो रेत शोणितरूप गर्भग्रहण गर्ने शक्तिलाई आददे ग्रहण गर्छु, इति— यसो गरेमा (स्त्री) अरेता एव वीर्यं खिचिएर वीर्य-रहित नै हुन्छ अर्थात् पेट बोक्छिन ।

यसमाथि उल्लेख गरिएको कुराबाट संभोग गरेर पुरुष स्त्रीमा वीर्यपात गरेर वीर्य खिची उसलाई गर्भवती हुनबाट जोगाउँदथ्यो भन्ने स्पष्ट नै उल्लेख गरेको पाइन्छ । मुख्य यस प्रसंगमा हामी कुनै लुकी छिपी गरिने

कुक्ष्य र अश्लील व्यवहार नभई स्पष्ट मनुष्यको स्वभावनिहित गुणको सरल रूपले वर्णन पाउँछौं । त्यसो हुँदा उपनिषद्काल सुसभ्य र समृद्ध मान्नुपर्छ ।

यसभन्दा माथिको कण्डिकाले जीवनमूलक प्रवृत्ति मैथुन भए पनि मैथुनविज्ञान अवगत गरेर गरिएको मैथुन वद्धता आनन्दप्रद र स्त्रीलाई वशीभूत पार्ने हुन्छ भन्ने स्पष्ट पारी त्यसरी गरिएको मैथुन, काम-यज्ञको रूपमा भई पुण्यप्रद मानियो । जसरी जीवनका निम्ति भोजनको आवश्यक छ सबै जीव जन्तु अन्नग्रहण गर्छन् । तर साँडेले खाएको घाँसपात र मान्छेले खाएको सागपातको स्वरूप फरक हुन्छ र मानिस त्यही व्यञ्जनलाई अनेक रूप दिई स्वादिष्ट पारी भोग्दछ । त्यसैले गोरुले गरेको संभोग र मानिसले मैथुनविज्ञान अध्ययनद्वारा गरेको रतिक्रीडाको प्रकारान्तरले दिने आनन्दको स्वरूप धेरै माथिल्लो तहको हुन्छ । मानिसको यही विशेषता रही आएकोछ त्यसैले हात्ता पुर्खाले काम शास्त्रको निर्माण गरे र कामलाई पुद्गलार्थमा संलग्न पारी वास्तविकताबाट मोडिएर आदर्शको मात्र कल्पना गरेनन् ।

यसो हुँदा कामशास्त्रको आवश्यकता पर्न गयो । अब कामलाई शास्त्रीयरूपबाट कामशास्त्रानुसार यहाँ त्यसबारेको महत्त्वलाई दर्शाउने चेष्टा गर्नु अप्रासङ्गिक हुन आउँदैन जस्तो लाग्छ । कामशास्त्रको परम्पराको उल्लेख गर्दै वात्स्यायनले आफ्नो ग्रन्थमा पूर्ववर्ती आचार्यहरूमा नन्दी, औद्दालिक, श्वेतकेतु, वाश्रव्य पाञ्चाल, आचार्य दत्तक, चारायण, सुवर्णनाभ, घोटकमुख, गो नदीय, गोणिकापुत्र, कुचुमार आदिले कामशास्त्रबारे कसैले समग्ररूपमा र कसैले कुनै खण्डको विशेष विवेचना गरे । सर्व अध्ययन गरी सबै कुरा संक्षिप्तरूपमा वात्स्यायनले कामसूत्र बनाई प्रस्तुत गरेका हुन् ।

तिर्यग्योनिष्वपि तु स्वयं प्रवृत्तत्वाद् कामस्य नित्यत्वाच्च नशास्त्रेण कृत्यमस्तीत्याचार्याः । २।१७

कुनै आचार्य के भन्छन् भने— पशुपंथीहरू पनि स्वयं काम प्रवृत्त देखिएकाले फेरि काम नित्य भएकोले पनि शास्त्र यत्नमा आवश्यक छैन । तर यसमा वात्स्यायन सहमत छैनन् र उनी भन्छन् ।—

संप्रयोगपराधीनत्वात् स्त्रीपुंसयोरुपायमपेक्षते । २ । १८

सा चोपायप्रतिपत्तिः कामसूत्रादिति वात्स्यायनः । २।१९

संप्रयोगपराधीन भएकोले स्त्रीपुरुषलाई उपाय अपेक्षित हुन्छ । त्यो उपायको ज्ञान कामसूत्रबाट हुन्छ भनी वात्स्यायन भन्छन् ।

न कामांश्चरेत् । भनी धर्मशास्त्री र अर्थशास्त्रीले कामको विपरीत
अनेक उदाहरण दिए पनि वात्स्यायन चाहिँ त्यसलाई मान्न सक्तैनन् र भन्छन्—

शरीरस्थितहेतुत्वादाहारसधर्माणोहि कामः । फलभूताश्च धर्मार्थयोः २।३७
शरीरको स्थितिको कारण भएकोले काम आहारकै समान छ । फेरि धर्म र
अर्थको फल भूत पनि यही नै हो ।

यस सारभूत सिद्धान्तले कामको आवश्यकता आहारतुल्य शरीर-
धारणको निम्ति घोषित गरियो यो आजको वैज्ञानिक युगमा मनोविज्ञानको
विवेचक सिग्मण्ड फ्रायडले फेला पारेको यौन विकारद्वारा हुने रोग
मात्रै नभई आधि व्याधिको सूक्ष्मकारण पनि काम विकार नै मानेको छ ।
त्योभन्दा पनि दोस्रो कुरा जुन भने वात्स्यायनले त्यसले काम साध्य हो धर्म
अर्थ त्यो उपलब्धिका साधन हुन् । धर्मले हात लाग्ने र अर्थले फेला पर्ने फल
काम नै हो त्यसैले उनले किटेर भने 'फलभूताश्च धर्मार्थयोः ।' भनेको पनि छ—

धर्ममूलः स्मृतः स्वर्गस्तत्रापि परमा स्त्रियः ।

गृहस्थधर्मो दुर्वारो नराणां धर्मयत्नजः ॥

हिताश्चापत्य सन्तानैः स्त्रियस्त्विह परत्र च ।

परं संप्रत्ययो भोगप्रकर्षार्थाय वै स्त्रियः ॥

धर्मबाट प्राप्त हुने स्वर्गमा प्राप्त गरिने सुख अप्सराहरूद्वारा हुने मैथुन क्रिया
नै त हो । स्त्री नै भोगको प्रकर्षका लागि आवश्यक हुन्छन् अर्थप्रधान मानिदा
पनि । कामशास्त्रको स्त्रीद्वारा यौवनअधि नै पढ्नु पर्ने र विवाहित भएपछि
पतिको अनुमतिबाट अध्ययन गर्नुपर्छ भनी सूत्रमा भने—

प्राग्यौवनात् स्त्री । प्रप्ता च पत्युरभिप्रायात् । ३ । २

प्रयोगग्रहणं त्वाप्तम् । प्रयोगस्य च शास्त्रपूर्वकत्वादिति

वात्स्यायन ३।४

स्त्रीलाई कामशास्त्रको सिद्धान्तको क्रियात्मक प्रयोग ज्ञान हुन्छ । प्रयोगलाई
शास्त्रपूर्वक ज्ञान हुनुपर्छ भन्ने आफ्नो मत विन्छन् वात्स्यायन । कति राम्रो
कुरा छ उनले भनेको यो—

सर्वत्र हि लोके कतिचिदेव शास्त्रज्ञः । सर्वजन विषयश्च प्रयोगः ३।५
संसारमा सर्वत्र शास्त्रज्ञ केही संख्यामा मात्र हुन्छन् । प्रयोग भने प्रायः सबै
जसोले जानेको नै हुन्छ । यसैहुँदा कामशास्त्रको प्रयोग जान्ने पनि शास्त्रज्ञ
हुँदैनन् होइन । हत्योंडी जान्ने कर्मकाण्डीहरूले शास्त्रनजान्नेर प्रयोग जाने

काछन् । व्याकरण नजान्ने पनि मान्नुमात्रा बुद्ध बोल्छन् ।

यो कामशास्त्रले प्रतिपादित सिद्धान्तको आधारले कामविज्ञानलाई कसरी पूर्ववर्ती आचार्यले सप्रमाण प्रतिपादित गरेर रतिरहस्यको इयत्ता फेला पार्न शास्त्र निर्माण गरे । त्यसको दार्शनिक आधार र व्यावहारिक सिद्धान्त त्यस शास्त्रको अध्ययनद्वारा प्राप्त गर्नुपर्छ ।

मुख्य मूले काम हेय हुँदैन यो आहारसमान शरीरको स्थितिलाई उपयुक्त मानिएको छ र धर्म र अर्थको फल पनि काम नै हो भन्ने कामशास्त्रको सिद्धान्तलाई यहाँ प्रस्तुत गरी हाम्रा वाममार्गीहरूले कामलाई माध्यम बनाई साधनामार्गमा प्रयोग गरेको असंख्यान्तिक र अदार्शनिक कुरो होइन । उनीहरूले जीवनको स्थितिहेतुलाई नयाँ उपासनामा मोड दिएर धर्मको फल भएको कामलाई धर्मकर्ममा कामलाई साधनरूपमा प्रस्तुत गरेर उपासनामा लगाएको तथ्यलाई हृदयंगम गर्नुपर्छ । पञ्चमकारमा मैथुनका उद्दीपक रूपमा मत्स्य, माल, मय र मुद्रा आएका हुन् । त्यसै हुँदा यहाँ मैथुनले काम-कलामा प्रमुख स्थान लिएको हो । प्रायः प्रयोगको परिशीलनबाट शास्त्र बन्छ र प्रयोगको पद्धतिको विश्लेषण गरेर दर्शन बनाइन्छ पनि । सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, साहित्यिक आदि विधामा रत्येवणा कसरी प्रप्रिकलन पर्न गयो भन्दा हामी काम-विज्ञानको प्रयोग व्याप्तरूपमा रहेको आधार पाउँछौं । मैथुनको क्रियाकलापलाई शास्त्रीय रूप कामशास्त्रले प्रस्तुत गर्छ र धर्मार्थ दुवैको लक्ष्य कामलाई माग्छ । काम फल हुन्छ, लक्ष्य हुन्छ, साध्य हुन्छ काम-विज्ञानमा । तर, तन्त्रका वाममार्गीहरूले कामलाई साध्य र लक्ष्य नमान्ने आफ्नो उद्देश्यपूर्तिमा साधन तुल्याए । साधना, उपासना र अर्चनामा काम-कला हेतु हुन्छ फल होइन तन्त्रमा । यौन प्रवृत्तिमा रहेको प्राणीको अपरिहार्य प्रेरणालाई अपलाप गर्न नसकिने तथ्य सर्वस्वीकृत हुनुपर्छ ।

देववादमा विश्वास नगरेमा धर्म संस्कृति र कलाको यति ठूलो सिर्जना हुने थिएन । संसारभरमा अमूर्त तत्त्वलाई प्रतीकात्मकताले आराधना गर्ने प्रयोगको क्रमिक विकास भएको मानवको प्राग् ऐतिहासिक कालको अनुसन्धान गर्दा फेला पर्छ । यौन स्वातन्त्र्यलाई नियन्त्रित गरेर समाजको बन्धन कायम भन्ने धारणा बनेपछि धेरै नैतिकताका पाठ थपिए । तर, त्यही नियन्त्रण सभ्य हुँदै गएपछि खुकुलिदै पनि गएको छ । मानवजातिगत सनाज जत्र पितृ-सत्तात्मक भयो । त्यही बेला काम बन्ध कायम भएको हुनुपर्छ । त्यसरी धेरै

छुडकिलो पार गरेर अनेक ठक्कर खाँदै अनेक घात-प्रतिघात परेर आधिदैविक प्रक्रियामा काम आराधनाको साधनामा पुगेको देखिन्छ ।

महापुरुषहरू जन्मेर नरनारीको समानता सिद्ध गरेर जब धर्ममा प्रवेश गर्न दिए, नारीहरूलाई त्यही बेला कामको धार्मिक प्रयोगमा प्रवेश गर्ने साइत आयो । त्यसमा प्रव्रज्या दिने भगवान् बुद्धले नारीको पूर्ण सम्मान गरेको मान्युरछ । नारी प्रव्रजिता गरेर मैले ५ हजार वर्ष चल्ने धर्मलाई ५ शय वर्ष चल्ने गर्ने भनी भगवान् बुद्धले भनेकोमा म यसमा के भन्छु भने क्षणिकवाद र स्वलक्षणवाद प्रस्तुत गर्ने बुद्धले यसो भन्नु तदनुकूलता कायम गर्न खोजेको भन्न मिल्दैन । सर्वज्ञ सुगत भएका भए के भन्नुपर्दथ्यो भने स्त्रीलाई प्रव्रज्या दिएर मैले यस धर्मलाई कालचक्रमंग घुम्ने गराइदिएको छु भन्नुपर्दथ्यो । परिवर्तनशील संसारमा अपरिवर्तितरूपमा कुनै विषयवस्तु रहदैन । स्त्रीलाई सन्ध्यास निषिद्ध गन सनातनीहरूको समाजमा सन्यासीहरूले स्त्रीसंगम गरेर नयाँ जातिको सिर्जना गरेका छैनन् र । घरवार भएका गिरि पुरि भारतीहरूका समाज छुन् बुद्धका शिष्य वज्राचार्य मात्र गृहस्थ भएका होइनन् ।

सुख्य कुरो बुझ्नु पर्ने के थियो भने मनुले वर्णाश्रम धर्म बाँधेर आश्रमलाई उत्तुङ्गन गर्नेलाई समर्थन मात्र नगरेका होइनन् अपितु निषेध पनि गरेर भने— “मोक्षमिच्छन् ब्रजत्यधः” । मानवीय अधिकार सीमित गर्ने पक्षमा परवर्ती आचार्य सहमत कोही भएनन् र “यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रब्रजेत्” भन्ने सिद्धान्तका अनुयायी भए । सिद्धार्थ र शंकराचार्यले अधिल्लो पक्ष स्वीकार गर्ने स्थिति थिएन र आश्रम धर्मको प्रतीक्षा गर्ने सन्यासलाई फुसँदै भएन यता बौद्धहरूले भटानट स्त्री पुरुषलाई प्रव्रज्या दिदै गए । उता मठाधीशहरूले चेला-चेलीलाई मुड्दै लगे । तर, मन निरोध गर्न गाह्रो पन्यो स्त्रीपुरुष दुवै प्रव्रजित भएर पनि घौन सम्पर्कमा आए ।

धृतकुम्भसमा नारी तप्ताङ्गारः समः पुमान् ।

तस्मात् धृतं च बल्लिञ्च नैकत्र स्थापयेत् बुधः ॥

मनुलाई स्त्रीको र पुरुषको कामजन्य प्रवल प्रवृत्तिको पूर्ण बाँध थियो । उता मानसिक सम्बुलन कुनै क्षण पनि डग्न सक्तछ भन्ने कुरामा दृढ थिए र भने—

मात्रा स्वत्वा दुहित्रा वा न विविक्तासनो वसेत् ।

बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥

जति सुकै सतीत्वको गाथा गाए पनि स्वास्नी मानिसको, त्यो सतीत्व भनेको

कुरा स्थान नमिलेर समय नपाएर, उसलाई फकाउने लोग्ने भान्छे नपाएसम्म मात्र रहने कुरो हो भनी वास्तविकता त्यो पनि सामाजिक त्यस बेलाको परिप्रेक्ष्यमा भनिएको हो जुन बेला सतीत्वको केही मूल्य थियो जुन यस प्रकारको छ—

स्थानं नास्ति क्षणं नास्ति नास्ति प्रार्थयिता नरः ।

तेन नारद नारीणां सतीत्व मुपजायते ॥

हेर्ने र विचार गर्ने न हो भने राजप्रासाददेखि साधारण कुटि-सम्ममा बस्ने उमेर पुगेका कन्याहरूबाट बालक जन्मेपछि फेरि विवाह भएको पाइन्छ । मत्स्यगन्धा, कुन्ती आदि हाम्रा सामुमा छन् । कानौन व्यास कर्णहरूले त्यससमाजमा पूर्ण प्रतिष्ठा प्राप्त गरेको पनि थियो । तर, त्यस बेला जे भए पनि त्यो कार्यलाई धार्मिक रूप भने दिइएको थिएन अर्थात् मैथुन क्रिया धर्मको विधिमा चढेको थिएन । 'मनो जयति यो जयति ब्रह्माण्डम्' भन्ने पक्षमा नै धेरै विश्वस्त भई मनोनिग्रहतर्फ नै लाग्दथे । पछि वज्रयानमा आएर चित्तलाई संशुद्ध नपारी उसलाई छाडा छाडेर त्यही द्वारा साधनामा तल्लीन हुन थालियो र सिद्धान्त बनाइयो—

तथा तथा प्रवर्तते यथा न क्षुभ्यते मनः ॥

संशुद्धे चित्तरत्ने तु सिद्धिर्नैव कदाचन ॥

तस्मात् सिद्धि परामिच्छन् साधको विगताग्रहः ।

चित्तानुकूल्ययोगेन साधयेत् परमं पदम् ॥

यसरी अनङ्ग वज्रले प्रज्ञोपाय विनिश्चय सिद्धिमा यो कुरा स्थिर गरे ।

यो मैथुनपरक नै कुरा हो भन्ने चाहिँ यसमाथिका दुइ श्लोकले स्पष्ट पार्छ ।

भुद्रा लिङ्गं न संयागात् वज्रावेश प्रवर्तनात् ।

सक्षीराधरपानाच्च तत्कण्ठध्वनि दीपनात् ।

विपुलानन्द संभोगात् तदूर्ध्वाटनाद्ध्रुवम् ।

न चिरान्मन्मथो राजा वज्रसत्त्व प्रसीदति ॥

यसरी मन्मथ नै मनको संक्षोभकार भएकाले उपयुक्त क्रिया गर्दा छिट्टै मन्मथ (कामदेव) राजा खुती हुन्छन् । यतबाट हामी मैथुनलाई साधना प्रक्रियामा समावेश गरेको स्पष्ट पाउँछौं । कारण दिए यहाँ चित्तरत्नलाई क्षोभ हुने कुरा काम हो त्यसैले त्यसले चाहेको कार्य गर्न दिनुपर्छ भन्ने निष्कर्ष

निकालिएको छ ।

मन हो, यो त जसलाई पनि स्वास्नी पानं पाए सन्तुष्ट हुन खोज्छ त्यस बेला के गर्ने भन्ने प्रश्न यिनी आचार्यहरूका सामु पनि आउँदा उनीहरू आफ्नो सिद्धान्तले त्यो स्वीकृति प्रदान गर्छन् । मनुले आमा, दिदी, बहिनी, छोरीहरूमा पनि बलवान् इन्द्रिय जाइ लाग्न सक्तछ भनेकोमा यिनी के भन्छन् भने

ब्राह्मणादि कुलोत्पन्नां मुद्रां वै अन्त्ययोनिजाम् ।

दुःशीलां परभागां च विकृतां विकलां तथा ।

जनयित्रां स्वसारं च स्वपुत्रां भागिनेयिकाम् ।

कामयन् तत्त्वयोगेन लघु सिध्येत साधकः ॥

अब योभन्दा यौन स्वतन्त्रको पराकाष्ठा के बाँकी भयो भन्नु । यस्तो स्थिति भएको यो समुदायमा अनि नग्न मैथुन चित्रहरूलाई प्रश्रय नदिने कुरा नै रहेन । ब्राह्मणीदेखि चाण्डालिकासम्म र आमादेखि छोरीसम्मलाई मुद्राको रूपमा संभोग गरेर छिटै साधकले सिद्धि पाउँछ भनी साधनालाई मैथुन क्रिया उपयोगमा ल्याइयो त्यसमा कारण के त भने चित्तलाई संक्षोभ नगराई उसको आनुकूल्यमा चित्तवृत्ति छाडिदिएर साधनालाई सुगम पार्नु हो । चित्तले चाहेमा जात भातको र हाड नाताको पनि संभोगमा छुट्ट प्रदान गरिदिने यो मार्गलाई हामीले त्यसै स्वादु भएको भन्न मिल्दैन ।

वर्णाश्रममा धेरै दिनको परम्पराले जैथिल्य बढी वस्तु तत्त्वलाई अन्धविश्वासले ढाक्दै गएपछि प्रतिक्रियाको रूपमा साकार विद्रोहले बुद्ध जन्मे । अर्ध आस्तिकता र अर्ध नास्तिकता भएको मानसो वृत्तिको त्यो समाजलाई मध्यममार्ग रचिकर भयो । यस मध्यम मार्गमा नैरात्म्यवाद र प्रतीत्य समुत्पाद पनि छ र पुनर्जन्म, आलयविज्ञान र प्रवृत्तिविज्ञान पनि छ । यसरी कुवेतिरको रसायन बनी खडा भएको धर्मलाई आध्यात्मिक आचारवादले पुगेन र उसले जनविश्वासमा प्रतिष्ठित हुन साधकहरूलाई साधनाको मार्ग दिनुपर्थो ।

स्त्रीजातिलाई प्रब्रज्या दीक्षित गरी आश्रमधर्म उपहसित भयो भने भव्यविवादको खण्डन गरेर जातित्वको आधारलाई धराशायी बनाइदियो बुद्ध धर्मले । त्यस समयको समाजको धारामा ऊ बह्यो । तर त्यहाँ पनि काल चक्र घुम्छ । कुनै पनि कुरा परिवर्तन शील हुन्छ चित्तशक्तिवाहेक भनेर

सनातन धर्मले भनेकोमा क्षणिकम् क्षणिकम् भनी पञ्चस्कन्ध बाहेक आत्माको अति-
रिक्त अस्तित्व नमान्ने त्यस धर्ममा नयाँ मोड नआउने कुनै कुरा भएन । श्वा-
कयानबाट मन्त्रनयसम्म पुग्न धेरै समय पार गर्नुपर्‍यो । सारजित् बुद्धको धर्ममा
तन्त्रवाद आएर पञ्चमकारलाई सहजातता विकसित भयो । पाँचौं शताब्दी-
पछि दशौं शतीसम्म त बौद्धमतले आध्यात्मिकवादबाट हटेर आधिदैविक
वादमा पूरा प्रवेश गरिसकेको पाइन्छ । सुखवाद नग्नरूपमा धर्मको साधन हुन
गएर त्यस प्रक्रियामा नयाँ अध्याय थप्‍तछ । अनि त्यसको प्रामाण्यमा यस्ता
विचारले शास्त्रीय रूप लिन्छन्—

मैथुनं परकान्ताभिः सबवर्णसमानता ।

श्रावकयानबाट मन्त्रनयसम्मको तत्त्वको परिशीलन गर्दा अद्वयवज्र-
संग्रहको तत्त्वरत्नावली भन्ने परिच्छेदमा यस प्रकारको उल्लेख पाइन्छ ।—

“तत्र त्रीनि तत्त्वानि, श्रावकयानं प्रत्येकयानं महायानं चेति । स्थित्य
इचतत्त्वः, वैभाषिक-सौत्रान्तिक योगाचार- मध्यमक भेदेन । तत्र वैभाषिकस्थित्या
श्रावकयानं प्रत्येकयानं च व्याख्यायते । महायानं च द्विविधम् पारमितानयो
मन्त्रनयश्च । तत्र यः पारमितानयः सौत्रान्तिक योगाचार माध्यमक स्थित्या
व्याख्यायते । योगाचारश्च द्विविधः, साकार निराकार भेदेन । एवं माध्यमिको
ऽपिमायोपमाद्वयवादि सर्वधर्मप्रतिष्ठानवादि भेदान् द्विविधः । तत्रश्रावक
त्रिविधः मृदु मध्वाधिमात्र भेदेन”—

३ तत्त्वरत्नावली, अद्वयवज्र संग्रहः ।

यसबाट हामीले थाहा भनेको श्रावकयानबाट मन्त्रयानको क्रमको
परम्पराको मात्र पुष्टि गर्न खोजेको हो । मन्त्रयान पुगेपछि त्वसको बारेमा
यसरी त्यही भनेको छ ।—

एकार्थत्वेऽप्यसंभोहात् बहूपायादबुद्धकरात् ।

तीक्ष्णोन्निवाधिकाराच्च मन्त्रशास्त्रं विशिष्यते ॥

त. र. अद्वय वज्रसंग्रह

हामीकहाँ महायानबाट वज्रयानअन्तर्गत मन्त्र शास्त्रको नै प्रावलय
छ बुद्धधर्ममा अहिले । यस स्थितिमा पहिले जुन धर्मको नामक आधार
वज्रशब्द छ त्यसको पारिभाषिक अर्थ जान्नु आवश्यक हुन्छ । त्यसो हुँदा
वज्रशेखरले गरेको अर्थ यस्तो छ भनी यहाँ देखाउनु आवश्यक हुन्छ ।—

दूढं सारमसौशीर्यमच्छेद्याभेदलक्षणम् ।

अदाहि अविनाशी च शून्यता वज्रमुच्यते ॥

यसरो वज्रको परिभाषा गरी वज्रसत्त्वको व्याख्या गर्दा त्यही अर्को श्लोक यस रूपमा पाउछौं—

“वज्रेण शून्यता प्रोक्ता सत्त्वेन ज्ञानमात्रता ।

तादात्म्यमनयोः सिद्धं वज्रसत्त्व स्वभावतः ॥

यसरी शून्यतारूप वज्र, ज्ञानमात्र सत्त्वसँग तादात्म्य भएर वज्रसत्त्व बन्दछन् । अनि यस स्थितिमा चित्राद्वयवाद खडा हुन्छ । त्यसबारेमा यस्तो वचन पाउछौं—

सच्चिन् चिन्मात्रमशेषकल्प शून्यं हि साकारमतं मतं मे ।

गच्छत् तूणस्पर्श समानमन्ये तन्मध्यमार्थं प्रवदन्ति सतः ।

पञ्चतथागतमुद्राविवरणम्

अद्वय वज्रतारसंग्रहः ।

दुःखं दुःखम् भनी दुःखवादी बुद्धधर्मको आर्यसत्यको रूपमा रहेका दुःख, दुःखहेतु, दुःखनिरोध र दुःखनिरोधमार्ग यिनै आर्यसत्यलाई दुःखं समुदयो निरोधमार्गश्चेति चत्वारि आर्य सत्यानि भनेर परिगणना गरेकोमा अद्वैतवेदान्तले परमानन्दप्राप्ति मुक्तिको परिभाषा गर्दा मनुष्यको सुखप्राप्तिमा रहिरहने रागलाई वैराग्यको कारणद्वारा परमान्हादकत्वप्राप्ति स्वीकृत गरियो । दुःखनिवृत्तिरूप अपवर्ग मान्ने मतलाई उपहास गरेर भनिएको वचन छ ।— जस्तै —

वरं जेतवने रम्ये शृगालत्वं व्रजाभ्यहम् ।

न तु वैशेषिकं मोक्षं गतिमागन्तुमर्हति ॥

यही उपहासले दुःखहानिरूप मुक्तिको परिहास गरेको देखिन्छ । अनि दुःखनिवृत्ति मुक्तिको स्वरूप मान्ने दुःखवादीहरूको चारै पाउ नै भाँचिन्छन् । यस हेतु बौद्धधर्ममा शंकराचार्यको सच्चिद् वचन परमानन्द स्वस्वरूपावाप्तिरूप आनन्दवादको प्रभाव पर्दछ । त्यही आनन्दको प्राप्तिमा तन्त्रले वाममार्गलाई प्रस्तुत गरेको हो मुद्रालाई साधन बनाई । यसबारे मुद्राको निरुक्ति गर्दा मुद्+रक्+टाप् गरेर सिद्ध गर्नुपर्छ । जसको धातु हर्षार्थपरक छ । यसमा अद्वयवज्र संग्रहको चतुर्मुद्रा प्रकरणमा यसरी व्याख्या गरेको छ ।—

“..... मूढमनसो भ्रमन्ति भवार्णवे दुःखिताः । तेषां मुखेन चतुर्मुद्रार्थप्रतिपत्तये तन्त्रानुसारेण महामुखसाधनं प्रसाध्यते । चतुर्मुद्रेति— कर्ममुद्रा, धर्ममुद्रा, महामुद्रा, समयमुद्रा ।”

यहाँ कर्ममुद्राबाट प्राप्त हुने आनन्द क्षणभेदले भेदित छन् । आनन्दको भेद पनि चार छ । आनन्द, परमानन्द, सहजानन्द र चिरमानन्द । त्यस्तै क्षण पनि चार छन् । विचित्र, विपाक, विलक्षण र विमर्द । यसका सबै कुरा मूल ग्रन्थबाट नै बुझ्नु पर्छ । कर्म या काय वाक् चित्त चिन्ता तःप्रधाना मुद्रा कल्पनास्वरूपा भनेर कर्म मुद्राको निश्चिति गरेर त्यसको फल आनन्द प्राप्त गरेको छ ।

अर्को धर्ममुद्राबारे विवेचन गर्दा “परमानन्दैकसुन्दरोपायभूता” भनी तङ्मघाउनुअघि यसलाई धर्मधातुस्वरूप मानिएको छ । यस प्रसंगमा यस्तो वाक्य पाइन्छ—

“धर्ममुद्रा धर्मधातुस्वरूपा निष्प्रपञ्चा निर्विकल्पा अकृत्रिमा उत्पादरहिता करुणास्वभावा परमानन्दैकसुन्दरोपाया । प्रवाहानित्यत्वेन सहजस्वभावा या प्रज्ञायाः सहजोदयत्वेन अभिज्ञा या सा धर्ममुद्रेत्यभिधीयते ।” यसरी धर्म मुद्राको स्वरूपको निर्वचन गरेको छ ।

महामुद्रालाई पनि महामुखैकरूप मानिएको छ र त्यसको निश्चिति गर्दा सहति चासौ मुद्रा भनी कर्मधारय समाप्त गरेको पाइन्छ । महामुद्राबारे त्यहीँको पङ्क्ति सार्दा स्पष्ट हुने हुँदा त्यही उद्धृत गरिन्छ जस्तै—

महामुद्रा निःस्वभावा ज्ञेयाद्यावरणविवर्जिता शरदमलमध्याह्न गगनसङ्काशा सकलसम्पदाधारभूता भवनिर्वर्णिकस्वरूपा अनालम्बन करुणाशरीरा महामुखैकरूपा ।

अन्तम मुद्रा हो समयमुद्रा त्यसद्वारा ती कृतपुण्य हुन्छन् । “सम्भोगनिर्माणकायाकार स्वभावेन स्वच्छाकारेण च सत्त्वार्थाय वज्रधरस्य हेतुकाकारेण विस्फुरणं यत् सा समयमुद्रेति चोपदिश्यते ।

यी मुद्राको यहाँ उल्लेख गर्नाको मुख्य उद्देश्य दुःखान्त लक्ष्यबाट हुटेर सुसुखावाप्तिर्तर्फ बौद्धलाई मोड दिने वज्रयानले तन्त्रपरक हुन जानु सन्तुष्यको आन्तरिक सुखप्रवृत्तिमूलक स्रोततर्फ चित्तको अभिमुखता मान्नुपर्छ । हामीले पञ्चस्कन्धात्मक रूपमा पञ्च बुद्ध मान्ने व्यवस्था पनि मिलाएका छौं । तदनुरूप रूपस्कन्ध स्वभाव चैरोचनलाई पूर्वदलमा, दक्षिणदलमा वेदना स्वभावात्मक रत्नसंभवलाई, पश्चिम दलमा संज्ञास्कन्ध स्वभाव अमिताभलाई, उत्तरदलमा संस्कारस्कन्ध स्वभाव अमोघ सिद्धिलाई र मध्यमा विज्ञानस्कन्ध स्वभाव अक्षोभ्यलाई मानेर ती पञ्चबुद्धको ध्यान मन्त्र-अर्चनाको विकास गरी

पञ्चाकार प्रदान गरेका थियौं । पञ्च तथागत र पञ्चयोगिनीलाई पूजा गर्ने प्रक्रियाले व्यापकता पाएको छ ।

यसरी नै आग्नेयकोणमा लोचनालाई मोहरक्ता, नैऋत्यमा भामिकीलाई द्वेषरक्ता, वायव्यमा पाण्डरवासिनीलाई रागरक्ता, ऐशान्यमा तारिणीलाई ईर्ष्या रक्ता मानी मध्यमा वज्रधातवीश्वरी नायिका मानेको छ र क्रमशः बीज यस रूपमा उल्लेख गरेको छ ।—

ॐ आः लो हूं स्वाहा । (लोचनामोहरक्ता शुक्लवर्णा पृथ्वी धातुस्वरूपा)

ॐ आः मां हूं स्वाहा । (भामिकी कृष्णवर्णा द्वेषरक्ता अध्वातुस्वभाव ।

ॐ आः पां हूं स्वाहा । पाण्डरवासिनी रक्तवर्णा रागरक्ता तेजोधातु स्वरूपा

ॐ आः तां हूं स्वाहा । तारिणी श्यामवर्णा ईर्ष्यारक्ता वायुधातुस्वरूपा

भनी वज्रोश्वरीलाई तथता, शून्यता प्रज्ञापारमिता भूतकोटिनैरात्म्य भनी मानिन्छ ।

“एताः चतस्रः षोडशाब्दिका असाधारणरूपयौवनशालिन्यो यथाशोभ संस्थिता पूर्ववत् कायचतुष्टयात्मिका मनोह्लादिव्यः सकल जिनगुणाधारम् भनी अद्वयवज्रसंग्रहको पञ्चाकारमा उल्लेख गरेकाले हावी मोहद्वेषराग ईर्ष्याह्रुलाई र पृथ्वी जल तेज वायुह्रुलाई तद् तद् धातुस्वरूपिणी लोचनादि चारको स्वरूपलाई साकारता प्रदान गर्दा सोह्रवर्षका असाधारण रूप यौवन भएका, यथाशोभायुक्ता मनलाई आह्लाद गराउने सकल जिनका गुणका आधारभूत भनी स्वीकारेको पाउँछौं ।

अनि महासुख प्रकाशमा आएर भनियो—

सुखाभावे नबोधिः स्यात् मताया सुखरूपिणी । यसो भए पनि सुखको आधारभूता षोडशाब्दिका असाधारण रूपयौवनशालिनी नभई मनोह्लादभयी हुने भएनन् र जिनहरूको आधारभूत पनि यिनै शक्तिहरूको आवश्यकता पर्‍यो । तन्त्रले सोह्र द्वेष राग ईर्ष्याह्रुलाई साधनाको रूपमा उपयोग ल्याउने जुन कार्यविधि अपनाएर ती बाधक तत्त्व मानिएका भावनात्मक तत्त्वहरूलाई साधकरूपमा प्रस्तुत गरेर बौद्धदर्शनमा महासुखवादलाई समावेश गरी वज्रयानले नयाँ तान्त्रिक परम्परा कायम गरेको छ यो त्यस बेलाको समयले उत्पन्न गरेको विचारधारामा नबग्ने दर्शन जमेर सुक्नै गिर्दा पर्न थालेको पाइन्छ । सहजयानको व्याख्या गर्दै भनिएको छ ।—

सहजोऽकृत्रिमो यस्मात् तस्मात् सङ्को न साहजः ।

सुखं न सहजादन्यत् सुखं चासङ्गलक्षणम् ॥

वास्तविक कुरा गर्नु नै सहजयानको लक्षण हो कृत्रिम कुरा जति सहज हुँदैन । सहज अर्थात् सँगसँगै जन्मेको कुरा यसको निश्चितले दिने अर्थ हो । हामी जन्मजात भावलाई सदुपयोगमा ल्याएर सुख उपभोग गर्न सक्षम हुन सक्नु पर्छ । यो सिद्धान्तलाई दार्शनिक आधार मानेर छि वाममार्गले गरेको रतिक्रिया आराधनापरक हुन गएको तथ्य बुझ्न समर्थ हुन्छौं ।

आवकयानबाट सहजयानको दूरी बहुतै लामो छ । यो दुइलाई एक रूप दिन खोज्नु मेल खाँदैन । अर्ध आस्तिक र अर्ध नास्तिक समाजको मनोवृत्तिको प्रतिनिधित्व गरी मध्यममार्ग स्वरूप खडा त भएको होइन भन्ने ठाउँ पनि फेला पर्छ । जब, आधिदैविकवाद धर्मको रूप लिएर बौद्धदर्शनमा देखापर्छ अनि सहजयान झाँगिएर फलेको पाइन्छ । यसरी दुःखवादले अद्वैत सुखवादमा प्रवेश गर्छ तन्त्रयानमा पसेर ।

मानवी सहजधर्म, काम, क्रोध, लोभ, मद, मोह, मात्सर्य, पैशुन्य र असूया हुन् । मानवी यी स्वभावलाई परित्याग गर्नु भनेको सहज सामर्थ्य-बाहिर हुने मनुष्यका लागि । जस्तै अग्निले उष्णत्व छाडेर उसको अस्तित्वको निर्वाह गर्न सक्तैन, उसको दाहकत्व गुणले कतिको सर्वनाश गरिदिन्छ । तर गृहेवाहेनाग्नि पराध्यति” अर्थात् घर आगलागि हुँदा आगोको अपराध छैन । सत्कनु र सबै वस्तु भस्मशात् गर्नु उसको धर्म हो । त्यसलाई सदुपयोग गरेर नै मनुष्यले पशुत्वबाट माथि उक्लेको र आजको यस वैज्ञानिक शुभ मुहूर्तमा प्रवेश गर्न पायो अन्तरिक्षको द्वार उघारेर । दावाग्निलाई देखेर त्यसबाट पीडित जीवजगत्देखि निरग्नि संन्यासी भएको भए उसको अस्तित्वमाथि नै शंका गर्ने स्थितिसँग पनि आउँदैनथ्यो । मान्छेले अग्निहोत्री भएर घरमा आगो निभ्न नै नदिने व्यवस्था गर्नु र अग्निलाई हात जोरेर भन्यो— “अग्निमीडे पुरोहितम्” । त्यस बेला “अग्नि निर्वापयेत् सदा” भनेन । त्यस्तै कामादिलाई मानिससँगै जन्मने गुण र त्यसलाई नै साधनमानि लक्ष्यसिद्धि गर्ने धर्म भयो तन्त्र । आगोले पोल्छ पोल्छ त उसको पोल्ने धर्म हो । मान्छे यौन आकर्षणलाई अनेक रूप दिएर महानन्द उपलब्ध गर्छ त गर्छ कामशास्त्र रचेर, फेरि त्यसमा क्रान्ति गरी साधनामा समावेश कामकृतिलाई गर्छ साधक भएर तन्त्रमा । नरकको द्वार काम क्रोध लोभलाई भनेर श्री कृष्णले गीतामा भने—

त्रिविधं नरकस्येह द्वारं नाशनमात्मनः

कामः क्रोध स्तथा लोभ स्तस्मादेतत्त्रयंत्यजेत् ॥

तर आज श्रीकृष्णलाई यति मान्यता प्राप्त भएको छ प्रेमामक्तिको द्वारबाट रतिरागका देवता छन् कृष्ण समाजभिन्न बाँचेका छन् गोपिनीका प्रेम विह्वल भावनाद्वारा गरिएका आराधनाका गीतमा । गीतगोविन्द जयदेवले यस्तो प्रेम साहित्य दिए जो समस्त भारतवर्षको प्रेरणाको मूल स्रोत छ । वास्तवमा कृष्णले सिद्धार्थ झैं भएर काम, क्रोध, लोभ छाडेर भौतारिएनन् । उनको काम-केलीकै व्याख्यामा पुराणका पानाका पाना व्यासले रंगाए । क्रोधको ज्वालामा आसुरी सभ्यता खरानी भयो । उनको लोभको उपाख्यानमा स्यमन्तक मणिको चौर्यको मिथ्यादोषसमेत अङ्कित भयो । उनी काम पुरुष थिए र कालाग्निसदृश क्रोधे थिए । अवतारवादको उद्देश्य भन्दा उनै कृष्ण भन्छन्— परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । क्रोध नभए विनाश गर्न सकिन्छ । अर्जुनको अन्तर्मन्यु उद्दीप्त पार्न अभिमन्यु मार्गे षड्यन्त्रको जसरी अत्तोपत्तो नपाउने स्थितिमा अर्जुनलाई लगे त्यसरी नै सुभद्राप्रति अर्जुनको कामोद्दीपनमा यिनै सहयोगी भए ।

श्री कृष्णको गीताको उक्तिको म खण्डन-मण्डन गर्न वास्तवमा यहाँ तम्सेको होइन । काम क्रोधलोभादि मनुष्यमा विकसितमा जरा गाडिसकेका सहजधर्म हुन् । त्यसलाई उसले सदाका लागि छाड्नुपर्छ भन्ने कुरा असंभव प्रायः छ । मानवी प्रवृत्ति हो मथुन । दुःखं दुःखम् भनेर बुद्ध भगवान् दुःखमय संसारको व्याख्या गर्दै गए । न्यायले पनि “दुःखजन्मप्रवृत्ति दोष मिथ्याज्ञानाना मुत्तरोत्तरापाये दपवर्गः” भनी जन्मापाय अर्थात् जन्म नहुन्जेल मोक्ष हुन्न भनी दुःखान्त नै अपवर्ग माने । तर, मान्छेको जात दुःख हुटेर मात्रै सन्तुष्ट हुन्न उसलाई सुख चाहिन्छ मुख्यतः । परमानन्दप्राप्तिको इच्छा रहिरहन्छ ऊ “आनन्दं ब्रह्म” को उपासक हुन्छ । त्यसैले दुःखवादो दर्शनलाई पछारेर आनन्दानुभवदायी दर्शनको समाजमा विकास भयो र विजयी भयो आनन्दवाद । यसलाई हेर्दा वज्रयानमा आउनुअघि बुद्धपछि बोधिसत्त्वको उदय हुन्छ हीनयान हीन हुँदै जान्छ र महायान महान् बन्दै जान्छ । यसको भित्री रहस्य हो बुद्धधर्माविलम्बीहरू दुःखवादबाट बाक्क भएर सुखप्राप्ति पुरुषार्थको मुख्य उद्देश्य मान्न अघि सर्नु ।

यस स्थितिमा तन्त्रले रतिरसमहानन्दलाई साधनाको रूप दियो र काम क्रोध लोभादिलाई समेत अष्टमातृकाको रूपमा प्रस्तुत गरिदियो । आज-

संम काम-क्रोधादिलाई त्याज्य मानिआएका दक्षिणमार्गोलाई वाममार्गको वास्तविक सहज धर्म; जुन अत्याज छन् तिनलाई नै धार्मिक साधनामा सहायक बनाउने नयाँ उन्मेष प्रस्तुत गरेर ती हाम्रा रक्षक हुन् र ती अपरिहार्य छन् तिनलाई नै साधनको रूप दिएर “देवोभूत्वादेवं यजेत” मन्त्रे आधार मानिए पछि “रतिरसमहानन्द निरताम्” देवीलाई रतिरसमहानन्दमा निमग्न भएर नै साधना गर्ने प्रयोगपद्धति तयार पार्न्यो ।

तन्त्रको प्रवाहमा बहेर पुराण पनि भन्न थाल्यो यसरी कि जुन कुरा पहिले परिकल्पना गरिदैनथ्यो । जस्तै—

कामः क्रोधस्तथालोभो मदो मोहश्च पञ्चमः ।

मात्सर्यं षष्ठमित्याहुः पैशुन्यं सप्तमं तथा ॥

असूया त्वष्टमी ज्ञेया इत्येता अष्टमातरः ।

कामं योगेश्वरीं विद्धि क्रोधं माहेश्वरीं तथा ॥

लोभस्तु वैष्णवी प्रोक्ता ब्रह्माणी मद एव च ।

मोहः स्वयंभू कल्याणी मात्सर्यं चेन्द्रजां विदुः ॥

यमदण्डधरादेवी पैशुन्यं स्वयमेव च ।

असूया च बराहाख्या इत्येता परिकीर्तिताः ॥ इति

बराहपुराण । (सौभाग्यभास्कर व्याख्या श्लो १४५)

कामक्रोधलोभादि हाम्रो संरक्षण गर्ने शक्तिको रूपमा मानेर नै मातृत्वको आरोपित भावलाई पुष्टि गर्छ । वास्तवमा शक्तिसूत्र भन्छ— चित्तिः स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतुः । शिव सूत्र भन्छ— ‘चैतन्यमात्मा’ शक्ति शक्तिमान्को अभेद नै यसको रहस्य हुन्छ । त्यसो हुँदा जीव पशुरूपमा रहँदा हुने सहज धर्मलाई त्यजेर उसले शक्ति उपलब्ध गर्नुभन्दा ती सहज धर्मलाई नै उपासना-परक पार्ने प्रवृत्तिको यो नयाँ पद्धति बुझ्न पनि गाह्रो छ ।

वाम मार्गको उत्पत्ति प्रसंगमा मेरुतन्त्रको भनाइअनुसार पहिले समुद्रमथन गर्दा मस्त तरुनी हातमा सुराकलश लिई समुत्पन्न भइन् । उनी गोरी थिइन् उनको चोली हरियो, पछ्यौरी सेतो र सारी रातो थियो । उनी त्रैलोक्यविमोहिनी थिइन् । दानवहरूले तिनीबाट कलश लिएर सुरा लिए । दानवले लखेटेका देवता भागे देवशक्तिले भने सुरा पान गरे । देवताका शक्तिरुहले वर पनि दिए । जो सुरा हामीलाई चढाएर जो मानिस सुरा ग्रहण गर्छन् ती हामीतुल्य भुक्तिमुक्तिका पात्र बन्छन् । त्यसपछि अमृत लिएर

धन्वन्तरि समुद्रमथनमा आए । विष्णुले मोहिनीरूप लिएर देवतालाई सुधा पान गराए । यो बुझेर शुक्राचार्यले मदमत्त भई दानबले सुधापान गर्ने नपाएको झोकमा सुरालाई सराप दिए । सुरा तीन लोकै मस्म पार्न प्रज्वलित भइन् शुक्रशापमा क्रोधले । शिवले साम्य पारे सुरालाई र शुक्रशाप विमोचन पार्ने मन्त्र पनि भने । शुक्र पनि सुराका सामु नतमस्तक बने ।

निश्शाप गरेर सुरालाई भुक्ति-भुक्ति साध्य गर्ने कुलक्रम जसको छ त्यो कौलिक हो- वाममार्गको यो मुख्य एक संप्रदाय हो ।

यस्मिन् मार्गे प्रधानोऽयं सतु वामपथ स्मृतः । ५८

मद्यं मांसं च मत्स्याश्च मुद्रा मथुनमेव च ।

कुलमार्गं प्रविष्टेन सदासेव्यं सुहृषिणा ॥ ५९ मेरुतन्त्र ।

वास्तवमा वाममार्ग मद्य मांस मथुनलाई सेवन गर्दैमा भुक्तिभुक्ति दिन्छ भन्ने धारणा बनाएर प्रवृत्ति भएको मार्ग होइन । यसको नियम पनि अति कठिन छ । यसमा प्रविष्ट हुने साधकको आत्मबल त्यति नै सुदृढ हुनुपर्छ । भनेको पनि छ -

निन्दन्तु बान्धवाः सर्वे त्यजन्तु तु सुतादयः ।

जना हसन्तु मां दृष्ट्वा राजानो दण्डयन्तु वा ॥

रोगदारिद्र्यदुःखार्थः पीडितोऽप्यनिशं त्वहम् ।

लक्ष्मीतिष्ठतु वा यातु न मुञ्चामि पथस्त्विमान् ।

एवं यस्य दृढा भक्तिस्स वामे सिद्धिमाप्नुयात् ॥

नार्थलोभान्न च क्रोधान्न द्वेषान्न च मत्सरात् ।

नकामाद्य भयाद्वापि मार्गं प्राप्तं परित्यजेत् ॥ मेरुतन्त्र ।

माथि भनेसरह जसको दृढता छ त्यसैले वाममार्गमा सिद्धि प्राप्त गर्छ । रक्सी धोक्नेमा वाममार्गो हुँदैन र साधक पनि ठहरिन्छ हुन पनि यो भनाइ कति उपयुक्त छ-

मद्यपानेन मुनयो यदि सिद्धिं लभन्ति चेत् ।

मद्यपानरता सर्वे किं सिद्धा नभवन्त्विमे ॥ मे. त.

अर्थात् मद्यपान गर्दैमा यदि सिद्धि प्राप्त हुन्छ भने रक्स्याहाहरू सबै यी किन सिद्ध नहुन् र । त्यसै रक्सी खाँदैमा सिद्धि मिल्छ भनी भनेको होइन । हुन त तन्त्रमा सुराको माहात्म्यमा भनिएको छ । यसरी-

सुरा गङ्गा सुरा सिन्धुः सुरादेवी सरस्वती ।

सुरा गोदावरी रेवा सुरैव परसंपदम् ॥ मे. त.

यो महात्म्यका भरमा रक्सी धोकेर हिंडेर सिद्धि पाइने सपना देख्नु हुन्न । जसरी सुराको सहिमा गाइयो । त्यसरी नै तन्त्रमा सुरा, बृथा पान गर्ने प्रति दण्ड पनि विहित छ आगोमा तताएको दण्ड सुरापान गर्नेको मुखमा हालेर त्यसले मुख दग्ध भएपछि त्यसको शुद्धि हुन्छ । यसमा शास्त्रको वचन यस प्रकार छ ।—

सुरापाने कृते वह्निज्वलदण्डं प्रवेशयेत् ॥

मुखे तेन विनिर्दग्धे तच्छुद्धिं समवाप्नुयात् । मे. त.

यसरी मांसभक्षण मात्रले पनि गति पाइने भए कव्यादहरू मोक्ष हुनुपर्ने हुन् उनको त मांस नै आहार छ । भनेको पनि छ ।—

मांस भक्षण मात्रेण यदि पुण्या गतिर्भवेत् ।

कव्यादानां तदा मोक्षो मांसादन्यन्न भुञ्जते ॥ मे. त.

यो पञ्चमकारवादमा मद्य मांस मैथुन तीनकै प्राशस्त्य बढ्ता छ । यहाँ मद्य र मांसपरक विवेचन त प्रसङ्गात् गरिएको हो । मुख्यतः मैथुनको प्रकरणमा यसलाई सीमांसा गर्नु छ । मैथुन त आहार सधर्म छ शरीरको स्थितिहेतु भएकाले । खानु झैं नै जोडी खानु पनि बाँच्नाको लागि आवश्यक हुन्छ । यदि मैथुन गर्देना मोक्ष हुने भए भवबन्धनमा जीव जन्तु पर्ने नै छैनन् । किन भने मैथुन नै सृष्टिको आधार छ । मैथुन मात्रले मोक्षपाइन्छ भन्नु साह्रै उपहासास्पद कुरो हो । शास्त्रपनि यही भन्छ—

स्त्रीसंभोगेन भो देवा यदि मुक्तिः प्रजायते ।

तदा सर्वेऽपि मुक्तास्स्युः कस्य जन्म भविष्यति । मे. त.

परस्पर आकर्षण छ भाले-पोथीमा परस्परमा र प्रकृतिको अदम्य प्रेरणा रहन्छ र संभोग प्रवृत्तिमा जुट्छन् । आनन्दको चरम लक्ष्यमा पुग्छ भाले वीर्यपात गर्दा भने त्यस बिन्दुको ग्रहणमा पुलकित भई सुख निमग्न हुन्छे पोथी । यदि स्त्रीसंभोग नै मुक्तिकारक भए “सर्वेऽपिमुक्तास्स्युः भन्नु अत्युक्ति हुनेछैन । त्यसैले हामीले मैथुनलाई मुक्तिमार्गको साधन कसरी प्रस्तुत गरियो, यो रहस्य बुझ्नुपर्छ । शास्त्रको प्रक्रियालाई आफैले प्रयोग गर्नु हुन्न । त्यसमा गुरुको परम आवश्यकता रहेको हुन्छ । भनेको पनि छ।—

भक्ति श्रद्धान्वितौ शिष्यगुरु संपूर्ण लक्षणौ ।

सर्वोऽपि मार्गस्तत्कालं भुक्तिमुक्तिप्रदायकः ॥ मे. त.

सबै मार्ग सिद्धिप्रद हुन्छन् योग्य गुरु र शिष्य मिलेमा । गुरुको लक्षण यसअघि

प्रसंगवश उल्लेख गरिएको छ । ज्ञानविज्ञान, तन्त्रमन्त्र आदिका रहस्य आचार्य-द्वारा नै वेद्य हुन्छ । वास्तवमा 'आचार्यवान् पुरुषोवेद' भन्ने कुरा सार्वभौम सिद्धान्त हो गुरु परम्परा छुटेर नै हामी आफ्नो संप्रदाय नबुझ्ने भएका छौं ।

सेकोद्देशटीकामा हेवज्रको उद्धरण दिएर भगको यसरी व्याख्या गरिएको छ बौद्धतन्त्रमा—

भञ्जनं भगमाख्यातं क्लेशभारादिभञ्जनात् ।

प्रज्ञावाध्यायच तै क्लेशा स्तस्मात् प्रज्ञा भगोच्यते ॥

सेक शब्दको अर्थ हो वीर्यपात, त्यो मण्डल विधिलाई सेकोद्देश टीकामा नाडपाद (नारपा) ले राम्ररी वेखाएको छ । त्यहाँ शिष्यको अधिवासनविधिमा भनिने मन्त्र यस प्रकारको छ—

ओं अ आ अं अः वज्रसत्त्व महामुख वज्रकालचक्र शिष्यस्याभिमुखो भव सन्तुष्टो भव वरदो भव काय वाक् चित्ताधिष्ठानं कुरु कुरु स्वाहा ।

दुःखं दुःखम् भन्ने बुद्धको रूपमा महामुख वज्रसत्त्वको परिकल्पनाले मानवस्वभाव दुःखहानिमा मात्र सन्तुष्ट नभई सुखावाप्तिप्रति आकर्षित हुन्छ भन्ने निष्कर्षमा पुग्याउँछ । जो अद्वैतवादले ब्रह्मलाई आनन्दरूपर ब्रह्मज्ञानले परमानन्द प्राप्तिको प्रतिपादन गरेको छ । दुःखवादी बौद्धसिद्धान्त पनि पछि गएर सुखप्राप्तिको प्रयोगमा तन्त्रात्मक पद्धतिलाई सिर्जना गर्ने भएर आयो ।

सेक गरिने मुद्राका रूपमा रहेका तारादि धर्मधात्वन्त दश किसिमका र वायव्यादि धर्मधात्वन्त दश महाविद्या छन् । पछिका वायव्यादिको विषयमा मूल तन्त्रको वचन यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ ।—

मण्डले अभिविक्ताभिरन्याभिः शूद्रजातिभिः ।

भिक्षुणां श्रामणेरानां दातव्यो गुरुणा नृपः ॥

वायाव्याद्यास्तु क्रमान्छूद्री क्षत्रिणी ब्राह्मणी तथा ।

वैश्या डोम्बी च कैवर्ती नटीका रजकी तथा ॥

चर्मकारो च चण्डाली धर्मधात्वन्तजा दशा ।

महाविद्या समाख्याता भुक्तिमुक्तिफलप्रदा ॥

तारा र वायवी आदि यसरी बीस किसिमका महामुद्राको व्याख्या गरेर सेक-कालमा आचार्यले शिष्यलाई आफ्नो स्वास्नी नै सुम्पिदिन्छ भन्ने वाक्य पाइन्छ ।

“पश्चाद्देया मुद्राऽऽचार्येण याऽऽलिङ्गिताऽथवा पुत्रस्य भार्या स्वयमाचार्योऽभिगच्छन्ति ततः सेकक्षणे प्राप्ते शिष्याय पुनः स्वभार्या

समर्पयेत् । शिष्यस्याक्षिणीं बद्ध्वा गुरु प्रज्ञाया नरनासिकां चूषयेत् ततो भार्या-
ज्ञानेन स्वमुद्रां समर्पयेदाचार्य इति सर्वत्र सेकविधि महाधिपत्ये ।” सेकोद्देश
टीका ।

यसरी महासौख्यलाई रक्षा गर्नुपर्छ कर्ममुद्रा र ज्ञानमुद्रामा अनुराग
गर्नेले भन्ने कुरा मूलतन्त्रमा उल्लेख छ । जस्तै—

कर्ममुद्रा प्रसङ्गोपि ज्ञानमुद्रानुरागने ।

रक्षणीयं महासौख्यं बोधिचित्तं दृढव्रतैः ॥

भगेलिङ्गं प्रतिष्ठाप्य बोधिचित्तं नचोत्सृजेत् ।

भावयेद् बुद्धविम्बंतु त्रैधातुकमशेषतः ॥

सेकोद्देश टीकामा कामको मनमा उद्भव भएर मन मथिन थाल्छ
जब त्यस बेला आनन्दको प्रथम रूप हुन्छ कामानन्द, नारीको आलिङ्गनादिबाट
जन्य आनन्दको नाम हो द्वितीय परमानन्द, त्यसमा पनि मैथुनबाट उत्पन्न चाहिँ
आनन्द जुन हुन्छ त्यसको विरमानन्द नामकरण गरी तृतीय आनन्द भनिन्छ र
वीर्यपातबाट हुने चाहिँ चतुर्थ आनन्द हो जसलाई सहजानन्दको संज्ञा प्रदान
गरिन्छ । यही आनन्दको अनुभूति सदा प्राप्त गर्नु सहजयानको लक्ष्य भन
लाग्छ ।

तर, यस सेकविधि पनि गुरुद्वारा नै ज्ञातव्य हुन्छ जब तान्त्रिक रूप-
ले साधनमा उपयुक्त गरिन्छ । यस्ता कुरालाई आफैँ जान्ने भएर गर्ने कुरो
होइन । यसै प्रसंगमा सरहपाको उक्तिलाई त्यहाँ प्रस्तुत गरेको पाइन्छ ।—

मूढो अन्तरालपरिमाण ह ।

तुट्टै मोहजाल गुरु पुच्छि अ जानह ।

पढमे यै आआस विसुद्धो ।

चाहंते चाहंते दिट्टि निरुद्धो ॥

मुख्य कुरा के भने गुरुलाई सोधेर जान्नु पर्ने कुरा स्वयं जान्ने भएर तन्त्रमा
गर्न हुन्छ ।

फेरि हीनयानमा प्रायश्चित्तबाट शुद्ध नहुने देशना छ भन्ने महायानमा
महापापीहरूको पनि शुद्धि साधनाबाट प्राप्त हुन्छ भन्ने बचन छ र मानवी
प्रवृत्तिको अनुरूप त्यस धर्मको यानवादको क्रमिक रूपमा विकास भए झैं लाग्छ ।
गुह्यसमाज महायानको महत्त्वमा प्रभाव पार्ने यसो भन्छ ।

चण्डालवेणुकाराद्या मारणार्थार्थचिन्तकाः ।

सिध्यन्ति अग्नयामेऽस्मिन् महायाने ह्यनुत्तरे ॥

‘आनन्तर्यप्रभृतयः’ महापापकृतोऽपि च ।

सिध्यन्ते बुद्धयानेऽस्मिन् महायान महोदधौ ॥ गु. स. ५ पटल
गुह्यसमाज नामक बौद्धग्रन्थले आफ्नो तान्त्रिक पद्धतिको विकास गर्दा आचार्य-
परक नै सिद्धि प्रक्रियाको ज्ञानलाई स्पष्ट परेको पनि छ । जस्तै—

“आचार्यनिन्दनपरा नैव सिध्यन्ति साधने ॥”

शैवतन्त्र होस् या बौद्ध तन्त्र, शक्तितन्त्र र वैष्णव तन्त्र होस् जहाँ
पनि गुरुको महिमा अक्षुण्ण राखिन्छ । हाम्रा शास्त्रहरू शिष्यका लागि नभएर
गुरुको सम्मनाका लागि सूत्ररूपले रहेका हुन् । त्यसै हुँदा गुरुकुलमा त्यही विषय-
को विषय प्रयोगात्मक अध्ययन अध्यापन गरिन्थ्यो । गुरुकुल विनष्ट पारिँदा नै
हाम्रो ज्ञान-विज्ञानको रहस्य विलुप्त भयो । योगको प्रक्रियामा हुने सिद्धि लुप्त
हुँदा सबै ज्ञान हाम्रो उपहासास्पद भएकोछ । त्यस्तै तन्त्रमा गरिने मकारवादको
प्रयोग हामीलाई गुरुबाट शिक्षा नहुँदा तन्त्र-मन्त्रलाई जाडू टुनाको रूपभन्दा
बढ्ता भन्ने ठानिएन । संभोगावस्थामा पनि चित्तलाई देवतामा एकाग्र पारी
जुन आराधना गर्ने प्रक्रिया आज हामीमध्ये थोरैले बुझ्ने चेष्टासम्म पनि
गरेका छैनौं । खालि मैथुन नै सिद्धिको साधन होइन भनेर यसअगि स्पष्ट पारि-
सकियो ।

तन्त्रमा वाममार्गले सामाजिक मर्यादालाई अति नै विकृतरूपले
प्रस्तुतीकरण रहस्यात्मक आडमा गरेर अर्चनालाई जटिलता प्रदान गर्दा त्यो
सर्वसाधारण जनतालाई उपादेय हुन छाड्यो । विघ्नबाह्यले गर्दा उग्रसाधना
शिथिल हुँदै जान थाल्यो । मैथुनको नग्न चित्र खुल्लम खुल्ला मूर्तिकारले कपेर
पाषाण धातु काष्ठ आदि फलकमा प्रस्तुत गरी समाजको लज्जात्मिका
प्रवृत्तिको उद्घाटन गरे । चित्रकारले पनि चित्रद्वारा यस प्रवृत्तिको झन् बढी
प्रचार गरे । यस किसिमको अतिवादले आत्तिको बेला यवनको आक्रमण
भयो र समाजको त्यो विकृत यौनवादी धार्मिक धरा भास्सिएर मासिन जान
थाल्यो । यसरी तन्त्रले दिएको नयाँ मोडमा अर्को भक्तिवादी भागवत धर्मले
त्यही जगमा नया रूपमा आफू देखापरेजस्तो लाग्छ । आक्रामक शक्ति पनि
त्यसमा पछि गएर सूफी जमातको रूपमा विकसित भएको लख काट्न
सकिन्छ ।

भक्तिको अर्थ गर्दा वीरमित्रले मरमप्रेमलक्षणा भनी भक्तिप्रकाशमा

गरेको पाइन्छ । भगवान् वेदव्यासले श्रीकृष्णचन्द्रलाई यस्तो अद्भुत व्यक्तित्वको रूपमा प्रस्तुत गरिदिए जसलाई अवताररूपमा राख्न सकिएन र “कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्” भन्नुपर्ने आर्थ्यर्थले । महाभारतमा गएर भक्तिको विवेचना गर्ने कृष्ण भागवतमा तदनुरूप हुन्छन् । विश्वको अनन्त वैचित्र्यलाई हेर्दा यसको कारण रूप तत्त्व जान्ने श्रुतिको निर्देशन र त्यस तत्त्वको निरुक्ति पनि पाइन्छ त्यहीँ । जस्तो— “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रत्यभिसंविशान्ति तै विजिज्ञास्व” अर्थात् जताबाट यी भूतहरू जन्मन्छन् जेलै यी बाँच्छन् र जेमा यी विलीन हुन्छन् त्यसलाई जान । यो भो ज्ञातव्य विषयमा हामीलाई गराएको सचेत । त्यस पछि त्यहीँ भन्छ श्रुति “आनन्दा छेव खलु भूतानि जायन्ते आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दं प्रत्यभिसं विशान्ति” यसबाट समाधान भयो आनन्दबाटै भूतहरूको उत्पत्ति, आनन्दले नै जन्मिएकाको स्थिति र आनन्दमा नै यिनको लय हुन्छ । यसो भएपछि संसारलाई केवल दुःख दृष्टिले स्वीकार्ने प्रवृत्तिको खण्डन हुन्छ । परम आनन्द-कन्द भगवान् श्री कृष्णचन्द्रमा गरिने भक्तिबाट परमाह्लादित भक्तजन मुक्तिको पनि अभिलाषा राख्नेनन् यो कुरा वेदस्तुति गर्दा भन्छन् भगवान्लाई—

न परिलपन्ति केचिदपवर्गमपीदृशते

चरण सरोजहंसकुलसंगविसृष्टगृहाः ।

यस भक्तिवादमा कुनै उग्रकर्म वाममार्गीको झैं छैन । यहाँ त्यति विघ्नवाधा पनि छैन । यसमा हिंसादि कुनै बलिप्रक्रिया पनि छैन । यहाँ त तदाकारात्मक तल्लीन हृदयमा प्रेम मिलनको विह्वलता छ । त्यसैले समाजमा यसको मर्यादा छ । जटिल अर्चनाको विधिविधान छैन भक्तिमार्गमा यहाँ त भगवान् कीर्तनादि नै पर्याप्त छन् । भनेको पनि छ—

यत्कीर्तनं यत्स्मरणं यदीक्षणं

यद्गङ्गानं यच्छ्रवणं यदह्णं

लोकस्य सद्यो विधुनोति कल्मषं

तस्मै सुमद्रथवसे नमोनमः ॥

यसरी सरल र सरस धर्म दिव्यो भक्तिमार्गले समाजलाई । वाममार्ग को मांस मद्य आदि चार नकार नभएपनि यसको भित्री तहमा मैथुनात्मक प्रवृत्तिको प्रमुख आधार प्रेम भने सुमधुर रूपमा सुसंस्कृत भई निहित भएको पाइन्छ ।

दुःखसुख अन्तकरणका वृत्ति हुन्; मन नै मनुष्यको बन्ध मोक्षको कारण छ भनी मानिएको छ । मन सदा दुःखनिवृत्ति र सुख प्राप्तिका लागि व्यापारवान् हुन्छ । परप्रेमास्पदको रूपमा भगवान्लाई मनमा राख्ता मनुष्यलाई मनमा शिवसंकल्प ल्याउन सजिलो पर्छ । प्रायः मन रतिरागले रञ्जित हुन्छ, अचेतनावस्थामा पनि भने प्रेमसमय परमेश्वरलाई मनमा राख्न सजिलो हुने हुनाले नवविध भक्तिमा प्रेमाभक्तिको उल्लेख नभए पनि नओटै भक्ति त्यसकै साधन र त्यो चाहिँ साध्य भन्ने तर्क दिन मन लाग्छ

भगवान् भक्तिको व्याख्यात्मक रूपमा गीतमा यसो भन्दछन्—

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते

श्रद्धया परयो पेता तेमे युक्ततमा मता ॥

यस किसिमका युक्ततम भक्तिवाला छोप्ने हो भने प्रेमा भक्तिका गोपी नै सर्व श्रेष्ठ भक्तिमती थिए भन्नमा अत्युक्ति हुँदैन । ती गोपीको भक्तिकामात्मिका थियो— वेदले स्तुति गर्दै भने—

स्त्रिय उरगेन्द्रभोगभुजदण्ड विषक्त धियो

वयमपिते समाः समदृशोऽङ्गि सरोज सुधा ॥

सगुण सुन्दर आनन्दकन्द भगवत् चरणारविन्दमा मन लगाउनु अव्यक्त कूटस्थ अक्षर निर्गुण स्वरूपमा मनस्थिति कायम गर्न क्लेशाधिक्य रहन्छ । त्यसैले त भने—

क्लेशोधिकतरस्तेषामव्यक्तासवत चेतसाम् ।

अव्यक्ताहि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ।

त्यसो हुँदा सगुण उपासना त्यो पनि रतिरागात्मक आनन्दमूलक प्रवृत्तिले गर्नु सर्वसाधारण जनतालाई सुलभ सुमधुर सुसंस्कृत र सुखकर हुन जान्छ । त्यसैले भक्तिमार्गले व्यापकरूप लिएर आज समाजलाई धर्मको बाटो दिएको छ । यहाँ यज्ञको गहनता छैन तन्त्रको जटिलता छैन ज्ञानको दुरूहता छैन र यहाँ संकीर्तनको स्वाभाविकता छ र सामान्य भजनीयतामा आल्हादकता छ ।

भक्तिका दुइरूप छन्, अमुरागात्मिका फलभक्ति एक र साधनाभक्ति एक । फलभक्ति साधनको अनुष्ठानले नै सिद्ध हुने हुँदा विधेय हुन्न । किन भने फलमा विधिको अभाव रहन्छ । साधना भक्ति चाहिँ नौ किसिमले विहित गरेको पाइन्छ । तिनको परिगणन यस प्रकारले गरिएको छ—

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।

अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥

इति पुंसार्पिता विष्णोर्भक्तिश्चेन्नवलक्षणा ।

क्रियते भगवत्पद्धा तन्मन्येऽधीतमुत्तमम् ॥

१. श्रवणभक्ति भनेको- भगवान्को गुणकर्म नामको श्रोत्रेन्द्रियले जसरी ग्रहण हुन्छ त्यस किसिमले अवस्थान हुने व्यापार भएको भक्ति ।
२. संकीर्तन भनेको भगवद् गुणकर्म नामको स्वयं उच्चारण गर्नु ।
३. स्मरण भनेको- भगवन्नामरूपादिको अनुसंधानात्मक अर्थात् ध्यानरूपी मानस व्यापार ।
४. पादसेवन भनेको- भगवत् परिचर्या
५. अर्चन भनेको पूजा ।
६. वन्दन भनेको- साष्टाङ्ग नमस्कार ।
७. दास्य भनेको सर्वकर्म समर्पण ।
८. सख्य- अनन्यश्चिन्तन पूर्वक सखाभावले व्यवहार गर्नु ।
९. आत्मनिवेदन भनेको आत्मा अर्थात् बेहपुत्रकलत्रादिलाई परमात्मासमा समर्पण गर्नु ।

मुख्य कुरा भक्तिको साधरणीकरण गर्दा जसरी भए पनि मनलाई इष्ट देवतामा तल्लीन गर्नु भन्ने हुन्छ त्यसमा काम द्वेष भय स्नेहादि व्यापार-वाट पनि तदाकारता प्राप्तहुन्छ । यसैले भनेको पनि छ-

कामद्वेषात् भयात् स्नेहात् यथाभक्तयेश्वरे मनः

आवेद्य तदधं हित्वा बहवस्तद्गतिं गताः ॥

गोप्यः कामाद् भयात्कंसद्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः ।

संवन्धाद् वृष्णयः लोहाद् यूयं भक्त्या वयं विभोः ॥

भक्तिरहस्यमा मेरो विचारमा अनुरागात्मक भक्ति जुन अनुष्ठानद्वारा नै सिद्ध हुन्छ त्यही काममूलक प्रेमाभक्ति हुनुपर्छ । त्यो भक्ति, शक्तिस्वरूप-प्रति पनि गरिने कुरा पुराणादिमा पर्याप्तरूपमा देखापर्छ । कुमारीमा आसक्ति गर्ने असुरहरूको उपाख्यान हाम्रा समाजमा चलेको मात्र होइन र त्यस परम्पराले संस्कृतिको आवरण पनि सिइसकेको छ । संकीर्तनलाई व्यापकता दिने महाप्रभु चैतन्यदेवलाई उछिनेर महाकवि जयदेवले गीतगोविन्दमा राधा-कृष्णको प्रेमरहस्यको अद्भुत काव्य सिर्जना गरेर साहित्य धरातललाई नै

संगीतमय माधुर्ययुक्त र रससंवद्ध गरिदिएका छन् । गोपीको कामातुरतामा रहेको विह्वलतालाई महामुनि व्यासले श्रीसद्भागवतमा लिपिबद्ध गरि सकेपछि निवृत्ति पाएको हुनुपर्छ ।

वेणु गीतको प्रसंगमा भनिएको छ ।- “नाशकन् स्मरवेगेनविक्षिप्त-
मनसो नृप” चौरहरणमा गोपीको नस्नरूपको वर्णन गर्दै लेखेको छ ।-
पाणिभ्या योनिमाच्छाद्य प्रात्रेहः शीतकम्पिताः ।” यसपछि आएर गोपिका
स्तुतिमा जुन स्मरवेदनाको सुस्केरा पाउछौं यसरी -

सुरतनाथ तेऽश्लुकदासिका

वरद निघ्नतो नेह किं वधः ।

विधिकटोरिमा वीर मुह्यती

रघरसीधुनाऽऽप्यापयस्व नः ॥

महारास क्रीडाको वर्णनप्रसंगमा त्यस समयलाई यसरी लिपिबद्ध गरेर व्यासले
राखिदिए-

षादन्यासैर्भुजविधुतिभिः सस्मितैश्च विलासै

भञ्ज्यन्मध्यैश्चलकुञ्जपटैः कुण्डलैर्गण्डलोलैः ।

स्विद्यन्मुख्यः कबररसनाग्रन्थपः कृष्णवध्वो

गायन्त्यस्तं तडित इव ता मेघचक्रे विरेजुः ॥

यस श्लोकमा उद्दाम कामको स्थितिको वर्णन कृष्णका वधूहरूको
देखापर्छ । रासमा भएको कामकेलिको अतिरूपको वर्णन सुनेर राजा
परिक्षित्ते यसो भन्न बाध्य भएर भने-

संस्थापनाय धर्मस्य प्रवर्तमायेतरस्य च ।

अवतीर्णो हि भगवानंशने जगदीश्वरः ।

सकथं धर्मसेतूनां घक्ता कर्ताभिरक्षिता ।

प्रतीपमाचरद् ब्रह्मन् परदाराभिसर्षणम् ॥

अर्थात्- धर्मका संस्थापनार्थ र दुष्टको प्रशमनार्थ भगवान्को
अवतारवादको रहस्य रहेको भनिएकोमा धर्मका प्रवक्ता कर्ता र अभिरक्षिता-
बाटै यसको ठीक विपरीत अर्काको स्वास्नी राख्ने काम कसरी भयो । यो प्रश्न
सधैं जिउँदो रहने प्रश्न हो आर्यधर्ममा सतीधर्मको महत्त्व मान्नेहरूका लागि ।
तर यसको जवाफमा- “तेजोयसां नदोषाय वन्द्यैः सर्वभूजो यथा” । भनेर
तेजस्वीलाई दोष लाग्दैन आगोले सर्वभक्षी भए झैं भनेर शुकले जवाफदिए ।

तर यसको जवाफ श्रीकृष्णले चौरहरणको बेला दिएको दोहऱ्याइ दिनुपर्ने थियो । वास्तवमा मलाई त्यही नै प्रत्युत्तर हो कामोपासनाको भन्ने लाग्छ । त्यो त्यहीँकै श्लोक उद्धृत गरेर म पर पन्छन्छु ।

न मय्यावेशितधियां कामः कामाय कल्पते ।

सर्जिताक्वाथिताधाना प्रायो बीजाय नेष्यते ॥

आफ्ना विरहमा सन्तप्त गोपीलाई संज्ञाउन पठाउदा उनीहरूले उद्धवलाई जुन भने त्यही विरहवेदनामा उसिनिएको प्रेममा अब कोब्याउनेपन हटिसकेको पाइन्छ । बिसैर बिसैने कुरा थिएन त्यो प्रेम । गोपीहरू भन्छन्—

पुनः पुनः स्मारयस्ति नन्दगोपसुतं वत ।

श्रीनिकेतैस्तत्पदकविस्मर्तुं नैव शक्नुमः ॥

गत्या ललितयोदारहास लीलावलोकनैः ।

माधव्या गिरा हृतधियःकथं तं विस्मरामहे ॥

ठीक हो । यही उनीहरूको मानसिक एकाकार वृत्ति नै उनीहरूलाई भगवत् पदप्राप्तिको साधन हुन जाने कुरा थियो । वास्तवमा पठाएको संदेशको सार यही मान्नुपर्छ जो यस प्रकार थियो—

यथा दूरचरे प्रेष्ठे मन आविश्य बर्तते ।

स्त्रीणां च न तथा चेतः संनिच्छेदक्षिणोचरे ॥

मय्यावेश्य मनः कृत्स्नं विमुक्ताशेषवृत्ति यत् ।

अनुस्मरन्त्यो मां नित्यमचिरान्मामुपैष्यथ ॥

भारतमा भागवतधर्मको विकास चैतन्य र मीरामा गएर एक सीमा छुनपुग्छ । आज एक सिने अभिनेता करोडौँको हृदयमा स्थान लिन्छ । सुन्दरी नारीको हृदयको तुना फोएर हेरे उसको प्रेममा मुटु ढुकढुक गरेको सुनिन्छ भने त्यो बेला कृष्णले १६ हजारको मानसिक सतीत्व अपहरण गरेका भए अब त १६ कोटिको हृदयको सतीत्व नङ्गचाइदिएको हुनुपर्छ भन्न सकिन्छ ।

नरक द्वारको पहिलो गणनागनै कामलाई उनीले नै “धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि” भन्नुपर्छ । काम अवश्य नै वात्स्यायनको सिद्धान्तले प्रतिपादित शरीरस्थितिहेतुको रूपमा स्वीकार्नेतथ्यले स विश्वस्त छु र त्यसलाई धार्मिक प्रयोगमा ल्याउनेहरूलाई स महान् प्रयोक्ताको संज्ञा दिन्छु ।

तन्त्रको रतिरागमा कामेश्वरी त्रिपुरा सुन्दरीको संरुचन गर्दै आछ

शंकराचार्यले सौन्दर्यलहरीमा एक सौन्दर्यबोधको काव्य सिर्जने । जसलाई काम संजीवनी भनेर हयग्रीवले त्रिशतीमा स्तुतिपाठ गरे । भागवत धर्मले रतिरागलाई विकृत रूप दिदा पुरुष पनि स्त्रीरूपमा रहेर पतिभावले कृष्णका आराधिका भएर रूपकलि आदि संज्ञाले आफूलाई उद्घोषित गर्ने भएको इतिहासमा पाइन्छ । भागवतमा कामाद् गोप्यः भन्ने पक्षको पुष्टिमा राम्रो साहित्य निर्माण भएको छ । मैथुनलाई अँगालेर मद्यमांस पिलाई भने भागवत् धर्मले परित्याग गर्‍यो । वेदको पशुयागको पनि अनर्थ गरी अज शब्दको अर्थ गर्दा नउम्रने पुरानो अन्न भन्ने अर्थ गर्छन् । तर, मीमांसाको व्याख्या नबुझी वयाको हवनलाई अर्थ गर्न नमिल्ने कुरा पनि बुझेको होइन । त्यसकै पछि प्रभाव तन्त्रका केही विद्वान्मा पर्न गएर सुरार्घ्यलाई जलार्घ्यको अर्थ गरेको छ । तर त्यसको खण्डन गरेर वास्तविक अर्थ गरेको पाइन्छ । स्वच्छन्द तन्त्रमा यस प्रसंगलाई यसरी उल्लेख गरेको छ ।—

‘मत्स्यमांसान्यनेकानि लेह्यपेयानि यानि च ।

अग्रमापूरयेच्छंभोर्वित्त शाठ्यचिर्वर्जितः ॥

पश्चादर्घः प्रदातव्यः सुरया सुसुगन्धया ।

स्व. त. पूर्वार्ध १३६

“सुरया आनन्दहेतुत्यदेवमुक्तम् । ये तु जात्युद्धारपर भैरवरूपत्वोन्मीलकेऽप्यस्मिन् भैरवनये सुराशब्दं जलवाचिनमपि व्याचक्षते ते जाति ग्रहग्रस्ताः ।”

यहाँ तन्त्रको सुरार्घ्यलाई जलार्घ्य भनेर अर्थ गर्नेहरूको व्याख्यालाई जातिग्रहग्रस्त भनी व्याख्याकारले किटान गरे र भैरवरूपको वास्तविक अज्ञाता भनेर आक्षेप गरेको पाइन्छ ।

उपनिषद्मा जलको महिमाको उद्धृत गर्दा भनिएको ‘रसो वै सः’ वाक्यलाई साहित्यमा अनावरण चित्लाई रस भनी रसवाद खडा गरे भने दर्शनको एक नयाँ रूप रसले लिएर पारद सिद्धिको प्रक्रिया सिर्जको छ रसेश्वर-दर्शनमा । आफ्नो आफ्नो सिद्धान्तको पुष्टिमा कुनै वाक्यको प्रयोगलाई खिचातानी गर्ने परम्परा हामीमा नभएको होइन । कतिले मैथुन क्रिया पनि कुण्डलिनीलाई उठाएर सहस्रारमा शिव तत्त्वसँग संगम गराउने कुराको अर्थ गर्न नसक्ने भन्न सकिन्न । तर, टुंडालमा कपेर गराइएको संभोगात्मक आकृतिलाई मन्त्र बीजपरक भनेर जुन कसले अर्थ गर्दा त्यहाँ अनर्थ पर्न जाने संभावनामा सचेत गर्ने मैले यहाँ यो कुरा गर्नुपरेको छ । वामाचारले प्रतिपादित सिद्धान्तकै

अपलाप हुन्छ पञ्चमकारको अर्को व्याख्या गर्दा । दक्षिण मार्गले हैय संज्ञेको कुरालाई आराधनाको साधन मानी त्यहीद्वारा इष्टसिद्धि गर्ने उद्देश्य निहित छ वाममार्गमा । वाममार्ग अति दुष्कर विघ्न बाहुल्य भएकोले यसका साधकले बडो सावधानीपूर्वक गुरु वाक्यानुसार साधना गर्दा सिद्धि प्राप्त हुन्छ साध्य कुरामा । तन्त्रको पुस्तक पढाएर गुरुविना कुनै पनि कार्य गर्नहुन्न र मन्त्र जप समेत गर्नहुन्न भन्ने वचन छ । गुरुको र शिष्यको लक्षण दीक्षाक्रममा उल्लेख छ । “आनन्दं ब्रह्म” यस बारेमा आनन्दको सीमांसा गर्दा आनन्दको परिचायक गर्नुपर्दा पहिलो स्थितिमा मैथुनजन्य आनन्दकै उल्लेख हुने र त्यसको निरूपण गर्नु नपर्ने भई स्वबोधगम्य हुने हुन्छ । त्यही आनन्दमार्ग अवलम्बन गरेर परमानन्दप्राप्ति गर्ने प्रक्रियामा आराधनाको साधन रतिरसमहानन्दलाई मान्ने वामाचार हो । त्यही नबुझेर मैथुनको अर्थ अन्यपरक कोही गर्छ भने त्यसले वाममार्गको बाटोमा पाइला राख्ने चेष्टा नगरे पनि हुन्छ । त्यसैले मैथुन यहाँ रतिक्रीडापरक नै मान्नुपर्छ ।

रतिरागजन्य अनुरागात्मकता चित्त एकाग्रताको साधन भएर नै भागवतधर्ममा प्रेमा भक्तिको जुन उदय भयो र त्यसबाटै कामजन्य एकाग्रता प्राप्त गरी गोपीहरूले परमपद प्राप्त गरे भन्ने कुरा सिद्ध हुन्छ । यसको बीजगत रूप निहाल्ने भए हामी तन्त्रमा नै सो निहित भएको पाउछौं । अज वैदिक युगमा कामलाई यज्ञको रूपमा जुन विश्लेषण गरेको छ, त्यो हेर्दा हामी यसलाई धेरै पहिले अवस्थादेखिकै कुरा पनि भन्न सक्तछौं ।

पुराणमा गोपीसंगका कामकेलिलाई लिएर साहित्य सिर्जने भने साहित्यमा राधाकृष्णको महिमामयी संगीतिजाई कामकेलिमा रतिरागजन्य पारी गीत गोविन्द लेखियो । यसभन्दाअघि काम वारे वेदमा हामी स्तुतिकाव्य पाउछौं । जस्तै—

अथर्वा— अ. ६, २

कामो जज्ञे प्रथमो नैनं देवा आपुः पितरो न मर्त्याः ।

ततस्त्वमसि ज्यायान् विश्वहा महां स्तस्मै ते काम नम इत्कृणोमि । १६

यावती द्यावापृथिवी वरिष्णा यावदापः सिष्यदुर्यावदापः ।

ततस्त्वमसि ज्यायान् विश्वहा महांस्तस्मै ते काम नम इत्कृणोमि । २०

यावतीदिशः प्रदिशो विषूची यावतीराशा अभिचक्षणादिवः ।

ततस्त्वमसि ज्यायान् विश्वहा महांस्तस्मै ते काम नम इत्कृणोमि । २१

यावतीभृङ्गा जत्वः कुरुरवो यावतीर्वधा वृक्षसर्प्या बभूवुः ।

ततस्त्वमसि ज्यायान् विश्वहा महांस्तस्मै ते काम नम इत्कृणोमि । २२

ज्यायान् निमिषतोऽसि तिष्ठतो ज्यायन् समुद्रादसि काम मन्यो ।

ततस्त्वमसि ज्यायान् विश्वहा महांस्तस्मै ते काम नम इत्कृणोमि । २३

न वै वातश्चन कामभाप्नोति नाग्निः सूर्यो नोत चन्द्रमाः ।

ततस्त्वमसि ज्यायान् विश्वहा महांस्तस्मै ते काम नम इत्कृणोमि ॥ २४

यास्ते शिवाहुतन्वाः कात्र भद्रा यामिः सत्यं भवति यद् वृणीषे ।

तामिष्वद्वमस्मां अभिसंविशस्वान्यत्र पापीरप वेश्या धियः ॥ २५

यसरी कामलाई ज्यायान् र महान् मानी नमस्कार गरिएका मन्त्र छन् । यो मन्त्रका अर्थ यहाँ गरिएका छैनन् विस्तार हुने भयले । जसलाई यहाँ अर्थ नगरिएका मन्त्र र श्लोक छन् तिनको अर्थ त्यहीबाट अवगत गर्न अनुरोध गरिन्छ । यो विषय गाह्रो पनि भएकोले साधारण निबन्ध झै सरसरिढङ्गले पढेर मात्र पुग्दैन र यसलाई विद्वान् वर्गसँग नै अवगत गर्नु उपयुक्त हुने भन्ने पनि मेरो आफ्नो भनाइ छ ।

मनको एकाग्रता गर्न बडो गाह्रो छ “चञ्चलं हि मनः कृष्णप्रमाथी बलवद्दृढं । तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम्” ॥ भनी अर्जुनले भने मनलाई मथ्ने सबभन्दा ठूलो काम नै भएकोले उसलाई मन्मथ भनिन्छ । अति विषय विषमौषधम्” भनी मन निरोधकको साधन गरेर कामलाई प्रयोगमा ल्याउनु साथि भनेका कुराको पुष्टिमा सहमति जमाउनु हुन्छ ।

शारीरिक प्रयोगमा “विषय विषमौषधम्” सिद्धान्त स्वीकृत हुन्छ भने मानसिक प्रयोगमा कामलाई उपयोगमा ल्याएर मनको चाञ्चल्यरूपि स्थितिलाई समाल्न काम नै साधन किन गर्न सकिन्न भन्ने वासनागले नयाँ सिद्धान्त दिएर प्रयोग प्रक्रिया निकाल्यो ।

र व्यवस्थामा पनि साध्य तत्त्वमा नै मनोयोग स्थिर राख्न सकेमा संभोगानन्दलाई शिवशक्तिको समागमावस्था मानी बाधक भनिएको कामवृत्ति साधकको रूपमा ल्याउनु यो सामाजिक परम्परामा गरिएको अति साहस र धार्मिक जगत्मा आएको महान् क्रान्ति भन्नुपर्छ । तन्त्रले मन अर्कातिर शिव अर्कातिर शक्ति अर्कातिर प्राण अर्कातिर भई छरपष्ट भएर कोटिकल्पसंम पनि सिद्धि हुँदैन भनेको छ ।—

मनोऽन्यत्र शिवोऽन्यत्र शक्तिरन्य मास्तुतः ।

नसिध्यति वरारोहे कल्पकोटिशतैरपि ॥ (कुलार्णवतन्त्र)

बालभार्गसम्म आउँदा धेरै समय लागेको छ । प्रायः हरेक धर्म व्यभिचारद्वारा विकृत भएको इतिहास पाइन्छ । हिन्दूधर्म ईसाइ धर्म मुसलमानी धर्म जब पतनोन्मुख हुन्छन् तब सुरा-मुन्दरीप्रति आकर्षित हुन्छन् । मारजित् भनिएका भगवान् बुद्धले स्त्रीलाई प्रश्रय दिएपछि आफ्नो धर्मको आयु पाँच शय वर्ष मात्रै तोके । “यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्” भन्ने जगद्गुरु शंकराचार्यको सन्यासधर्मले पनि स्त्रीसाहचर्यमा घरबारे सन्यासीको एक जाति छडा गरायो बौद्ध धर्मले संघारामबाट आश्वभिक्षु र वज्राचार्यको एक नयाँ उपजाति जन्मायो । यत्तरी नै अन्यत्र पनि स्त्रीपुरुषको संसर्गमा चोखो रूप विकृत भएर आयो । यी विषय धार्मिक इतिहासकारले केलाउनुपर्ला । तर “प्रतिक्षण परिणामिनो हि सर्वे भावाः” यस सिद्धान्त माने पनि प्रतीत्य समुत्पाद भन्ने कुरा खाए पनि धर्म पनि देशकालानुरूप सामाजिक शृङ्खलालाई बाँध्ने हिसाबले आफ्नो स्वरूप बदल्छ । यत्तरी एक विश्लेषण गर्दा कौलाचार आउन र जानना पनि नियमित कार्यकारणभाव संबन्ध रहेको छ । वैदिक याज्ञिक प्रक्रिया हरायो, तान्त्रिक क्रियाकलाप पनि लुप्त भयो र संघारामको विहारवाद समाप्तभयो तर आज हामीलाई सुहाउने रूपमा निगमागमको मिश्रप्रणालिको पूजाआजाले सामान्यकरण गरेर आजको धार्मिक बन्धनले समाजलाई धारणा गरेको छ ।

अश्वमेधको कर्मकाण्ड मात्रै हात्ती हात परे झैं उपमैथुन-धर्मको कलात्मक प्रतीक हात्ती देवमन्दिरका फजेकमा सुरक्षित रहेको फेला परेको छ । बामाचारको कौल संप्रदायले भैरवीचक्रको परिकल्पना गरेर त्यहाँ एकछत्त कायम गरी जातिधर्मलाई त्यस सीमाभित्र पस्न रोक लगाए । त्यसैले आज पनि जगन्नाथजीको मन्दिरमा भैरवीचक्रको अवशेष रहेकाले सबै श्रीभोग महाप्रसाद-लाई भेदभाव छाडेर एक पंक्तिमा बसीकनै ग्रहण गर्दै छन् । तर यसअघि परिकल्पित त्यस चक्रमा अर्को पनि रूप थियो । हामी आज आएर

संप्राप्ते भैरवीचक्रे सर्वे वर्णाः द्विजातयः ।

निवृत्ते भैरवी चक्रे सर्वे वर्णा पृथक् पृथक् ॥

लाई त स्वीकारदैं छौं

तर, चक्रमित्ररहेका पुरुष जति शिव, स्त्री जति शक्ति बनी त्यहाँ भगलिङ्गामृतले महामायालाई संतोष गराउने कुरा भने कालको चलनीले छानेर पर्याकिसक्यो ।

चक्रमध्यगता सर्वे पुरुषाः शिवरूपिणः ।

स्त्रियः सर्वाश्च पार्वत्य स्तस्माद्भवे न कारयेत् ॥

मद्य कुम्भ सहस्रं स्तु मांसभारशतैरपि ।

नतुष्यति माहामाया भगलिङ्गामृतं विना ॥ (शैरुतन्त्र)

यसरी भैरवोचक्रमा यौन स्वातन्त्र्यको उद्धोषण गरेको पाइन्छ र त्यहाँ भएको गुह्य बाह्यसमाजमा लुकाएर नै गुह्यातिगुह्य गोप्यत्व कायम गरियो । र त्यसपछि भनियो—

एतञ्चक्रगतां वार्तां बहिर्नैव प्रकाशयेत् ।

तेभ्यो द्रोहं नकुर्वीत नाहितं च सभाचरेत् ॥

कौलिकहरूको साहस यति विघ्न बढ्यो कि उनीहरू अर्काका छोरी बहिनी स्वास्नीसंमलाई दान गर्ने कुरा प्रचार गर्दै प्रमाण दिन थाले यसरी जब—

भगिनीं वा सुतां भार्या यो दद्यात् कुलयोगिने ।

मधुमत्ताय चक्रे वा चक्रे वा पुण्यभाग् स तु ॥

अनि मधुमत्तालाई स्वास्नी सुम्पेर पुण्य आर्जने प्रवृत्तिको विकास भयो । त्यति मात्र होइन, योभिलाई साध्यसिद्धिको प्रमुख द्वार मानी त्यसको पवित्रतामा यो कुरा उल्लेखनीय हुन आउँछ, जो यस प्रकार छ ।

तस्या योनौ मुखं दत्त्वा तद्रसं विलिहञ्जयेत् ।

यस कौलिक धर्मले सुरा र सुन्दरी दुवैलाई साधनाको रूपमा उपयोगमा ल्याउने प्रक्रिया मान्यो । अनि त्यसले धार्मिक रूप लिएपछि समाजले त्यसलाई अश्लील मान्ने प्रवृत्ति छाडिदियो । मैथुनको गोप्यताको ह्रास भएर त्यसका विभिन्न पोजका कलाकारिता सिर्जना भएर मूर्ति र चित्रको विकास हुन थाल्यो । वाम-मागले देवतालाई रतिका अवस्थामा रहेको ध्यान दियो र भनियो—

रतिरसमहानन्द निरताम् ।

विपरीत रतस्थितौ ।

रतिकामौ समारूढाम् ।

यस प्रकारको ध्यानलाई कहीं छिनाले पाषाणमा कपेर कहीं साँचोमा धातु पगालो ढालेर, कहीं काठमा रामोले ताछेर र कहीं चित्रमा कुचिले रङ्ग पोतेर मैथुनका रूप साकार पार्ने परम्परा प्रतीकात्मक रूपमा प्रकट भयो । जब देवताको

प्रतीक नै मैथुनावस्थामा रहेको हुन्छ मन्दिर पीठमा आसीन भने अनि टुंडाल-
हस्ता मैथुनप्रिया अनेक आसनमा अङ्कित भए । कामकलाको विकास यसरी
हुन्छ । रतिक्रीडा अङ्कनमा अर्को तर्क वितर्क आजको मान्छेले गर्दमा ऐतिहासिक
तथ्यलाई अपलाप गर्न मिल्छ जस्तो लाग्दैन ।

नरवलि गरिन्थ्यो उग्रदेवीपीठमा, यसको विधान पनि शास्त्रमा
छ । नरवलि हुने र मनुष्यमांसको बिक्री वितरण पनि भएको कुरा साहित्यसंम-
मा पाइन्छ । मालतीमाधव नाटकका कपाल कुण्डला र अघोर घण्ट यसका साक्षी
छन् । नाटक, त्यो पनि दृश्य काव्य त्यसमा बलि दिनाका निमित्त मनुष्यको
अपहरण गरिनु यो सामाजिक अपराध पनि हुन्थ्यो । अघि त्यो परिकल्पना होइन
सत्य नै थियो तर आज तर्कवितर्क गरेर त्यसको अर्को माने लगाउनु हाम्रो
अतीतको परिचायक अज्ञानको हुन्छ ।

पतिसंग सती जानाले अक्षय पुण्य प्राप्त गर्ने शास्त्रमा विधान छ र
त्यो शयवर्षाअघिसम्म प्रचलित प्रथा थियो । मरेको मान्छेसँग ज्यूंदोमान्छे साथै
सुताएर पोल्नु आज कति नृशंस कार्य मानिन्छ र कानूनले त्यो सतीप्रथालाई
दण्ड र अवैध करार गरेको छ । तर त्यो सतीप्रथा होइन त्यसको माने त
अर्को हो भनेर आज लालबुझबुझी देखाउनु सत्यमाथि खेलवाड गर्नुजस्तो
लाग्छ ।

धार्मिकरूपमा मैथुनले छुट पाएको बेला कामकला मन्दिर र
प्रासादमा अङ्कन हुन जानु कुनै नौलो कुरो त्यो समयको लागि हुँदैन ।
कलाकारले विभिन्न आसनमा नग्न रतिक्रीडालाई कोर्ने कुची राम्रो र छिनो
लिन गाल्छो पर्दैन । कतिलाई यो नग्न मैथुन चित्रले वज्र पर्न दिँदैन
भन्ने ऐतिहासिक परम्परागत धारणा बनेको छ । त्यसमा वज्रको अर्थ शून्य नभई
ऐन्द्रीवज्र भन्ने कुरामा विस्वस्त छन् । यी त जन श्रुति हुन् । वास्तवमा
एक समय यस्तो भयो । मदमत्त कौलिकहरूलाई सामन्तहरू आफ्नी सुकुमारी
राजकुमारीलाई महा मुद्रामा समर्पित गरी आफ्ना शत्रुहरूलाई मारणादि
अभिचार गराउने विश्वास गर्दथे । पछि यवनका वीस बाइस घोडचढीले
राज्यमा पसी ती सामन्तहरूलाई पराजित गरे । त्यस बेला ती राजकुमारीलाई
रति गरी आराधना गरेका देवताले यवनलाई नाश गरेको देखिएन । अनि बुद्धले
शान्तिसेनामा उपयुक्त गराएका तन्त्रले व्याप्त भएको प्रदेश यवनाधिपत्यमा
गए ।

यो बेला हामी सशस्त्र सेना नराखी राजकुमारीलाई मधुसूत कौलिकलाई चुम्पेर देशरक्षा गर्ने सामन्त थिए भन्ने कुरा पत्याउन सक्तीनौं । तर त्यो कुरा भारत वंगप्रदेशमा घटेको ऐतिहासिक तथ्य हो । मगधमा बौद्ध बिहारको प्राबल्यले बिहार प्रान्त भएको कुरा बिहारमा बुद्ध धर्मको अवशेष नै नभएको यस बेला त्यस समयको बौद्धको संघारामको कुरा पत्याए पढेन । मेरो भनाइका तात्पर्य के हो भने कामकला कलाकारको विषय हुनामा तन्त्रको नै देन छ त्यो शिवशक्ति बौद्ध वा वैष्णवतन्त्रमा आधारित होस् ।

“देवो भूत्वा देवं यजेत” अर्थात् आफू पनि देवता भएर नै देवताको पूजा आदि गर भन्ने सिद्धान्त बनेपछि “महाकालेन च समं विपरीत रतातुराम्” भएको कालीको साधकले रतिरसमा आनन्दित भएर नै ससाराधना गर्नुपर्ने हुन गयो । आनन्दको निमित्त आनन्दकै उपाय अपनाउने यो सिद्धान्तले यहाँ नया मोड ल्याएको मान्नुपर्छ । पुरुषार्थ चतुष्टयको कीलो नै काम बन्न गयो । वचन पनि छ—

कामस्तु कीलकः प्रोक्तः पुरुषार्थं चतुष्टये ।

चारै पुरुषार्थ बाँधिने कीलो काम कसरी भयो भने कुनै पुरुषार्थमा पनि चित्तको एकाग्रता साध्यसिद्धिको पहिलो साधन हुन्छ । काम प्राणीमात्रमा अन्तर्निहित गूढ सशक्त प्रवृत्ति छ । स्त्रीपुरुषमा रहेको परस्परमा उत्पन्न हुने रतिराग मैथुन-क्रियामा आनन्दात्मक परितृप्तिमा परिणत नभई विश्रान्ति लिदैन । कीट पतङ्ग पशु पक्षी नर वानर जे हुन् तिनमा बीजात्मक रतिराग मानसपटलमा जन्मेदेखि मरुजेल रहन्छ । सबै इन्द्रिय लय भएपनि मनोजले मन छुञ्जेल त्यो वासनात्मक वृत्ति राख्छ र मनोराज्यमा त्यो स्वप्नलोकमा गएर परिपूर्ति गर्छ सबै सामाजिक नियम तोडेर उन्मुक्त भई रतिश्रीडा गर्छ सबै बन्धनतोडेर । यो तथ्यलाई स्वीकार्न आनाकानी गर्न पाइन्न । समाजको विवेक मूर्च्छित हुन्छ कामावस्थामा र भनियो “नैव पश्यतिकाशान्धः” । त्यसरी सुदृढ रूपमा मुटुमा ठोकेको कीलो, मस्तिष्कमा हरघडी फोरेको धर्सो छ काम । त्यही कामलाई चशोकार गरी चित्तरत्नलाई क्षुब्ध नपारी मन निरोध गर्ने साधनमा उपयोगमा ल्याउने प्रयोक्ता हो तन्त्र । कामलाई हामीले पूर्णता लिएपछि त्यसका लागि उत्तले मनलाई मथ्ने कुरा रहने भएन भन्ने यो नौलो प्रयोगको प्रारम्भ, वामाचारमा सीमासम्म पुगेर कलालाई पनि उत्प्रेरित गर्ने समर्थ भयो । सधमांसप्रति घृणा गर्ने वैष्णवादि संप्रदायमा पनि प्रेमा भक्तिले यसकै रूपान्तरमा देखापर्नु परेको जस्तो लाग्छ । यता शिवशक्ति भनियो भने

उता राधाकृष्णको प्रेमाभक्तिमा नारी जति राधा पुरुष जति कृष्ण भए अनि यहाँ पनि सैथुनात्मक आकर्षणले बडो उग्र रूप लियो । गुरको प्रसाद नदनाई शिष्यले स्वास्नीलाई ग्रहण गर्न पाएन ।

जगल्टा फिँजाएर सस्त तरुनी स्वास्नीमानिसलाई नाङ्गी पारेर उसको योनिमा पीठपूजा गरी मध्यभागमा शक्तिको पूजा गरी पुरुषलिङ्गमा भैरवलाई पूजा गर्ने कुलाचारमा नियम छ । गुह्यात् गुह्यतर प्रक्रियालाई यहाँ यति-सम्म प्रसंगमा भन्नु परेको हो । प्रमाणका लागि यी वचन पनि उद्धृत गर्नेपछि—

सुन्दरीं योवनौन्मत्तां निर्लज्जां चारु-हासिनीम् ।

कृत्वा दिगम्बरीं तां च गन्धचन्दन कुंकुमैः ॥

अनुलिप्तां मुक्तकेशीं ततस्तद् योनिमण्डले ।

पीठपूजां विधायथ तन्मध्येपूजयेच्छिवाम् ॥

उपचारैः पूजयित्वा चार्घ्यं दत्त्वा तत पुनः ।

जप्त्वा लिङ्गे भैरवं च पूजयित्वा महेश्वरीम् ।

महाचीनाचार सार तन्त्र तृतीय पटल ।

महाचीनाचारमा स्त्रीप्रति साह्र आस्था व्यक्त गरिएको पाइन्छ । उनीहरूको धारणा यसरी व्यक्त गरिएकोछ—

स्त्रयो देवाः स्त्रियः प्राणाः स्त्रियएवविभूषणम् ।

स्त्री लिङ्गिना सदाभाव्यम्..... । म. ची. सा. त.

महाचीनक्रम वसिष्ठले बुद्ध भगवान्बाट पाएका र उनले नीलाचलमा गई अक्षमाला नामकी चाण्डलीलाई साधन गरी सिद्ध गरेको कुरा पाइन्छ । तारा-लाई बौद्धहरूले नै आराधना गर्ने गरेका छन् । महाचीनाचारक्रम बडो दुष्करक्रम छ विनागुरु यसलाई बुझ्न प्रयोग गर्ने कुरा छैन एकातिर भनिन्छ—

अलिङ्गनं चुम्बनं च स्तनयो मर्दनं तथा ।

दर्शनं स्पर्शनं योने विकासो लिङ्ग धर्षणम् ॥

प्रवेशः स्थापनं शक्तैर्नैव पुष्पाणि पूजने ।

अर्कातिर त्यही अर्को कुरा पाइन्छ भनेको—

स्त्रियो भोगे कौलिकानां यदि मोक्षो भवेदिह ।

सर्वेऽपि जन्तवो लोके भुक्ताः स्यु स्त्रिनिषेवणात् ।

बुद्ध भगवान्ले महाचीन क्रमको उपदेश वसिष्ठलाई दिएको र तारा-को उपासना गर्ने मुख्य क्रम यही नै हो भन्ने कुरा त्यहीँबाट अवगत गर्नुपर्छ भनी

म यसवारेमा धेरै कुरा लब्ध्याउर्ने । महाचीरक्रमको उल्लेख गर्दा तन्त्रान्तरमा पनि योनिपूजाको उल्लेख यसरी पाइएको छ।—

कुलयुवति-सुयोनौ मन्त्र वर्णान् विलिख्य
लिखित निगममन्त्रान् सुप्तदोषादिदुष्टात् ।
विदित गुरु कुलान्तर्वाह्यनर्थात् विधिज्ञो
मनुषुटित पुटियात् साधयेत् शान्तचेताः ।

नीलतन्त्रम् दशम पटल

यस परिपृच्छमा हामीले त्यस बेला साधनका रूपमा संभोगलाई अंगालेको कुरालाई किन अपलाप गर्नुपर्ला र ऐतिहासिक रूपमा त्यो फेला नपरे पनि धार्मिक रूपका प्रयोगमा अझ पनि ती तन्त्र वांकी नै छन् प्रमाणका रूपमा र त्यसवारेको कलाकारिताले त्यस कुरालाई उज्जीवित गर्दै छन् । प्रयोगप्रक्रिया लोप जस्तै छ तर नान मैथुन चित्राङ्कन त छ कि ।

भगवान् बुद्धलाई कामप्रति घृणा भएको कुरा उनका ठाउँ ठाउँका उक्तिबाट यसरी स्पष्ट हुन्छ । जस्तै—

नित्यं यद्यपि हिस्त्रीणामेतदेववपुर्भवेत् ।

दोषव्रत्स्वपि कामेषु कामं रञ्जयेत मे मनः ॥ बुद्धावदानम् ।

विवर्जिता सर्पशिरो यथा बुधैः विवर्हिता भीढघटो यथाशुचिः ।

विनाशका सर्वशुभस्य हृदकाशात्वाहि कामान्नभिजायते रतिः ॥

अशुचिविकृतश्च जीवलोकं वनितानामयसीदृशः स्वभावः ।

वसनाभरणैस्तु वञ्च्यमानः पुरुषः स्त्रीविषयेषु रागमेति ॥

यसरी बोधिसत्त्वका यी स्त्रीविषयक धारणा नै महाभिनिष्क्रमणका साधना भएका छन् । पछि चीनाचारक्रममा बोधिसत्त्वलाई यस रूपमा विराजमान गराइएको वचन पनि छ।—

ततः प्रणम्य तां देवीं वसिष्ठोऽसौ महामुनिः ।

जगामाचारविज्ञान-वाञ्छया बुद्धरूपिणम् ॥

रणजघनरावेण रूपयौवनशालिना ।

मदिरामोदचित्तेन विलासोल्लसितेन च ॥

शृङ्गार-परिवेशेन जगन्मोहनकारिणा ।

भयलज्जाविहीनेन देवीध्यानपरेण च ॥

कामिनीनां सहस्रेण परिवारितमोक्ष्वरम् ।

मदिरापान सञ्जातं मद मन्थरलोचनम् ॥

दूरादेव विलोक्येनं वसिष्ठो बुद्धरूपिणम् ॥

महाचीनाचारक्रम पटल द्वितीय

भगवान् बुद्धबाट नै ताराको अर्चनालाई महाचीनाचारक्रम प्रयुक्त भएको छ । वसिष्ठ जस्ता महाज्ञानी योगवसिष्ठका प्रवक्तृले अक्षयमाला नामकी चाण्डलिकासँग रमाएको रहस्य धेरैलाई अवगत भएको होओइन भन्ने सम्भावनाले वसिष्ठले तारिणी ताराको आराधनाका लागि चीनक्रममा साधक वन्दा अक्षमालालाई साधन बनाएका हुन् भन्ने कुरा पनि यस तलका श्लोकले स्पष्ट पार्छ ।—

महाचीन क्रमाचारं ततो देवादवाप्य सः ।

नीलगिरि समासाद्य कुलाचार परायणः ॥

ततोऽक्षमाला युवतिं चाण्डालीं रमयेन्मुनिः

जपन् संसाधयामास तारां मुक्तिप्रदायिकाम् ॥

तारामाराधयामास कृत-कृत्योऽभवत्तदा ।

साक्षाद् भूता महादेवी तारा संसारतारिणी ॥

महाचीनाचार क्रम ५ पटल

पहिले विरागमूलक बौद्धधर्म यसरी सराग कामदृष्टिपरक आचार क्रमलाई संस्थापन गर्ने नया मार्गको खट्टा भई आएको छ । यहाँ मैले उद्धृत बाध्यहरूको अर्थ न गर्दा पनि साधारण पाठकले पनि बुद्ध राजप्रासाद छाड्न श्री र स्त्रीप्रति घृणा उठेर नै विरक्त भएका र चीनाचारमा सुरासुन्दरीसँग विहार गरेर पनि निर्विकल्प भई मोक्ष प्राप्त गरेका भन्ने कुरा निचोरमा बुझ्न सकिन्छ ।

कतिलाई यो मिथ्या धारणा पनि हुन गएको छ कि यो तन्त्रमन्त्रका विधि वज्रयानपछि नै बुद्धधर्ममा आएको भन्ने । तर त्यो कुरालाई शार्दूल कर्णविदान (मातङ्ग दारिका परिव्राजनम्) मा प्रकृति नामकी चाण्डलधुवतिले आनन्दप्रति प्रेमासक्तभई आत्महत्या गर्न चाहँदा उसकी माता चाण्डालीले आफ्नो मन्त्रविद्याको प्रभावले बुद्धका परमप्रिय शिष्यलाई खिचेर छोरीकहाँ ल्याइदिएकी छ । त्यसो हुँदा त्यस बेला पनि यस प्रकारका विद्याको महत्त्व रहेको भान हुन्छ । त्यति अंश प्रमाणका लागि यहाँ उद्धृत गर्नु अनुपयुक्त होला भै लाग्दैन । जस्तै—

"अथ प्रकृतेर्मातृङ्गदारिकाया मातामध्ये गृहाङ्गनस्य गोमयेनो-
पलेपनं कृत्वा वेदीमालिख्य दर्भान् संस्तीर्याग्निं प्रज्वालयादशतमर्कपुष्पणं
गृहीत्वा मन्त्रानावर्तयमाना एकैकमर्कपुष्पं परिजप्य अग्नौ प्रतिक्षिपति स्म ।
तत्रेयं विद्या भवति ।

अमले विमले कुङ्कुमं सुवने । येन बद्धाऽसि विद्युत् । इच्छया देवो
वर्धति विद्योतति गर्जति विस्मयं सहाराजस्य समभिवर्धयितुं देवेभ्यो मनुष्येभ्यो
गन्धर्वेभ्य शिखिग्रहा देवा विशिखिग्रहा देवा आनन्दस्य आगमनाय संगमनाय
क्रमणाय ग्रहणाय जुहोमि स्वाहा ।

अथायुस्मत् आनन्दस्य चित्तमाक्षिप्तम् । विहाराभिष्कम्प्य येन
चाण्डालगृहं तेनोपसंक्रामति स्म ।

यो कथानकले चाण्डलजातिमा रहेको विद्याको सिद्धिलाई स्पष्ट पाछं
यसपछिका कुरा त्यहीबाट अग्रगत गरियून् । तन्त्रमा चाण्डालीलाई मुद्राको
रूपमा स्वीकारे र आराधना गरी सिद्धि प्राप्त गरेको नभए यस प्रक्रियाको र
यस विधाले यसरी व्यापकता लिंदैनथ्यो ।

ताराको मन्त्र-जप-विधिमा मात्रै मैथुन साधन हुने होइन कालीको
पुरश्चरणमा पनि यस्तै मैथुनद्वारा आराधना गर्ने वचन छ । जस्तै—

स्वकीयां परकीयां वा स्त्रियभानीय साधकः ।

शतमण्डोत्तरं जप्त्वा योनिमामन्त्य तत्त्ववित् ॥

गच्छत् परमतत्त्वज्ञः सहस्रं जपते यदि ।

तदा मन्त्रो भवेत् सिद्धो दुष्टमन्त्रोऽपि पार्वति ॥

काली तन्त्र सप्तम पटलः ।

यस्ता विधि-विधान गोप्यातिगोप्य गरिने कुरा हुन् । सर्व-
लेसाधारणले विनातत्त्वज्ञान नबुझी यस्ता कर्म गरेमा मृत्यु हुन्छ भन्ने पनि
पचन छ ।

यो मायिका कुराको तेरिज बिचला हामीलाई बुद्धमार्गमा ताराको
उपासना महाचीनकभवाट नयाँ मार्गमा प्रवेश हुन्छ र त्यहाँ सुरासुन्दरी त्याज्य
नभई ग्राह्य बन्छन् । बुद्धको धेरै पछि मन्त्रविद्यामा जातिपाति खण्डनबाट
चाण्डालीहरू साधनामा सक्षम भएका होइनन् । बुद्धकालमा बहिष्कृत रूपमा नै
छँदा पनि यिनमा मन्त्रविद्याको वानमार्गको सक्षमशक्ति थियो भन्ने यस
चाण्डालदारिकोपाल्यानले देखाउँछ । तारा संप्रदायमा मात्रै होइन कालीको

पुरुश्चरण गर्दा पनि स्त्रीगमनलाई साधन बनाएको प्रमाणित हुन्छ । यसरी एक बखत मैथुनक्रिया पवित्र पद्धति बनेर समाजले अपनाएको थियो ।

सांख्यको प्रकृति-पुरुष, शैवको शिव-शक्ति र वैष्णवको राधा-कृष्ण यी स्त्री-पुरुषको युगल रूप हुन् । यता सांख्य काललाई स्वीकार्दैन तर तन्त्र भने अमूर्त कालको साकाररूपमा महाकाली र महाकाल मूर्तरूपमा ध्यान गर्छ । महाकालसंग रत्यासक्त काली मुण्डनालाधारिणी र फरमेखलायुक्ता नगनावस्थाकी छिन् । ती महामानवका मुण्ड नै काललाई सापेक्षित रूप दिने र ती वीरका बाहुले नै कालावस्था तोक्ने हुन्छ इतिहासमा । उज्जयिन महाकाल निकेतन मानियो भारतमा किनभने त्यहाँ कालचक्रको परिगणन गर्ने परम्पराले विकसित रूप लियो । यौवनोद्गममा कामवृत्ति उद्भूत भएर परितृप्ति पाई आनन्दानुभव गर्छ स्त्री-पुरुषको मैथुन क्रियाद्वारा । अनि कालको अपरिहार्य जीघनप्रवाहमा मुख्य कारण रतिरहस्यभन्दा अर्को फेला परेर । नेपालमा मैथुनावस्थाका देवप्रतिमा धेरै पाइन्छन् । तर यहाँ नौलो कुरो अर्को अचम्म लाग्ने के छ भने बौद्धहरू त्यस देवतामूर्तिलाई एक रूप दिएर उपासना गर्छन् भने सनातनीहरू अर्को नामबाट त्यही देवतालाई आराधना गर्छन् । टेवालको संकटा सनातनीहरूले दिएको नाम हो, वज्रयानीहरूले तिनलाई कालरोषण नामले पुज्छन् । असनको मन्दिरमा कलशमा देवतानिहित छन् । तिनको नाम शैवहरू अन्नपूर्णा र बौद्धहरूले असंभलु भन्ने गरेको पाइन्छ । धेरै यस्ता उदाहरण छन् ।

मैथुनशिल्पपाषाणमा, धातुमा, काष्ठमा र चित्रपटमा पनि प्रशस्त पाइन्छन् । वर्शनको रहस्यले उद्वेलित कुची र छिनोमा कलाशिल्पीले जुन गति दिए त्यो अनुभूत गर्ने विषय छ । महिष संवरादिको चित्रपटमा मनलाई मथेर फुटेको कामवृत्तिलाई संवरण गराई महिषाकारमा नयाँ चित्रशैलीको मैथुनी-भावले जुन कला सिर्जना भयो त्यो अध्ययन गर्नेले आनन्दानुभूतिको नयाँ शैली मान्नेछ । मनमा रहेका अदम्य रतिराग पोखिएर मन स्वच्छ पार्ने प्रक्रियालाई समावेश गरेको नयाँ मोड देखिन्छ । तर प्रतिमामा र चित्रपटमा देखाइएका मैथुनशिल्पमा हामी आश्चर्य मएँौं देवतात्मक श्रद्धाले गर्दा । तर देव-मन्दिरका बलेसीमनिका टुंडालमा मनुष्यका विभिन्न आसनमा कामातुरता झल्काई मैथुन-शिल्प कपेको देख्दा साधारणलाई वज्रनिवारणबाटितर यसो गरेको हो भन्ने सर्वसाधारणमा ऐतिह्यले प्रबल विश्वास पारिदिएको छ र उग्र अश्लीलताको नग्न

मैथुनलाई परित्राण गरेको छ । तर त्यो वज्र मेघबाट झर्ने चट्याङ होइन त्यो त वज्रयानले प्रतिपादित 'शून्यता वज्रमुच्यते' भन्ने प्रतीत्यसमुत्पादको आधारमा छडा भएको दार्शनिकता आएर अर्चना पक्षमा झरेपछि उसले परिकल्पित वज्रयोगिनीको रतिरागात्मक मानसिक शून्यतालाई दर्शाउने वज्र हुनुपर्ने जस्तो मलाई लाग्छ । शून्यले स्वरूप धारण गर्दा कालको रूपलाई कराल पार्ने संसारको रहस्य रतिरस नै हुनुपर्ने होइन र ?

कार्यकारणभाव सम्बन्धलाई नै प्रत्येक वस्तुको आधार मान्ने न्याय वैशेषिकमतले समवायिकारण र असमवायिकारण नाश भए कार्य नाश हुने नियम मान्छ । कोही समवायिकारण नमान्ने पनि छन् । तर उपादान कारण नमान्ने कुरा गर्न भने भएन । लिङ्ग र योनि कारणवाचक शब्द हुन् । त्यसैले "तस्य योनिं परिपश्यन्ति धीरास्तस्मिन् ह तस्थुर्भुवनानि विश्वा" भनेर वेदले सम्पूर्ण विश्वलाई योनिमा निहित गरी धीरहरू त्यसकै योनि देख्छन् भनेको छ । मनलाई अन्नमयं हि सोम्यमतः भनी अन्नमय मानेको छ । हाँसो देहको उपादान अन्न मानेर मन अन्नमय मानेपछि "आहार सधर्माणो हि कामाः शरीरस्थिति-हेतुत्वात्" भन्ने कामशास्त्रको वचनलाई आहारद्वारा मन बन्ने र मन छउन्जेल काम रहने हुँदा शरीरको स्थिति कालमा न आहार छुट्छ नत मन छउन्जेल मनोज कामकै निराश हुन सक्छ । देहको उपादानमा डिम्ब र वीर्यको एक घनीभूत संयोजन मात्र पछि त्यो सम्बन्ध मैथुनक्रियाबाट सम्पन्न हुन्छ त्यसो भएपछि जन्मदेखि जरावस्थासम्म त्यो काम रहन्छ शरीरको स्थिति रहून्जेल । त्यसको आत्यन्तिक निवृत्ति देहधारण गरून्जेल हुन सक्तैन । यो हो वास्तविकता, यसलाई अपलाप गर्दा सत्यको अपलाप हुन जान्छ । तन्त्रमा यसको विश्लेषण गर्ने साधकले यो अपरिहार्य कामलाई निरोध नगरी यसलाई साधनको रूपमा प्रयोग गर्ने प्रक्रिया तयार पारे । यौन आकर्षणको प्रेरणा रत्येवणा भएकाले मैथुन प्राणीको अस्तित्वको द्योतक हुने भयो । मैथुन साधनको निम्ति उपयोगमा ल्याउने क्रान्तिकारी प्रभावको जन्म दियो तन्त्रले । यसले मनको मोड बदल्ने नयाँ पद्धति फेला पार्‍यो । गुम्सिएको काम घासनालाई ब्रह्मचर्यको स्वांग गरी हृदयमा संगालेर त्यसको प्रतिक्रियाबाट मन स्वच्छ हुन नसक्ने र उल्टो त्यो रत्येवणा उकुस-मुकुसिएर वासना र संस्कारको रूप बनी सञ्चित कर्मको गठरी बढाउने हुँदा उनीहरूले कर्मलाई 'भोगादेव क्षयः' भनी ब्रह्मवादीले भनेका फर्मूला लाई यहाँ उपयोगमा ल्याएर कामलाई पनि भोगादेव क्षय गर्ने परिपाटी निकाले ।

प्रारब्ध कर्मणां भोगादेवक्षयः भन्ने सिद्धान्तलाई नयाँ रूपमा प्रयोग गरे । यो यौन संबन्ध पनि प्रारब्ध भएको कर्म होइन भन्न माथिका तर्कले दिने भएन । देहारम्भमा कारण नै संभोग छ । देहावस्थितिसम्म संभोगेच्छा रहन्छ । संभोग-तृप्ति देहधारीमा हुने होइन । जस्तो आहारतृप्ति भोजनोपरान्त हुन्छ त्यस्तै संभोगविरति संयुक्तोपरान्त नै हुन्छ । क्षुधाले बाधा गर्छ भनेर देहधारीले आहार त्याग गर्न सक्तैन । त्यस्तै रत्येषणाले बाधा गर्छ भनेर देहधारीले पनि कामलाई त्याग गर्न सक्तैन । मनले चाहेर बलात् रोक्नु मिथ्याचार हुन्छ । यस दार्शनिक दृष्टिले हामीले विश्लेषण गर्दा जसले कामलाई साधनाको मार्गमा शास्त्रीय रूप दिएर प्रयोगमा ल्याउने सिद्धान्त दियो । उसले गम्भीर विचार गरी एक रहस्यलाई पत्ता लगाई धार्मिक न्याय र विवेक मनुष्यमाथि गरेको मान्नुपर्छ ।

भगवान् बुद्धको मूर्ति उनको परिनिर्वाणपछि करीब ५०० शय वर्ष-बाद आजको रूपमा निर्मित भएको ऐतिहासिक तथ्यको अपलाप गर्न सकिन्न । उनको पहिलो प्रतीक पुण्डरीक हो त्यसपछि कमलमाथि रहेका बुई पाउ हुन् । फुल्लारविन्दमा चरणकमलद्वय राखेर पुज्ने परम्परा प्रारम्भ भएपछि अनि कमलासनमा बुद्ध-मूर्ति स्थापित भए । त्यो शिल्पीले आफ्नो हृदयमा बुद्धलाई जुन परिकल्पना गरी पाषाणमा कपेर निकाल्यो । धातुमा ढालेर उतार्‍यो । चित्रपटमा तूलिकाले रङ सजाएर उमार्‍यो । त्यो कलाकारको परिकल्पना यति सजीव भयो र वास्तवमा बुद्धको स्वरूप त्यही हुन गयो । जो जरामरण-रहित धर्म धातुले निर्मित भएको भन्ने ठानिन्छ ।

हो त्यस्तै यहाँ तन्त्रले कमलको गट्टामा त्रिकोणरूपी योनिको प्रतीक शक्ति ∇ र बीजको रूपमा बिन्दु $\bullet$ पात गराई यन्त्रको निष्पत्ति गर्‍यो र भन्यो "त्रिकोणरूपिणी शक्ति बिन्दुमा ∇ शिवःस्मृतः । शिव शक्तिको समागम संयुक्तको प्रतीक भयो यो यन्त्र जसमा ∇ त्रिकोण र बिन्दु छ । त्यसपछि त्यही त्रिकोण तलतिर फर्कंदा योनि ∇ मास्तिर फर्कंदा $\triangle$ को आकारको प्रतीक बन्छ र त्यो खापिदा $\star$ संयुक्तको रूप लिन्छ तर त्यहाँ $\star$ यस्ता छ कोण पर्छन् र प्रत्येक कोण योन्याकारका हुन्छन् । 'नवयो-न्यात्मक चक्रम्' भनेर चक्रराजत्व त्यस यन्त्रलाई स्वीकृत गरेको छ । यसमा अनि-सोमाभ्यां जगत् भन्ने हो भने जलको स्वरूपको प्रतीक निम्नमुखी हुनुपर्दा

▽ यो जलको रूपमा र अग्निको रूप ऊर्ध्वगामी हुँदा △ यो अग्निको प्रतीक बन्छ चिसो र तातो मिलेर नै सृष्टि तत्त्व जन्मने हुँदा शिवशक्तिको रूपमा हामी ✠ यो षट्कोणको संश्लिष्ट रूपमा यान्त्रिक रूप प्रदान गर्छौं । यसरी तन्त्रले यन्त्र निर्माण गर्दा कमल कर्णिकामा पहिले जुन योनिको प्रतीकमा ▽ त्रिकोण र विन्दुपात गराई ◡ संभोगात्मकताको चरम रूप दियो यहाँबाट नै अतिमूर्तिमा सौम्याकृति र घोराकृतिमा देवताका रूप प्रतिष्ठित हुन जाँदा त्यो तन्त्रविद् कलाकारले मथुनावस्थामा देवताका प्रतिमा पाषाणमा कपेर काठमा कुँदेर धातुमा ढालेर र चित्रमा कोरेर हृदयग्रन्थिको भावलाई फुटाइदियो । संवरमा अमूर्त कामविकृतिका रूपलाई स्पष्ट पार्ने ती कलाकार र यन्त्रमा काम-रहस्यलाई अस्पष्ट राख्ने ती यन्त्रकारले मानसिक अन्तर्निहित कामवासनाको रहस्यलाई साक्षात्कार गरी नयाँ आयाम शास्त्रमा थपेर यस सिद्धान्तको निष्पत्तिमा पुगेर ।

अन्तर्मुखपरामर्श चमत्कार रसात्मना ।

मन स्तुर्थरसेनात्र स्वदेहादि प्रमातृताम् ॥

मज्जनेन प्रशमयन् प्रविशेत्तत्समाविशेत् ॥

योगमा संयोग र वियोग दुइ रूप हुन्छ यहाँ उपसर्ग झिकेमा योगको योगिक अर्थ हुन्छ जोड । गोरक्षनाथले योगको नयाँ मार्ग फेला पारी कुण्डलिनी शक्तिलाई मूलाधारबाट उठाई सहस्रारमा परम शिव तत्त्वसँग संमेलन गराउनु नै योगको व्याख्या हुन्छ । यहाँ पनि शिवशक्तिको संमेलन नै योग हुन्छ । पातञ्जलले चित्तवृत्तिनिरोधलाई योग भन्ने संज्ञा दिएका छन् । चित्तवृत्तिको रत्येषणात्मक अंशको रहस्यको अध्ययन गर्दा माथिका श्लोकको वास्तविक अर्थ लाग्छ । तन्त्रले प्रकृति-पुरुषको शिव र शक्तिको, जड र चेतनको अविनाभाव संबन्धको रहस्यलाई लिएर ऐकात्म्य रूप दिने आफ्नै पनको अद्वैत प्रणाली स्थापना गरी परातत्त्वको विश्लेषण र साधनापक्षमा दीक्षाको माध्यमद्वारा त्यही सिद्धान्तलाई मथुनात्मक योगले परार्चनामा प्रयोग गर्‍यो । विषय विषमौषधम् भन्ने भौतिक विज्ञानलाई आज मान्दा त्यो मार्ग पनि अवैज्ञानिक र अमर्यादित भन्न सकिन्न ।

यन्त्रपछि योनि-मुद्राको पनि दर्शनमा स्थान गरी हातका औलालाई योन्याकारमा मुद्रित गरेको र त्यही नै देवतालाई नमस्कार गर्ने साधन

बनाइयो । यस परम्परामा योनि परम पवित्रताको द्योतक भएको छ । यसरी योनि र लिङ्गको संयोगमा नै र बिन्दुपातमा हुने आनन्दको आकर्षणलाई सहज ज्ञान साध्य भएको कारणको विश्लेषण गर्दा “मानभुवं भूयासम्” मेरो अस्तित्व कायम रहोस् भन्ने चैतन्याकार-तत्त्वको सहज प्रवृत्ति नै मंथुनाकार वृत्तिलाई जीवतत्त्वमा अपरिहार्य भई आनन्दको कारण हुन गएको छ । प्रकृतिको मूल प्रेरणा भएको कामतत्त्वलाई दलात् निरोध गर्नु आपत्ति जनक र असम्भवप्रायः ठानी त्यसलाई साधनारूपमा प्रयोगमा ल्याउने वाम मार्ग पनि विनाविचारी त्यसै गरिएको कुरो होइन । मनुले

न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मंथुने ।

प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ।

प्रवृत्ति मार्गका साधकले मांस, मद्य र मंथुनलाई साधनाको माध्यम बनाए निवृत्ति मार्गका संन्यासीहरूले यसलाई दोषमा परिगणित गरे । तर जब घरबाट भएका संन्यासीको समाजमा अस्तित्व कायम भएपछि शाक्यभिक्षु र उदासहरूको समाजमा जमघट देखेपछि हामीले कामवृत्तिलाई एक दुई जनाले विरोध गर्नु अर्कै कुरा हो । तर, सबैलाई यस वृत्तिबाट मुक्त गर्छु भन्ने भावना भने हास्यास्पद नै भएको पाइएको छ । यसमा वज्राचार्यहरू र अद्वैतवादी संन्यासीहरूबाट जायाजन्म भएको हात्रो अगाडि छ । त्यसो हुँदा यसमा गहन अध्ययन गरेर जुन वाममार्गले नयाँ मार्ग दियो त्यो सोचनुपर्छ ।

नयाँ साधनाले नयाँ आयाज थपेर कामकलाको सिर्जना भएको छ । अनि कलाकारले छिनी कुचि समतेर त्यसमा शिल्प थपे । कामकलाको रहस्यले एक गम्भीर विश्लेषण गर्ने दर्शनलाई जन्म दिएपछि देवताको रूपमा संभोगात्मक स्वरूपलाई पूजनीयता प्रदान गरेपछि, साधकले मंथुनावस्थामा रही आराधना गर्ने प्रक्रियालाई शास्त्रले पद्धति बनाईदिएपछि, यन्त्रमा तन्त्रले योनिरूप Δ त्रिकोणलाई शक्ति र बिन्दुलाई शिवतत्त्वको प्रतीक मानेर अमूर्त मंथुनको यान्त्रिक रूप प्रदान गरेपछि र अञ्जलिबन्ध रूप नमस्कारको प्रक्रिया त्यजी योनिमुद्रामा नमस्कारको प्रणाली कायम गरेपछि देवमन्दिरका ढुङ्गाल आदिमा आसनानुरूप रत्यावस्थाको नग्न रूप दिने कलाको लोपको विकास हुनु नयाँ कुरो होइन । प्रचण्ड कामावस्थामा हुने रत्येषणाको उग्र रूप कामशिल्पीले प्रस्तुत गरेको हुनुपर्छ । जसले कामकलाको रहस्यमित्र रहेको यो नयाँ मार्गको जीवन्त सत्यलाई बुझेर साधनामा साधकले नयाँ मार्गको आविष्कार गरेको

विश्लेषण गरी अध्ययन गरेको छ त्यसलाई टुँडालमा गरेको नग्न मैथुन शिल्पकारितामा कुनै नौलोपनको अनुभव हुन्त ।

वाममार्गको अत्युग्र साधनामा लागेका साधकहरूको प्रक्रियालाई आज नवबुद्धेर साथि साथि उत्तर त्यसको व्याख्या गर्नु उपहासास्पद हुन्छ । आजको सोचाइले त्यो बेलाको कुरालाई समन्वय गर्न सकिन्न । एक थरिले मैथुनाकार वृत्तिको बाह्य प्रदर्शनमा नयाँ अर्थ गर्ने प्रवृत्ति देख्दा त्यसका रहस्य नवबुद्धी सिद्धान्तसाथि बलात्कार गर्न खोजेको भन्ने ठान्छु । यो प्रवृत्ति वैदिक प्रक्रियामा पनि आएको छ । यज्ञमा वध हुन्छ र पशुयाग हुन्छ । त्यसमा अश्वमेधसम्भमा अश्वको वधको बंधता कायम गरी यज्ञको वधलाई अवधत्व सिद्ध पनि गरिएको छ । बषा हृदयादिको हवनादिका मन्त्रदेवताको विनियोग पनि छ ।

तर, वैष्णव संप्रदायले नयाँ हाँकलाई स्वीकारेर प्रेम/भक्तिलाई त मान्यो । तर मांसलाई स्वीकार्न खोजेनन् र यज्ञार्थको अजलाई नजायले इति अज भनी अज भनेको नउम्रने ज्यावै पुरानो धानवाट पिष्टपशुलाई यज्ञको निमित्त भनेको भन्ने अर्थ गरेको पनि कहीं नपाइने होइन । 'हृदयस्याग्नेऽवच्छति अथ वक्षसः आदि वाक्यको त्यहाँ समन्वय हुँदैन । अमीमांसकता स्पष्ट प्रतीत हुन्छ यस्ता अर्थ गर्नेहरू देख्दा । उपनिषद्मा पानीलाई लिएर 'रसो वै सः' भनेकोमा साहित्यमा रसवाद जन्म्यो र रसको परिभाषामा अनावरणाचिवेष रसः भन्ने व्याख्या गरी रसो वै सः लाई समन्वयमा ल्याइयो । त्योभन्दा पनि रस भनी पारोलाई लिएर रसेश्वर दर्शन नै नयाँ खडा गरिएको पाइन्छ । यस्तो परम्परा पुरानो नै हो भन्नुपर्छ ।

बृहदारण्यकमा जनक-याज्ञवल्क्यको संवादको प्रकरणमा एक उदाहरणमा प्रस्तुत गरेको यो वाक्य छ । जस्तै "यद्यथा प्रिययास्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चनवेद, नान्तरमेवायं पुरुष प्राज्ञेनात्मक संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद मान्तरम् ।" यसले के बुझिन्छ भने प्यारी स्वास्नीको श्रंगालोमा कसिएकोले बाहिर र भित्र केही थाहा नपाई आनन्दमा चुर्लुम्म हुन्छ जस्तो त्यस्तै यो पुरुष प्राज्ञ आत्मासँग संबद्ध भएपछि बाहिर र भित्र केही जान्दैन । यसो भनी आनन्दको अनुभूतिलाई चरम बिन्दुमा पुग्ने उदाहरण जनताले बुझ्ने त स्त्री पुरुषकै संबन्ध रहेछ त्यस बेला पनि भन्नुपर्छ । मान्छेको दुःख निवृत्ति चरम पुरुषार्थ मान्ने बौद्धादि मतपछि आनन्दप्राप्ति नै मुख्य पुरुषार्थ मान्नेका पछि लागेर तन्त्रवादमा वज्रयान आयो । प्राणीको धारावाहिक

अस्तित्व संरक्षणको हेतु मैथुनाकार वृत्ति भएको हुँदा त्यो सहजधर्म हुन गएको छ र त्यसलाई अपरिहार्य जीवनकालमा सम्झेर साधनामा त्यही पद्धति अंगाली आनन्द-प्राप्तिका लागि आनन्द मार्ग नै श्रेय छ भन्ने कुरालाई मान्यता मिलेको हुनुपर्छ । त्यो रहस्यमा निहित कलामा अनि नग्न मैथुन अश्लील भन्ने कुरा नै रहँदैन । त्यसो हुँदा टुँडालमा मैथुन गरेको प्रतिकृति राखेकोमा त्यसको भन-गढन्त माने लगाउन खोज्नु वास्तवमा तन्त्रको वाममार्गको कुनै सिद्धान्तको अनभिज्ञता दर्शाउनु भन्नुपर्छ । त्यो त्यति प्रमुख विषय हुन जो साधारण काम-केलिमा भएको प्रतिकृति छ । मुख्य कुरा त के भने रतिराग प्राणी मात्रको जीवन योनि भएकोले त्यो अपरिहार्य भएको हुँदा त्यसलाई सदुपयोगमा ल्याई त्यही माध्यम गरी इष्टसिद्धि गर्नुमा पो छ त ।

जसले यो नयाँ प्रयोगलाई जीवन्त बनायो । त्यो साँच्चै आगमको मुख्य प्रयोक्ता भन्नुपर्छ । केवल मैथुनलाई इष्टसिद्धिको कारण मात्र भनेको होइन केवल संभोग गर्दैमा समाधिस्थ होइन्न । यो कुरा स्पष्ट पारेको छ । जुन त्यस-वारेको तन्त्रको वाक्य नै उद्धार गरिसकेको छ । तन्त्रले जुन एउटा नयाँ मोड दियो त्यो वैष्णवादि संप्रदायमा पनि प्रतिस्फलित भएको छ । यसमा श्रीकृष्ण-लाई वर्णन गरिएको छ ।

कामिनीसङ्गचपलो वनक्रीडाविनोदधृक् ।

सौगन्धभूषित तनुः स्त्रीध्यानैक परायणः ॥

यति मात्र होइन । केशवकीर्तनले अगम्यगमन पाप पनि नाश हुन्छ भनिएको छ ।

अभक्ष्यभक्षणात्पाप मगम्यगमनाश्च यत् ।

नश्यते नात्र संदेहो गोविन्दस्य च कीर्तनात् ।

यसरी तन्त्रको व्यापकतालाई सबैले स्वीकारेको पाइन्छ । अनि यी सबै सन्वेहवाट के निर्णयमा पुगिन्छ भने कामतत्त्वको रहस्य सहज नै सम्झने कुरा होइन र गुरुद्वारा नै यसको सबै प्रयोगलाई अवगत गर्नुपर्छ । स्वयं यस कार्यलाई सिद्ध गर्न सकिन्न । प्रयोगमा ल्याउन हुन्न । अस्तु ।

मुद्रक:- प्रज्ञा-मुद्रण, कमलादी, काठमाडौं, नेपाल ।